بەگلەرنى «سۆزدە تۇرمايدۇ» دەپ نىيىتىنى بۇزغان ۋە يۈز ئۆرۈپ كەتكەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جايلاردا، سۇيۇرغاللىق تۈزۈم يولغا قويۇلغانلىقتىن بەگلەرنىڭ خىزمەتچىلەرگە بېرىدىغان ئىش ھەققى ئۆلچىمى، نەپەقە سىياسىتىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بەزى خان، بەگلەر ناھايىتى كەڭ قول، سېخىي، بەزىلىرى بولسا ئاچكۆز، بېخىل ئىدى. بۇ خىل ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، خانلار تەرىپىدىن قىلىنغان ئېھسانلارنى توسۇپ قويىدىغان، خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققىنى تۆۋەن بېرىدىغان ھەتتا ھەق بەرمەي بىكارغا ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللارنىڭ سادىر بولۇشى دۆلەت مەنپەئىتىگە زىيانلىق بولۇپ، ئۇنى قەتئىي چەكلەش ۋە تۈگىتىش لازىم. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خان ئەگەر ئەسكەرلىرىگە ئىنئام قىلسا، خەزىنىدار ئۇنى ئوچۇق يۈزلۈك بىلەن شۇ زامان بەرسۇن. ئەگەر ئېھسان توسۇلسا، قوشۇن دىل بۇزار، قوشۇننىڭ كۆڭلى سۇنسا بەگكە داغ يۇقار. خىزمەتچى قىسىلىپ ھاجەتمەن بولسا، بەگ ئۇنىڭغا يارلىق قىلىپ ئېھسان ئەتسە، ئەگەر ئۇنى خەزىنىچى ۋاقتىدا بەرمىسە، ئۇ مۇھتاج خىزمەتچى يۈز ئۆرۈپ كېتەر. بېخىل ئۆزىنىڭ مېلىدىن ئۆزى قىزغىنار، ئۇنداقتا كىشىنىڭ ھەققىنى بېرىشكە قاچانمۇ ئۇنار؟ (شۇڭا) خىزمەت قىلغۇچى لايىق بەگكە، سېخىيلارغا قىلىش كېرەك. لايىق بەگ خادىملارنىڭ ھەققىنى بىلەر. ھېچقانداق ۋاقىتتا بېخىل خىزمىتىنى قىلماسلىق كېرەك. ئەگەر قىلسا ھاياتى بوشقا كېتەر.» (59)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بايانلىرىدا، بىر تەرەپتىن خىزمەتچىلەرگە قىلىنىدىغان ئىنئام، ئېھسان ۋە ئىش ھەققىنىڭ قانداق بولۇشىنىڭ دۆلەتكە كەلتۈرىدىغان پايدا-زىيىنىنى تەھلىل قىلىپ دۆلەت ئورگانلىرىدىكى نەپەقە خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان خادىملارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان



قاتتىق ئىنتىزامنى بېكىتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى پاش قىلىپ، ئۇلارغا ياللىنىپ ئىشلەش بىلەن تۇرمۇشنى قامدايدىغان تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا تىرىكچىلىكنىڭ توغرا يولىنى كۆرسىتىدۇ.

## تۆتىنچى، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇش

قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روۋناق تاپتۇرۇش — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى پادىشاھتىن تارتىپ ھەرقايسى جايلارنىڭ چوڭ-كىچىك بەگلىرىگىچە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بىر مىزانى ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ روۋناق تېپىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشى دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ ياخشى، يارامىلىق كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى ياكى يامان، يارامسىز كىشىلەرنىڭ ھوقۇق ئىگىلىۋالغانلىقى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياخشى، يارامىلىق كىشىلەرگە ئىگە بولغانلار جاھاننى سورايدۇ، ئەكسىچە، ياخشى، يارامىلىق كىشىلەرنى قولدىن بېرىپ قويغانلار جاھاندىن مەھرۇم قالىدۇ. شۇڭلاشقا ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ياخشى ۋە يارامىلىق كىشىلەردىن بولۇشى، ئاندىن كېيىن ياخشىلار بىلەن يامانلارنى، يارامىلىقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئايرىپ چىقىپ، خىللانغان ياخشى ۋە يارامىلىق خادىملارنى ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا توپلىشى، ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئەزىزلەپ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، يامان ۋە يارامسىزلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى، ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلىشى، ئۇلارنى ئەلدىن

ئېرى قىلىشى كېرەك. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگ ياخشى بولسا، ئۇنىڭ پۈتۈن خەلقى تۈز، قىلىق، يۈرۈشلىرى تۈز بولىدۇ. بەگلەرنىڭ دىلى ۋە تىلى تۈز بولسا، خىزمەتچىلىرى توغرىلىق يولىنى تۇتىدۇ. ياخشىلار بەگ بولسا يامانلار يوقايدۇ. بەگلەر ئۆزى يامان بولمىغۇچە يامانلارنى ئۆزىگە يېقىن يولاتماس ۋە ئەلدە يامانىنىڭ يۈزى سۆيۈنمەس. ئەگەر بەگلەر زالىم ھەم يامان بولسا، ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى تۈز يولىدىن چىقىدۇ. بەگلەر ياخشىلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، يامانلارمۇ ئىشنى ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ. ئەگەر يامانلار بەگكە يېقىن بولسا، يامانىنىڭ قولى ئەلگە ھۆكۈمران بولىدۇ. يامانلار باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۈگەيدۇ. (شۇڭلاشقا) يامانغا يېقىنلاشماي ئۇنىڭدىن يىراق قېچىپ تۇرۇش، ئۇنىڭدىن ھەزەر ئەيلەش، ئۇنىڭغا ئىش بەرمەسلىك، ئەلدىن ئېرى قىلىش، ياخشى كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش، ئۇلارنى ئەزىزلەپ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش (لازىم). ئادەم تاللاشقا كۆپ ئەقىل، ئىش قىلىشقا كۆپ بىلىم كېرەكتۇر. يارامىلىق بىلەن يارامسىزلارنى، كېرەكلىك بىلەن كېرەكسىزلەرنى ئوبدان ئويلاپ، چىڭ تاسقاپ ئېنىق تاللىسا، ئىش پۈتۈن ۋە پىششىق بولىدۇ.» (٦٥)

ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «ياخشى» دېگەننى ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە، «يامان» دېگەننى ئىقتىدارسىز كىشىلەرگە قوللىنىدۇ ھەم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يارامىلىق، ئىقتىدارسىز كىشىلەرنى يارامسىزلار دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە بەگلەر ئىقتىدارلىق بولسا، ئىقتىدارلىقلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىقتىدارسىزلارغا بازار قالمايدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارسىز بولسا، ئىقتىدارسىزلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىقتىدارلىقلارغا ئۇۋال بولىدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ئىقتىدارسىزلارمۇ ئىشنى ئۇلاردىن ئۆگىنىپ



ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارسىزلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ياخشى ئىشمۇ بۇزۇلۇپ يامانغا ئايلىنىدۇ، دېگەن كۆز قاراشنى ئالغا سۈرىدۇ ھەمدە توغرىدىن-توغرا قاراخانىلار خانىدانلىقىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان نەسەپ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەشتە ساقلىنىۋاتقان ئىقتىدارلىق — ئىقتىدارسىزلىقنى سۈرۈشتۈرمەي خان، بەگ جەمەتىدىنلا بولسا ۋەزىپىگە تەيىنلەشتىن ئىبارەت مەنسەپ مىراسخورلۇق تۈزۈمىگە دەلمۇ دەل تېگىش قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن قېپقالغان «قۇت» (بەخت) قان ۋاسىتىسى بىلەن ئاتىدىن ئۆز خوتۇنلىرىدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۆتىدۇ ۋە شۇ تۈپەيلىدىن ھۆكۈمرانلار ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قانلىرىنى تۆككىلى بولمايدۇ، دەيدىغان بىر خىل ئېتىقاد بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارچە بولغاندا، «قۇت»قا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن ھۆكۈمران بولغان ئادەمنىڭ بۇ ئىلاھىي ئۈستۈنلۈكى بىر خىل ئىرسىيەتكە ئايلىنىپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنى يەنى تەختى بالىلىرىدىن بالىلىرىغا مىراس بولۇپ قېلىۋېرەتتى. بۇ چۈشەنچە يەنە ئۇلاردا ھۆكۈمرانلار ئىلاھىيەت ئاتا قىلغان قانۇن-قائىدىگە ئاساسەن يەر يۈزىنى باشقۇرىدۇ، دېگەننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ئەمما ھۆكۈمران ئىنساندىن تاشقىرى تۇرىدىغان بىر خىل مەخلۇق دەپ ئەمەس بەلكى ئادەم دەپ قارىلاتتى. شۇڭلاشقا «قۇت»قا ئېرىشكەنلىكى ئادەمنىڭ ھەر قانداقى، شۇنىڭغا لايىق ئىش-ھەرىكەت قىلالىغان بولسا، ھەر قاچان، ھەر زامان ھۆكۈمرانلىق سەھنىسىگە چىقالايتتى.

مانا مۇشۇ ئېتىقاد ۋە چۈشەنچە «قۇتادغۇبىلىك»تە ناھايىتى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھلىقنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ئادەتنىڭ بارلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «بەگ

ئانىسىدىن تۇغۇلغاندىلا بەگلىك بىلەن تۇغۇلىدۇ. ئاتىسى بەگ ئىدى، ئۆزىمۇ بەگ بولدى. ئاتىسى بەگ بولسا ئوغلىمۇ بەگ بولۇپ تۇغۇلىدۇ ۋە ئۇمۇ ئاتىلىرىدەك بەگ بولىدۇ. ئاتىنىڭ ئورنى ۋە ئېتى ئوغلىغا قالىدۇ، دېگەن ناھايىتى قەدىمكى بىر سۆز مەسەلدە كېلىدۇ. بۈگۈن ئاتا كەتتى، ئورنى بوش قالدى. بۇ يوچۇق ئەمدى ئۇنىڭ ئوغلى بىلەن تولۇقلانسۇن.» (61) دېسە، ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يالغۇز بۇلارنىڭلا بولۇشىنىڭ كۇپايە قىلمايدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇنىڭغا يەنە باشقا مىڭلاپ-مىڭلاپ ياخشىلار قوشۇلسۇن» (62) دەيدۇ.

بۇ مەسىلە «قۇتادغۇبىلىك»تە بىزگە كۈنتۇغدى ئىلىكنىڭ ۋەزىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە: «سەن ئاتاڭدىن ماڭا بىرلا قالغانسىڭ، ھازىر يەنە سېنىڭدەكتىن يەنە بولغان بولسا ئىدى، بۇ يولدىن ئۇلار ئۈزۈلمەي ئىلگىرى-كېيىن ماڭار ئىدى» (63) دەپ قابىلىيەتلىك كىشى ئىزدىگەنلىكى ئارقىلىقمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خانلىقتا ياخشى، ياراملىق بولغان كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن ئىقتىدارلىق، ئەقىلدار مەسلىھەتچىلەر قوشۇنى بولمىسا زادى بولمايتتى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ياردەمچى كۆپ بولسا، كۆپ دېمەي يەنە تىلەش كېرەك، شۇ چاغدىلا بۈيۈك بەگ ئەلنى تۈزەپ غەمسىز ياتار. ياراملىق، تېتىكلەر ئەلدە كۆپ بولسا، بەگ ئەمەلىيەتتە ئاسايىش ئىشلارنى تاپار. ياردەمچى كۆپ بولسا، بەگلەرگە جەبىر كەمرەك بولار، قانۇن-نىزاملار بۇزۇلماي ئىشلىرى يولىغا چۈشكەي.» (64)

ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبىلىك»تە، يەنە بىزگە ئىلىگ كۈنتۇغدىنىڭ يالغۇز ئولتۇرۇپ سۈرگەن خىياللىرى ئارقىلىقمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئىلىگ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزۈم يالغۇز ئولتۇرۇپ پۈتۈن ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلالماسمەن، بۇنىڭ



ئۈچۈن ماڭا ئىش قىلىشنى بىلىدىغان بىر ئەر بېشى كېرەك. ئەقىللىك، بىلىملىك، سەرخىل كىشىلەر بېشى كېرەك. ئۇلار كۆيۈمچان، راستچىل، تىلى بىلەن دىلى بىر ھەم تۈز بولۇپ، مېنىڭ ئىشلىرىمنى قىلسا، ئىچى-تېشىمنى كۆرۈپ تۇرغان بولسا بولاتتى.» (65)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇش مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا، بىلىمنى، بىلىملىكلەرنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى بىلىملىكلەر ئىشلىسۇن، بىلىمسىز كىشىلەر ھېچقانداق ئىشقا يارىماس. ئۆزىنىڭ پايدا-مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ئىش قىلىدىغانلار ئۆزىنىڭ پايدىسىنى دەپ ياراملىق كىشىلەرنى يارامسىزغا، يارامسىز كىشىلەرنى ياراملىققا چىقىرىدۇ. ھەقىقىي ياراملىقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئالىملارلا پەرق ئېتەلەيدۇ. (شۇڭا) ئۇلارنى قەدىرلەش كېرەك. كىمكى ئەقىللىك بولسا، شۇنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت. بىلىملىكنىڭ سۆزىنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلاپ ھەققىنى ئادا قىل. چىن، دۇرۇس، ياخشى نامى بار كىشىلەرنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت ۋە ئۇنىڭغا ئىش بەر. بىلىملىك، ئەقىللىك پاك-يۈرەك كىشىلەرگە مال بېرىپ ئۇلارنى قەدىرلە ۋە ئاۋايلا.» (66)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قابىلىيەتلىكلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇشتا يەنە ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، قاراخانىلاردا ئىلگىرىدىن تارتىپ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بىر قاتماللىقنى قىلچە يۈز-خاتىر قىلماي بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئۇ، «سەئىد»لەرگە، خان نەسەبىدىن بولغانلارغا، قۇللارغا ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ياراملىق ھەم يارامسىز كىشىلەرنىڭ چىقىدىغانلىقى، ياراملىقلىرى بىلەن يارامسىزلىرىنى پەرقلەندۈرۈپ، ياراملىقلىرىنى ئىشقا قويۇش، يارامسىزلىرىغا ئىش بەرمەسلىكنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئالدى بىلەن

«سەنئەت» لەرنىڭمۇ ھەممىسىنىڭ دىگۈدەك ياخشى بولۇشىنىڭ ناتايىنلىقىنى چەزملەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنىڭ سۇرۇشتىسىنى قىلىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى ئەگەر ناچار سۆزلىسە، ئۇنى سۇرۇشتۇرۇش كېرەك، قەيەردىلا بولمىسۇن نەسەپكە ئەمەس بەلكى ياخشىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. كۆيۈمسىز، نەپسىز ئوغۇلدىن، كۆيۈمچان، نەپلىك خىزمەتچى يۇقىرى تۇرىدۇ. قېرىندىشى كۆيۈمسىز ۋە نەپ يەتكۈزەلمەيدىغان بولسا، ئۇنى تاشلاپ، نەپلىكنى دوست تۇتۇش لازىم. ناۋادا قۇل بەگكە ئوغلىدىنمۇ يېقىنراق بولۇپ، پايدا يەتكۈزەلەيدىغان بولسا، ئۇنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش كېرەك. پايدىسىز ئوغۇل ئۆزىگە دۈشمەن، شۇڭا ئۇنىڭدىن يىراق قېچىش لازىم.»(67)

ئۇ، خانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئىشقا قويۇشتا چوقۇم ئۇلارنىڭ ئىقتىدارلىق-ئىقتىدارسىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇش، شەرتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلارنى ھەرگىز ۋەزىپىگە تەيىنلىمەسلىكنى قاتتىق نىزام قىلىپ بېكىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «توپ بېشى، ئەل بېشى، ھاجىپ، قوماندان، كاتىپ، كېڭەشچى، كۆك ئايۇقلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكۈچى، ئىنانچ بەگ، چاغرى بەگ، تېكىن بەگ، چاۋلى بەگ، يابغۇ، بۇغۇرۇش، مۇشاۋىرلارنى ئوبدان تاللاش (كېرەك)، ناۋادا بۇلار ئىچىدىن بۇ دەرىجىگە يارىمايدىغان بىرەر كۆستاخ ئەز چىقىپ قالسا، ئۇنىڭغا بۇ دەرىجىنى بەرمەسلىك، ئۇششاق گەپ قىلىدىغان سۇخەنچىنى ئۆزىگە يېقىن يولاتماسلىق، پىتنىخورلارنى بەگلىكنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق، زالىم، يامانلارغا ئەل ئىچىدە نوپۇز بەرمەسلىك، نورىنى كۆتۈرۈپ ئۈستۈرمەسلىك (ۋە) ئۇلارنى بېسىماسلىق لازىم.»(68)



يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەڭ ئاخىرىدا قاراخانىلار ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئوردىغا ئەكىلىپ خىزمەتكە قويۇلغان خادىملارنىڭ ياخشى تاللانمىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇرغۇن بۇزۇق ئىشلارنى قىلىپ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنى، خانلارنىڭ بۇلاردىن قاتتىق ئىبرەت ئېلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

## بەشىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش

مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش — تارىختىن بۇيانقى بارلىق دانىشمەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادەم ئىشلىتىشتە ئىزچىل قوللانغان ئورتاق مىزانى. بارلىق قانۇنشۇناسلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان قەدىمكى ئەمما جانلىق تېمىسى. مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم ئىككى تەرىپى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەت مەنپەئىتىنى دەپ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، ئۆز مەنپەئىتىنى دەپ دۆلەت مەنپەئىتىگە زىيان ئۇرغانلارنى جازالىغاندىلا، قانۇننىڭ كۈچىنى كۆرسىتىپ دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزغىلى بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»نى ۋاراقلىشىمىز بىلەنلا «يامانغا جازا، ياخشىغا مۇكاپات» دېگەن بىر ئىدىيە كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەدىمكى زاماندا ياشىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ قاتتىق بولغان جازا قانۇنلىرىنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى باشقۇرغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، بۇرۇن ئۆتكەن «بەگلەرنىڭ بەگلىرى ناھايىتى ياخشى قانۇن-نىزاملارنى تۈزۈپ، يامانلارغا جازا بېرىپ زىندانغا تاشلىغانىدى»(69) دېسە، نۆۋەتتىكى خان، بەگلەرنىڭمۇ ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر-

نى جازالاشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ: «خىزمەت قىلسا مال بەر، گۇناھ قىلسا ئۇر»(70) دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىل ئىككى بولۇپ، بىرى خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بېرىش، يەنە بىرى خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ئىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەتنىڭ ئۇلى ئىككى نەرسىدۇر. بىرى خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بەرمەك، يەنە بىرى خىزمەت ئەتكەنگە كۈمۈش بەرمەك. خەلق قانۇن بىرلە تۇرۇپ سۆيۈنسە، خىزمەتچىلەر كۈمۈشنى كۆرۈپ كۈلەر. شۇ ئىككىسى بەگدىن خۇش بولغان زامان ئەل رەتكە چۈشۈپ بەگ شۇئان ئاۋۇنۇر. (شۇڭا) كىم ئىش قىلسا ئۇنىڭغا تېز مال بەرگۈلۈك، ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك.»(71)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ بايانلىرىدا «خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بېرىش» دېگەننى خەلققە قانۇن تۈزۈپ بېرىش بولۇپمۇ جازا قانۇنىنى تۈزۈپ بېرىش دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، خان ۋە بەگلەر جازا قانۇنىنى تۈزگۈچىلەر بولۇش بىلەن بىللە يەنە جازالارنىڭ ئىجراچىلىرىمۇ ھەم بولۇپ، خان ۋە بەگلىككە لايىق ھەيۋەت بولۇشتىن تاشقىرى يەنە يامانلارغا قوللىنىدىغان بىر يۈرۈش جىنايى جازالىرى بولۇشى، دۆلەتنى ئەنە شۇ جازاغا تايىنىپ باشقۇرۇشى ھەم ئاۋام خەلقنىڭ خۇي-پەيلىنى تۈزەپ تۇرۇشى لازىم. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خەلق باشچىسى بەگكە ھىممەت كېرەك، بۇ ھىممەت بىلەن ھەم سىياسەت كېرەك. سىياسەتكە بەگلىك رىياسەت كېرەك. خان ئەلنى قانۇن، سىياسەت بىلەن تۈزەر، ھەم ئاۋام خەلقنى شۇ تامان ئىلتەر. بەگلەر سىياسەت بىلەن ئېلىنى تۈزەر، (شۇڭا) يامانغا سىياسەت يۈرۈتمەك كېرەك.»(72)

«قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»



دىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە جىنايەتنى شەكىللەندۈرىدىغان قىلمىشلار دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش، دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلىپ قويۇش، تاماق ۋە ئىچىملىكلەرگە زەھەر سېلىپ خان ۋە بەگلەرگە سۇيىقەست قىلىش، پىتنە-ئىغۋا تېرىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش، خاتا يول كۆرسىتىپ بىر-بىرىنى يولدىن ئازدۇرۇش، قەستلەپ پېيىگە چۈشۈش، قۇرۇق تۆھمەت چاپلاش، چېقىمچىلىق، بويۇنتاۋلۇق قىلىش، ئوغرىلىق، خىيانەتچىلىك، مەككارلىق، ئالدامچىلىق، قاتىللىق، باسمىچىلىق، قاراقچىلىق، قىرغىنچىلىق، باسقۇنچىلىق، پارىخورلۇق، قىمار ئويناش ۋە ھاراق ئىچىش قاتارلىقلار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جىنايى قىلمىشلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى ئۆزى بىلەن زاماندىش بولغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن جىنايەت قىلمىشلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرىنى تولۇقلىسا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ زامانلاردا ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈشى «ئۆلۈت»(73) دېيىلسە، ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل «ئۆلۈتچى»(74) دېيىلەتتى. خاتا يول كۆرسىتىپ بىر-بىرىنى يولدىن ئازدۇرۇش «ئازىتتى»، «ئازدۇرماق» ۋە «ئازىتماق»(75)، دېيىلەتتى. كىشىلەرنىڭ پېيىگە قەستلەپ چۈشۈش «ئوغراش»(76)، ئالدامچىلىق قىلىش «تەۋلۈك»(77) دېيىلەتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تەۋلۈكلەندى» سۆزىگە بەرگەن «ئادەم ھىيلىگەر بولدى، ئالدامچىلارنىڭ يولىنى تۇتتى» شەكلىدىكى ئىزاھى بىزگە يەنە شۇ چاغدا قەبىلىلەر ئارا بولىدىغان ئۆچ ئېلىش، قىساس ئېلىش قاتارلىق قەدىمىي ئالامەتلەرنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ

مەۋجۇتلۇقنى ئەسلىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئۇ چاغدا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بەگلىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى دەپ دائىم توقۇنۇشۇپ تۇراتتى[78]، بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى پىستىرما قوياتتى[79]، خەنجەر تىقىشاتتى[80]، مانا مۇشۇنداق چاغلاردا بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرى يەنە بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشاش ئىغابىلىنىۋالاتتى. «ئادەم قارلۇقلاشتى»[81]، «قىپچاقلاشتى»[82]، «ئادەم تۈبۈتلەندى»[83]، «تۈرك تاتلاشتى، تۈرك پارسلاشتى»[84]، «كەنجەكلەشتى» (كەنجەك قىياپىتىگە كىردى)[85]، «ئوغراقلاشتى» (ئوغراق قىياپىتىگە كىردى)[86]، «ئادەم ئوغۇزلاشتى» (ئادەم ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى)[87] دېگەن قەيتلەر ئەنە شۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىچە، چېقىمچىلار «چامغۇت»[88] دېيىلسە، قۇرۇق تۆھمەت چاپلاش «يالالدى» ۋە «يالادى»[89] دېيىلەتتى. بويۇنتاۋلۇق قىلىش «ئارقۇقلىنىش»[90] دېيىلسە، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش «ئۆپلەش»[91] دېيىلەتتى. باسقۇنچىلىقنىڭ شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، دېدەكلەرگە باسقۇنچىلىق قىلىش «كۆچەندى»[92] دېيىلسە، ئوغۇل بالىلارغا باسقۇنچىلىق قىلىش «كۆتلەش»، «كۆتلەتتى» دېيىلەتتى[93]، پارىخورلۇق بولسا «ئۆرۈنچ»[94] دەپ ئاتىلاتتى.

تارىخى مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە قاراخانىلار ئىچىدىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كەسكىنلەشكەن بولۇپ، ھاكىمىيەت تالىشىش، بايلىق تالىشىش يۈزىسىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق، سىياسىي سۇيىقەستلەر دائىم دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇراتتى. بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە مىلادى 1056-يىلى يۈز بەرگەن بىر ۋەقەنى ئەسلەپ ئۆتسەكلا كۇپايە. ئاكادېمىك



بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇغراخان مىلادى 1056-يىلى ئەتراپىدا ئارسلانخاننى ئەسىرگە ئېلىپ ئۇنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان بارلىق يەرلىرىنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئالىدۇ. ئارىدىن 15 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى چاغرى تېكىن ھۈسەيىننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋارىس قىلىپ بەلگىلىمەكچى بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ خوتۇنى ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقىرىشنى كۆزلەپ خانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ[95]. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە بولىدىغان بۇنداق سۇيىقەستلەردە ئادەمنى تېز ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن «تالاغۇ» دېيىلىدىغان بىر خىل تېز ئۆلتۈرگۈچى زەھەر تاماققا ۋە ئىچىملىككە سېلىپ بېرىلەتتى[96]. بۇ خىل زەھەر بىلەن زەھەرلەنگەنلىكنى ۋاقتىدا سېزىۋالسا زەھەرنى قايتۇرۇش ئۈچۈن «ئۇرۇمتاي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تاش (پادىزەھەر) ئىشلىتىلەتتى[97]. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «تەرياق» (ئەپيۇن) دېيىلىدىغان بىر خىل زەھەر قايتۇرغۇچ بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا شۇ خىلدىكى زەھەرلەنگەنلەرگە بېرىلەتتى[98]. بۇ دەۋرلەردە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان بۇنداق سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەر قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمىدىكى ئەمەلدارلارنى قاتتىق قورقۇنچ ۋە ئەندىشە ئىچىگە چۈشۈرۈپ قويغان بولۇپ، سۇيىقەستلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار بەزى ئۈنۈملۈك ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنىمۇ قوللانغانلىقى مەلۇم. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن مەلۇم بولۇشىچە، «چاتۇق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزىدىن پىچاققا ساپ ياسىلاتتى ھەم شۇ پىچاقنىڭ سېپى بىلەن تاماقتا زەھەرنىڭ بار ياكى يوقلۇقى تەكشۈرۈلەتتى. ئۇ، شورپا ۋە تاماققا سېلىنسا، تاماق (زەھەرلىك بولسا) ئۇتسىز

قاينايتتى، قاچىغا سىلىنسا ھورسىز تەرلەيتتى (99). پادىشاھلار- نىڭ ئۆزىگىلا خاس داستىخان ۋە ئىۋرىق (كوزا) لىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە «باشقىلار ئىشلەتمىسۇن» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن تامغا بېسىپ قويۇلاتتى. بۇنىڭ ئۈستىدىكى يېمەكلىك ۋە ئىچىملىككە پادىشاھتىن باشقا كىشىنىڭ يېقىنلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلاردا بىر كىشىلىكلا تاماق ۋە شاراب بولاتتى. مانا مۇشۇنداق تامغىلانغان كىچىك داستىخانلار «تامغالىق» (100) دېيىلەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ گۇناھكارلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى باياتلىرىدا ھەممىدىن بەك دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن گۇناھكارلارنى، يوق يەردىن پۈتاق چىقىرىپ پىتنە-ئىغۋا تېرىغۇچىلارنى قاتتىق جازالاشنى، دۆلەت ئىشلىرىغا سادىق بولغان خادىملارنى خاتا جازالاپ قويماسلىقنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر كىشى مۇنداق ئۈچ ئىشتا ئۆزىنى كۆزەتمىسە ئۆزىنىڭ بېشىنى يەر. بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى ئەستە چىڭ تۇتماق؛ ئىككىنچى، توپىلاڭ بولغان كۆڭلىرى ئەلگە ساداقەت بولۇش؛ ئۈچىنچى، سارايدا ئۆزىنى تۈز تۇتۇپ يۈرۈش، يارامسىز ئىشلاردىن ئۆزىنى يىراق قىلىش. ئەگەر بۇ ئۈچ ئىشتا كىشى غەپلەتتە قالسا ھەرقانچە بۈيۈك بولغان بىلەنمۇ بېشى كېسىلگەي. سۆزدىن يانمىغان، ئامانەت سۆزنى چىن، تولۇق سۆزلىگەن ئەلچىگە ئەيىب يوق. ئەلچى راست گەپ قىلسا قىينىماسلىق كېرەك. ئىشتكەن سۆزنى چىن يەتكۈزسە، بۇنداق ئەلچىگە قىيناش ۋە ئۆلۈم بۇيرۇلماس. ياسات قايدا بولسا بەخت تۇزۇپ قاچار، ياسات دائىم بەگلىكنى بۇزۇپ يۈرەر. پىتنىچى دائىم جاھان پىتنىسىنى تېرەر، (شۇڭا) ئۇنىڭ كاللىسىنى كەس. قىلىچ، تاياق، قامچا يامانلارغىدۇر. يامانلارنى قويمىسا جازانى كېمەيتمە، ھامان قامچا ئۇر. ئەگەر يامانلار تاياق



يەپ تۇرۇپمۇ تۈزەلمىسە سەن ئۇلاردىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغىن (101).

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان قاماقخانا (تۈرمە) لىرى بولۇپ، ئۇ «قىسىغ» دەپ ئاتىلاتتى (102). بارسىغان شەھىرىدە قاماقخانا ياكى زىندانلار «ئونەك» (103) دېيىلەتتى. خان ۋە بەگلەر ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگەن سىياسىي ۋە جىنايى ئىشلار گۇناھكارلىرىغا ئالىي جازا ھۆكۈم قىلىپ ئۆلۈمگە بۇيرۇيتتى. جىنايى جازانىڭ تۈرلىرى ئون نەچچە خىلدىن ئاشاتتى. بۇلارنى چوڭ جەھەتتىن ئۆلۈم جازاسى، قاماق جازاسى، تەن جازاسى، سۈرگۈن جازاسى ھەم قىزغۇت جازاسى دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئۆلۈم جازاسى قىلىچ بىلەن كاللىسىنى چېپىش (104)، دارغا ئېسىش (105) ۋە بوغۇش (106) قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىجرا قىلىناتتى. باش كېسىدىغان جاللات «چاپتىغان ئەر» (107) دېيىلەتتى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەيت قىلىنغان «بەگ ئوغرىنى قاماتتى» (108)، «بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى» (109) دېگەن مەلۇماتلار بىز دەۋاتقان قاماق جازاسىنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، قاماق جازاسى ئەينى زامان تىلى بويىچە ئېيتقاندا «بەكلەتتى» دېيىلەتتى. بۇ «ئوتقۇن» قىلىش (110) بولۇپ، ئوتقۇنلار تۆلەم بىلەن بوشىتىلاتتى (111).

تەن جازاسىنىڭ تۈرلىرى ھەر خىل بولۇپ، بۇ قۇللارغا قوللىنىدىغان تەن جازالىرىنى ۋە جىنايى ئىشلار گۇناھكارلىرىغا قوللىنىدىغان تەن جازالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «بوشلاغلانسا بوخسوقلانۇر» (بويۇنتاۋلۇق قىلسا بويىنى زەنجىرلىنىدۇ) (112) دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندا، ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلغان، نەسىھەتكە

قولاق سالمىغان، ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىدىغان قۇللار ۋە ئەركىن خەلقلەرگە زەنجىرلەش جازاسى بېرىلەتتى. ئەسىر ۋە قۇللارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان زەنجىر «بوخۇق»(113) دېيىلەتتى. «ئادەم قولىنى كىشەنلىدى»(114) دېگەن مەلۇمات قۇللارنىڭ كىشەنلىنىدىغانلىقىنى ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ تۇرسا، «قول بوينى كەرتىلدى» (قول بوينىغا ئەن سېلىندى)(115) دېگەن سۆزلەر قۇللارغا ئەنلەش جازاسىنىڭ بېرىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلىپ تۇرماقتا. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ دەۋرلەردە «ئاتىسىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلاتتى»(116). ئوغرى جىنايەتچىلەر قولغا چۈشكەندىن كېيىن يەڭگىللىرى قامچا ياكى چۇۋۇق بىلەن ئۇرۇلاتتى، بۇنداق قامچا ياكى چۇۋۇق «بەرگە»(117) دېيىلەتتى. ئېغىرلىرى باستۇرۇقتا بېسىلاتتى(118). پۇتىغا قۇۋۇق سېلىناتتى، قۇۋۇق «بۇقاغۇ» ياكى «بۇقۇغۇ»(119) دېيىلەتتى. پۇتىنى قىستۇرۇپ ئىسكەنجىگە ئالاتتى(120). گۇناھكارلارنىڭ جىنايىتىگە ئىقرار قىلىشى «كۈندى»(121) دېيىلسە، ئىقرار قىلدۇرۇش «كۈندۈردى»(122) ۋە «كۈنگەردى»(123)، دېيىلەتتى، گۇناھ «يازۇق»(124)، گۇناھكار «يازۇقلۇغ»(125)، قولغا ئېلىپ جازالىماق «يازۇقلىماق»(126) دېيىلەتتى.

بەگلەر گۇناھكارلارنى يىراق جايلارغا سۈرگۈن قىلىپ بالايتتى. بۇ «سۈردى»(127) ۋە «سۈرۈلدى»(128) دېيىلەتتى.

باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن گۇناھكارلارغا جامائەتنىڭ ئالدىدا تۇختىتىپ بېرىلىدىغان بىر خىل جازا بار ئىدى، ئۇ، ھازىرقى كۈندىكى كوچىغا ئاچىقىپ سازايى قىلىشنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ «قىسىغۇت»(129) دەپ ئاتىلاتتى. بىرەر ئادەمنىڭ ئۆز قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقانلىقى ياكى دەككە يېگەنلىكى، ياكى شۇ سەۋەبتىن بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق ئىشلارنى قىلماسلىقىغا ۋەدە بېرىپ پەندىيات چەككەنلىكى «قىيزىلدى»(130)،



«قىسىغۇردى»(131) ياكى «قىيزغادى»(132) دېيىلەتتى. گۇناھكارلارنىڭ ئۆز گۇناھىغا تونۇۋا قىلىشى «ئۆكۈنچ»(133) دەپ ئاتىلاتتى.

خان، بەگلەر ئۆزلىرى گۇمانلىق دەپ قارىغان كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە قارىتا خالىغان چاغدا ئاختۇرۇش ئېلىپ باراتتى. ئۆي ئاختۇرۇش «يىندى»، «يىندتى»(134) ۋە «يىندۇردى»(135) «تۇربۇن»(136)، «ئۆشەل»(137)، «ئۆشەتتى»(138)، «ئارقادى»(139) (ئوغۇزچە) دېيىلەتتى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىن بىلگەنلىرىمىزدىن قارىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى فېئودال خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋاسىتىلەرنى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى يەنە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاشقا دائىر بەزى تۈزۈملەرنىمۇ ئورناتقانىدى. مەلۇم بولۇشىچە، خان، بەگلەر خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى ئورغۇن تارتۇقلار بىلەن ئالاھىدە مۇكاپاتلايتتى. بۇ «خان مۇكاپاتى» ئىدى. ئۇ «ئاچىغ»(140) دېيىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا بەگلەر بەزى چاغلاردا ئۆزىنى خەلققە تالاتقۇزاتتى، يەنى ئۆزىنىڭ مال-دۇنيالىرىدىن خەلق ئاممىسىنىڭ مەلۇم ئۈلۈش ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلاتتى. بۇ «يۈلۈتتى»(141) دەپ ئاتىلاتتى.

گەرچە ھۆكۈمران سىنىپلار خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى قوغداپ پايدا ئۈندۈرۈۋېلىشنى مەقسەت قىلغان مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان بەزى مۇكاپاتلاش ۋە ئېھسان قىلىش تۈزۈملىرىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە چېتىلىپ ھاكىمىيەتكە تەھدىت كەلتۈرىدىغان ئىشلاردا يەنىلا قاتتىق ۋە رەھىمسىز بولغان جازانى بىرىنچى ئورۇنغا قوياتتى. بۇ پۈتۈنلەي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، بۇنداق ئەھۋالدا ئىلگىرى گۇناھ

قىلىپ كېيىن گۇناھىغا توۋا قىلغان بەزى ئۆزگىرىش ئىپادىسى بار ئازغان كىشىلەرنىڭمۇ جىنايى جازانىڭ سىرتىدا قېلىشى ياكى پەرقلەندۈرۈلۈپ كەڭچىلىككە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ جىنايەتنى جازالاش توغرىسىدىكى بايانلىرىدا مانا مۇشۇ بىر دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى قانۇن-تۈزۈملىرىدە ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقان جازادا قاتتىق بولۇشنى قانداق قىلىپ جازادا يەڭگىللەك بولۇشقا ئۆزگەرتىش، شۇ ئارقىلىق بەزى يېنىك جىنايەتنى ئېغىر جازالاپ نارازىلىق ۋە ناھەقچىلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەسىلىلىرى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىدە مۇكاپاتلاشقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىپ، جازالاشتا ئىمكان قەدەر ئېغىر بېسىق ۋە كەڭ قول بولۇش، قانۇننى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا دەلىل-ئىسپاتقا ئەھمىيەت بېرىپ، مەسىلىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش ۋە تەكشۈرۈلگەن ئەھۋالغا قاراپ ھۆكۈم چىقىرىش، ئېلىنغان گۇۋاھلىق ئىسپاتلارنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئايرىپ چىقىپ، يالغان ئىسپات ۋە گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنى جازالاش قاتارلىق ئىنچىكە پرىنسىپ خاراكتېرلىك مەسىلىلەر ناھايىتى ئېنىق ۋە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«خەلقنىڭ خۇي-پەيلى ئۆزگىرىپ بۇزۇلسا، ئۇنى قاتتىق تەكشۈرۈپ تۈزەت. ئېھان قىلىنغان چاغدا تولا ئالدىرا، جازالاشتا ئېغىر بول. خادىملارنىڭ خاتالىقى بولسا ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ خاتالىقنىڭ سەۋەبلىرىنى سورىماق كېرەك. گۇناھى بار بولسا تۇتۇپ جازالاش، بولمىغان بولسا دىلىنى ئاۋۇتماق كېرەك. بەگ مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئوچۇق بولسا، گۇناھلىق كىشىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرسە، قوشۇن-ئەل ئىسسىنىپ كۆيۈمچان بولۇر،



كۆيۈمچان كىشىلەر ئىشچان بولۇر. بىرەر ئىشنى تەكشۈرمەكچى بولساڭ تېگى-تەكتىگىچە سوراپ تەكشۈرگىن، ئۇنىڭدىن نېمە چىقسا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم چىقارغىن. سۆزلىگۈچىنىڭ ھەممە سۆزىنى ئاڭلا، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈڭگە كېرەكلىكىنى ئال، كېرەكسىزلىرىنى تاشلا. راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، راستلىرىنى قوبۇل قىل، چېقىمچىلىق قىلىپ يالغان گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنى جازالا (142).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش ئىدىيىسىدە ئەقىلدىن ئاداشقان روھىي كېسەللەرگە جازا بىلەن مۇكاپاتنى باپ كۆرمەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر بىر تەلۋە كىشى بىر ئەرنى راست ئۆلتۈرۈپ قويسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم يوق، قىساس ئېلىنماس. نېمىشقا دېسەڭلار ئۇ ئەقىلدىن ئاداشقان. ئەقىلسىز ئادەم مۇكاپات ۋە جازاسىز ئېرۇر» (143).

جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى قانۇن يولىغا قويۇلغاندىن كېيىنكى ھەرقانداق دۆلەتتە ئامما ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان، سەزگۈرلۈكى بەك كۈچلۈك بولغان رېئال مەسىلە. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى ئەھۋالى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ دەۋردە ھەر خىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى ھەر يەردە قاتراپ قاتىللىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، پۇقرالارنىڭ نورمالنى تىرىكچىلىك قىلىشىغا كۈچلۈك تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان قاراقچىلار «سەركەر» (144)، مال بۇلىغۇچىلار «تاۋار قاپغۇچى» (145) دېيىلەتتى. ئادەتتىكى ئوغرىلىق «قوندى» (146) دېيىلسە، مەخسۇس سودىگەرلەرنىڭلا مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ ئېلىۋېلىپ ئۇلارنى يالىڭاچلاپ قويۇش

قاتارلىق بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئوغرىلىق «چۇبارتتى» دېيىلەتتى(147)، ئەمما مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان جىنايى قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇپ تۇرۇشى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدە قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقى، جازالاشنىڭ قاتتىق ۋە كەسكىن ئەمەسلىكىدىن دەپ قارالغان. شۇڭلاشقا ئۇ، بۇنىڭغا جىددىي تەدبىر كۆرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «شەھەر-كەنت ئىچىدىن ئوغرىلارنى تازىلا، كارۋان مۇساپىرلارنى ئەمىن يۈرۈت. پۈتۈن يوللارنى ئەمىن قىل، قاراقچى ۋە ئوغرىلارنى يوقاتقىن. ئەل ئىچىدە زوراۋاننى يوقات، يۇرت تېشىدا قاراقچىنى تۈگەت. يامانىنىڭ خۇلقىنى جازالا-تۈزەت، يامانغا پەقەت يامانلىق يارىشۇر. (شۇڭا) يامانغا يا زەنجىر، ياكى زىندان كېرەك.»(148)

«قۇتادغۇبىلىك» تە «غەليان»، «مالىمان»، «توپىلاڭ» دېگەندەك ئوخشاش سۆزلەر ئۇچرايدۇ ھەمدە خان، بەگلەرگە «خەلقنىڭ مالىمانىدىن يىراق تۇر، ئاممىنىڭ توپىلىڭىدىن يىراق قاچ»(149) دەپ خىتاب قىلىنىدۇ. ھەرگىز خەلقنىڭ مالىمانىنى، ئاممىنىڭ توپىلىڭىنى جازالا ياكى باستۇر، دېگەن سۆز ئۇچرىمايدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمى ۋە قاتتىق جازالىرىغا چىدىمىغان ئەمگەكچى مېھنەتكەشلەرنىڭ ئىلىپ بارغان قوزغىلاڭ ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ خەلقپەرۋەر قەلەم ئىگىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تىلىدا شۇ زامانلاردا ئادەتتىكە ئايلىنىپ كەتكەن ئوردا تەلەپپۇزى بويىچە سىلىقلاشتۇرۇلۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆز دۆلىتىدە ئۆزىگە قارشى كۈچلەرنى ئازايتىپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشى ئۈچۈن خەلقنىڭ رايىغا باقىدىغان جىددىي تەدبىرلەرنى كۆرۈشكە قارىتا ئاگاھلاندۇرۇپ ئېيتىلغان دانىشمەنلەرچە نەسىھەتتۇر.



## ئالتىنچى، ئەدلىيە خادىملىرىنى قاتتىق تاللاپ، قانۇننىڭ ئادىل توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش

ئەدلىيە خادىملىرىنى قاتتىق تاللاپ، قانۇننىڭ ئادىل ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قابىلىيەتلىكلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇشتىن ئىبارەت قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا تارىختىكى بارلىق ئىلغار تەرەققىيپەرۋەر قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن ھارماي-تالماي ئىزدىنىپ تەتقىق قىلىنغان تېما.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئەلدە توغرا ۋە ئادىل قانۇن تۈزۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە قانۇننى توغرا، ئادىل ئىجرا قىلىدىغان، پاك-دىيانەتلىك بىر تۈركۈم ئەدلىيە خادىملىرى بولۇشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدىلا قانۇننىڭ ئادىل ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، دۆلەتنى تۈزەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ خان، ۋەزىر، بەگ، ھاجىپ، قازى، مۇھتەسىپلەرنى قانۇن تۈزگۈچىلەر ۋە قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلار دەپ قارايدۇ. ئۇ، بىرىنچىدىن، يۇقىرىقى قانۇن تۈزگۈچى ۋە ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلارنى ناھايىتى ياخشى تاللاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا قانۇن ئىلمىنى ئۆگىنىشىنىڭ لازىملىقىنى، ئۈچىنچىدىن، ئۇلارنىڭ قانۇن سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىش لازىملىقى، قانۇن بىلەن تەرتىپنى ئۆزى

تۈزگەن تۇرۇقلۇق ئۆزى بۇزماسلىقنى، قانۇننىڭ ئاكتىپ ئىجراچىلىرىدىن بولۇشنىڭ لازىملىقى، شۇنداقلا كەسپىي ساپاسىنى ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «(ئەدلىيە خادىملىرى) خەلقنى قانۇن بىلەن تولۇق كۆزەتسۇن. ئەلدە يارامسىز قىلمىشلار يوقالغان بولسۇن. قانۇن بىلەن تەرتىپنى بىز تۈزىمىز، ئۇنى يەنە ئۆزىمىز بۇزساق ياراشقايمۇ؟ دۆلەتنىڭ قانۇن تۈزگۈچى خادىملىرى راست بىلەن يالغاننى، ياخشى بىلەن ياماننى پەرق ئېتەلمىسە، ئۇنى قانداقمۇ قانۇن تۈزگۈچى دېگىلى بولسۇن؟»(150)

## يەتتىنچى، ھەم قانۇننىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم روھنىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش

ھەم قانۇننىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم روھنىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش — يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكام ۋە ئەركانلىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر بەلگە.

«قۇتادغۇبىلىك» تە، گەرچە ئىسلام قانۇنىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولغان «قۇرئان»، «ھەدىس» شۇنداقلا شەرىئەتشۇناس ئۆلىمالارنىڭ قانۇن تەفسىرلىرىدىن نەقىل ئېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەخلاق ۋە دىن كۆز قاراشلىرى بىلەن، قانۇن-مىزانلارنىڭ ئەخلاق ۋە دىنىي مىزانلار بىلەن بولغان يېقىنچىلىقىنىڭ بەزى روشەن ئامىللىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ، ئالدى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمرانلار ئاللا تەرىپىدىن تىكلەنگەن، دېگەن ھۆكۈمرانلىق ئىدىئال



چۈشەنچىسىدە، ھۆكۈمرانلارنى ئادىل قانۇن تۈزەشكە يېتەكلەپ ساۋاپلىق ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىش بىلەن ئاخىرەتتە ياخشى كۈنگە ئېرىشىشكە مۇمكىن بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۈندەشلىرىدە شۇنداقلا خۇدا ئالدىدا قۇل بىلەن بەگنىڭ مەرتىۋىدە ئوخشاش ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى باياناتلىرىدا ئىپادىلەنگەن.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«بەگلەر خۇدادىن قويۇلغان ئېرۇر. قايسى ئەلدە قانۇن تامامەن ياخشى يولغا قويۇلىدىكەن، تەڭرى بۇ بەگلىكنى جەزمەن ئۆرە قىلىدۇ. بەگلەر خەلققە توغرا قانۇن تۈزۈپ بەرسە، قىيامەتتە ئۇنىڭ كۈنى ياخشى بولغاي. قۇل بىلەن بەگ ھەر ئىككىلىسى خۇدانىڭ قۇلى، بۇ قۇللۇقتا ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسى ئوخشاشتۇر. پېقىر ۋە بايلار ھەر ئىككىلىسى ئۆلۈمدىن كېيىن قارا يەر قېتىدا باراۋەر بولۇرلەر. ناۋادا قانۇن بىلەن ئەلنى باشقۇرىدىغان خانلار بولمىغان بولسا، خۇدا يەتتە قات زېمىننى بۇزغان بولاتتى.»(151)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جىنايەتنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولىدىغان سۇبيېكتىپ جەھەتتىكى ئامىلنى جىنايەت ئۆتكۈزۈۋاتقان ئادەمنىڭ تەقدىرىگە تەن بېرىپ ئۆز رىزقى بويىچە يېمىگەنلىكىگە تۈگۈنلەيدۇ ھەم گۇناھكارلارنى خۇداغا ئىشىنىپ ئۆز ئۈلۈشى بويىچە ئاش-نان يېيىشكە ئۈندەيدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ئوغرى، مەككار، ئالدامچى، قاتىل، باسمىچى، قاراقچى ۋە قىرغىنچىلار تامامەن كىيىم-كال ئۈچۈن مال يىغار، ئۇلار بىلمەسلەردۇر. بۇ قىلمىشلار بىلمەس كىشىلەرنىڭ قىلىقىدۇر. ناۋادا ئۇلار خۇداغا ئىشەنگەن بىلىملىك كىشىلەر بولغان بولسا ئىدى، (ئۇ ھالدا) ئۆز ئۈلۈشى بويىچە ئېشىنى تولۇق يەيتتى.»(152)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئۇچرايدىغان قانۇن ئاتالغۇلىرىغا قاراپ باقىدىغان بولساق، ئۇنىڭ تەڭرى ئىرادىسى بىلەن قانچىلىك جىپسىلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، گۇناھ قىلغان ئادەمنى قاماش، قىيناش، زىندانغا سېلىش قاتارلىق جازاغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ، بۇ دۇنيانى زىندانغا ئوخشىتىدۇ. ئۇ: «ئادەم ئەلەيھىسسالام گۇناھ قىلغاچ تەڭرى ئۇنى قىيىندى، دۇنيانى زىندان قىلىپ ئۇنى قامىدى» دەيدۇ(153)، بۇ قاراش ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، بۇ يەردە گۇناھنى «يازۇق»، تەڭرىنى «بايات»، ئادەم ئەلەيھىسسالامنى «ئاپا»، زىنداننى «تۇنەك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ تەڭرى جازاسى ئۈستىدە گەپ قىلىۋېتىپ، گۇناھنى «يازۇق»، زىنداننى «تۇنەك» دەپ ئاتىشى ئۇنىڭ خان، بەگلەرنىڭ گۇناھكارلارغا قوللىنىدىغان ئەمەلىي جازالىرىغا بەرگەن تەبىرلىرىگە ئوخشايدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، بەگلەرنىڭ جازالىشى بىلەن تەڭرىنىڭ جازالىشى شۇ ۋاقىتلاردا سۆزدە بىر مەنە ئاڭلىتىپ، ئوخشاشلا «قىينادى» دېيىلەتتى(154).

دېمىسمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئۆتۈپ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەن بۇ دۆلەتتە «جىنايەت» ۋە «جازا» نىڭ ئۇقۇملىرى ئىدېئولوگىيىلىك مەزمۇن بىلەن بىر ئىدى. شۇڭلاشقا قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ قانۇن-مىزانلىرىغا خىلاپ ئىش قىلغانلارنى «يازدى» (گۇناھ ئۆتكۈزدى دېگەن مەنىدە) دەپ جازالايتتى. بۇنداق جازالاش ئۇلارچە «بايات» (ئاللا) ئىرادىسىنىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدە ئەكس ئېتىشى ئىدى. چۈنكى، ئۇ زامانلاردا مۇنداق بىر ئۇقۇم يەنى



«ئادىل پادىشاھ بەندىلەرنىڭ بېشىدىكى خۇدانىڭ سايىسىدۇر» دېگەن ئۇقۇم ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا ئىدى. شۇڭلاشقا، يۇقىرىلار ئىچىدىكى «گۇناھكار» لارغا بېرىلىدىغان جازالار ئاللانىڭ نامىدىن ھۆكۈم قىلىنىپ، ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىناتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «گۇناھكار»، «يازۇقلۇغ» لارنىڭ «گۇناھ» تىن كېچىش ياكى گۇناھنى ساقىت قىلىش، كۆپ «ئازاب» لانغانلارنىڭ «شەپقەت»، «رەھمەت» كە ئېرىشىشى، «جازا» نىڭ «ئازابى» دىن قاتتىق قورقۇپ، «رەھمەت» نى كۈتۈپ تۇرۇش قاتارلىق قانۇنغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نازۇك مەسىلىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپتا «بايات» (خۇدا) نىڭ نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تە: «گۇناھكار قۇلغا خۇدانىڭ پەزلى بار»، خۇدانىڭ «ئازابى كۆپ بولسا، رەھمىتىمۇ كۆپ»، شۇڭا گۇناھكارلار «ئازابىدىن قاتتىق قورقۇش، رەھمىتىنى كۈتۈش» كېرەك، دەيدۇ(155).

جازالاش بىلەن كەڭچىلىك قىلىش، جازالىنىش بىلەن كەڭچىلىككە ئېرىشىش ئەزەلدىن قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ئەجەللىك مەسىلە بولۇپ، ئۇنىڭ جېنى كىمنى قۇل قىلىش ۋە كىمگە قۇللۇق قىلىش، قانداق قۇل قىلىش ۋە قانداق قۇللۇق قىلىش مەسىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. دىنىنىڭ ئاسارىتىدىكى قۇللۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان فېئوداللىق تۈزۈمدىكى دۆلەتتە، قۇللۇق قىلغۇچى قانۇن ئۇقۇمىدىن ئېيتقاندا، «گۇناھكار» دۇر. قۇل قىلغۇچى بولسا، ئەنە شۇ «گۇناھكار» نىڭ «گۇناھ» ىنى ئۆلچەپ، ھۆكۈم قىلىپ جازا كەسكۈچىدۇر. شۇڭلاشقا، «گۇناھكار» لار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ «گۇناھ» ىنى كېمەيتىش، ساقىت قىلىش ۋە كەڭچىلىككە ئېرىشىش يولىدا ھۆكۈم قىلىپ جازا كەسكۈچىگە قۇللۇق قىلىش

مەسىلىسى مەۋجۇت. مانا مۇشۇنداق قىلىنىدىغان «قۇللۇق» يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدە «خۇدانىڭ ئەدلىدىن چۆچۈپ يۈرۈش»، ئۇنىڭ «پەزلىدىن ھەمىشە ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇش» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە مۇشۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇڭا بۇ، قۇللۇقنىڭ مەزمۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تە: «ھەمىشە خۇدانىڭ ئەدلىدىن چۆچۈپ يۈرۈش، ئۇنىڭ پەزلىدىن ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇش» تىن ئىبارەت دەپ بەلگىلەنسە، بۇ قۇللۇقنىڭ دائىرىسى «مۇشۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ»، «گۇناھ يۇقمىسۇن دېسە، قۇلى ئەقىللىك، ئويغاق، ھوشيار تۇرغۇلۇق» لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن (156).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان يەنە بىر مەسىلە باركى، يەنى ئۇ بولسىمۇ قانۇنىنىڭ خۇدا تەرىپىدىن تۈزۈلۈشى ۋە ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى بايانلىرىدۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇدا ئادەمنى دوزاخ ياكى جەننەت ئۈچۈن ياراتقان، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدۇ. ئاللا — ئادىل قانۇن تۈزگۈچى ھەم سوراق قىلىپ ھېساب ئالغۇچى، ئىنسان ھېساب بەرگۈچىدۇر. ئىنسانلار پانىي دۇنيادا قىلغان ئىش-ئەمەللىرىدىن ئۇ دۇنيادا ئاللا ئالدىدا ھېساب بېرىدۇ. ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغان بولسا جەننەتكە كىرىدۇ، گۇناھ قىلغان بولسا دوزاختا تاشلىنىپ جازاغا تارتىلىدۇ. ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە «ئاللا»، «گۇناھ»، «ساۋاب»، «دوزاخ»، «جەننەت» دېگەنلەر ئۈستىدە خېلى كۆپ توختالغان بولسىمۇ، ئۇنى ئېزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرنى ئېزىش ھېسابىغا ئۆزى پاراغەت كۆرىدىغانلارغا يان بېسىپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەزگۈچى كۈچلەرنىڭ كەيپ-ساپا تۇرمۇشىقا بېرىلىپ كەمبەغەللەرنىڭ



پېقىرلىق تۇرمۇشى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن ئىبارەت جىنايى قىلمىشقا خاتىمە بېرىش ۋە ئۇنى چەكلەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، بۇ ھەققىتكى ھەر بىر بايانلىرىدا ئۇلۇغلۇقتا كۆۋىنىپ، زەۋق-ساپا قوغلىشىپ، ھاياتىنى يەپ-ئىچمەك بىلەن ئۆتكۈزگەن ھۆكۈمرانلارغا، بەگباش يۈرگەن خەلق ئۆكتەملىرىگە، ئۆز مەيلىچە يۈرگەن گۇناھكار مەئىيۇپلارغا ھەرقاچان، ھەر زامان ئاللانىڭ قانۇنى ئالدىدا ھېساب بېرىشكە تەييارلىنىپ تۇرۇشى لازىملىقىنى ئۇچۇق ئۇقتۇرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«قۇدرەتلىك بايات ئادەم ئوغلىنى ئىككى ئىش ئۈچۈن يەنى دوزاخ ئېگى ۋە جەننەت ئېگى بولۇش ئۈچۈن ياراتتى. قادىر ھەق-ئادىل قانۇن تۈزگۈچى، ئۇنىڭ ئۆزى ياراتقان پۈتۈن خەلققە كۈچى يەتكەي. ئاخىرەتتە خۇدادىن سوراق بولىدۇ، خۇدا سورىقى گۇناھكارغا ئۇزاق بولىدۇ. قىيامەتتە تەگرى سېنىڭدىن سورايدۇ، خالايىقىڭ ئۈچۈن جاۋابىنى تەييار قىل. كىم مەست بولۇپ ئۇلۇغلۇقتا كۆۋىنىدىكەن، شۇ قارا يەر تېگىدە جازاسىنى يەيدۇ. خۇدا بوينۇڭغا ئامانەت يۈكلىگەن، ئېلىڭدە كېچىسى بىرەرى ئاچ قالسا، تەگرى سېنىڭدىن شۇنى سورايدۇ. زەۋق-ساپا قوغلاشما، ئۇنىڭ جازاسى قاتتىقتۇر. بەگباش يۈرگۈچى خەلق ئۆكتەملىرىگىمۇ ھەقنىڭ سورىقى بار، جاۋابىنى تەييارلاش كېرەك، مەيلىچە يۈرگەن گۇناھكار مەئىيۇپلاردىنمۇ ھەق بىر كۈنى سوراقچى بولۇپ سورايدۇ.» (157)

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئورغۇن سەھىپىلىرىدە «ھارام»، «ھالال»، «ئەزىز»، «خار»، «ئۇ دۇنيا» ۋە «بۇ دۇنيا» دېگەنگە ئوخشاش قويۇق ئىسلام پۇرىقى كېلىپ تۇرىدىغان خاس دىنىي ئاتالغۇلار ناھايىتى جىق ئۇچرايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەندە ئىسلام دىنىنىڭ مۇسۇلمانلارنى خۇدانىڭ نامى بىلەن ئەيمەندۈرۈپ

گۇناھ ئۆتكۈزمەسلىككە يېتەكلىگەن ئەقىدىلىرىنى شەرھلەش بىلەن بىللە يەنە ئەڭ مۇھىمى بۇ ئەقىدىلەرنى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ رېئال ھاياتىغا ئىنچىكە تەتبىقلاپ، ئۆزىنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى خەلقپەرۋەرلىك مەيدانى ۋە كۆز قاراشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. ئۇ، ھۆكۈمرانلارغا ھالال بىلەن ھارامنىڭ چەك-چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ، ھالال ياشاپ ھارامدىن ساقلىنىش، خۇدانىڭ كۆرسەتكەن يولى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئادالەت يولىنى تۇتۇپ، ئۆزىنى خار قىلماي ئەزىز قىلىش، كىشىلەرنىڭ مېلىنى ئالماسلىق ۋە قان تۆكمەسلىك، بۇ دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىكنى تاشلاپ، ئۇ دۇنيانىڭ بەخت-پاراغىتىنى ئىزدەش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ئىنسان ئۆزىنى ھارامدىن توسمىقى كېرەك، ھارام يېگۈچىنىڭ ئورنى دوزاخ تېگى بولىدۇ. ھالالغا ھېساب، ھارامغا ئازاب بار. ئەگەر كىشى خۇدادىن قورقىدىغان بولسا، شەك-شۈبھىسىز توغرا يولنى تۇتار. خۇدا ئىنساننى بۇ دۇنيادا خار ياكى ئەزىز تۇرۇشقا ياراتتى ۋە ئەزىزلىك بىلەن خارلىقنىڭ يولىنى ئايرىپ كۆرسەتتى. بۇ دۇنيا مۇسۇلمانغا بىر زىندانىدۇر، بۇ زىنداندىن كۆڭۈلنى ئۈزۈپ، ھۇزۇر كۈتمەسلىك كېرەك. يۈز ئۆرۈپ بۇ دۇنيانى تاشلاش زۆرۈر، شۇ چاغدا ئۇ دۇنيا قولۇڭغا كېلۇر. ئۇ دۇنيادا ياخشى جاي تاپماق ئۈچۈن ئىنسان جاھان ئارزۇسىنى تامام تاشلىغاي. بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تولۇق تەرك ئەتمەي تۇرۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى قىلغىلى بولماس. ھەۋەسنىڭ بويىنىنى ئۈزۈۋەتمىگۈچە ئىنساننىڭ ۋۇجۇدى ھەق-رۇسلۇق بولنى تاپالماس. غاپىل بولما، بولساڭ بەگلىك كېتەر، غاپىل ھەر ئىككى جاھاندا ئاھ چېكەر. كىشى مېلىنى ئالما ھەم قان تۆكمە، بۇ ئىككى



گۇناھتىن جان ئېغراپ چىقار. ئۇ دۇنيانى تاپاي دېسەڭ ئادالەت يولىنى تۇت. دوزاختىن يىراقلاشقا تىرىشقىن، دائىم ياخشىلىق قىل، خۇدا سېنى ساقلايدۇ» (158).

ناھايىتى روشەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىيىسىدە «ئەزىز»، «خار» كەلىمىلىرىگە بۆلەكچە تەبىر بېرىپ، ئېزىز-خار بولۇشنى قانداقتۇر «ئېسىلزادىلەر ئەزىز، تېگى پەسلەر خار» دەپ ئەمەس بەلكى ئادالەت يولىنى تۇتقانلار ئەزىز، جاھالەت يولىنى تۇتقانلار خار، ئەزىزلەر جەننەتكە كىرىدۇ، خارلار دوزاخقا كىرىدۇ، دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇ، «ھالال»، «ھارام» كەلىمىلىرىنى ئىسلام دىنىدا ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئېيىشكە رۇخسەت قىلىنغان يېمەكلىكلەر بىلەن ئېيىش مەنئى قىلىنغان يېمەكلىكلەرنى پەرقلەندۈرۈشكە خىزمەت قىلدۇرۇشتىن كۆرە، ئەڭ مۇھىمى ئىنساننىڭ ساپ مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن ھالال دۇنياسى بىلەن باشقىلارنى قاقتى-سوقتى قىلىش بەدىلىگە كەلگەن ھارام دۇنياسىنى پەرقلەندۈرۈشكە خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئەلا بىلىدۇ.

ئۇ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەخلاقىي-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى قانۇننىڭ بۇزۇلغانلىقى دەپ قارايدۇ، ئەمما ئۇ قانۇننىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى قانۇنسىز ئەمەلدارلارنى گۇناھكارلارنى جازالىغاندەك جازالاپ قامچىلاش ياكى زىندانغا تاشلاشنى سۆزلىمەيدۇ. ئۇ، خان، بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشقا ۋە بايلىق توپلاشقا كىرىشىپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ ۋەجىدىن خانلىقتا بۆلگۈنچىلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى خۇسۇسىي ئىمتىيازلارنىڭ كۈنسايىن كۈچىيىپ، جاھاندا پارىخور، مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن دەپ قارايدۇ. ئەمما بۇنداق مۇناپىق، پارىخور ئەمەلدارلارنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاشنى ئېغىزغا ئالمايدۇ. ئەكسىچە،

پارىخورلۇقنى خۇددى يالغۇز «ھاجىپ»لار بىلەن «پۈتۈكچى»لەرلا كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خاس قىلمىشتەك ھالەتتە يەككىل سۆزلەيدۇ ۋە خان، پادىشاھلارنى ئەدەپ-ئەخلاقلىق بولۇشقا، ئاچكۆز بولماسلىققا، قانائەتچان بولۇشقا تەنبىھ-نەسىھەت قىلىش يولى بىلەن ئۈندەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» كە قارايدىغان بولساق، پارىخورلۇق ھەققىدىكى بايانلار پەقەت داستاننىڭ 31-بابى — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا ئېلىگكە ئېيتقانلىرى»دىن باشقا بابلاردا تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ھاجىپلار ئىشنى پارا ئالماي قىلسۇن، يىراقلارنى بەگكە يېقىن ئەيلىسۇن. كۆزى توق ئادەم پارا ئالماس. ھاجىپ پارا ئالسا كۆلكىلىك بولۇر. ھەرقانداق تۈگۈشلۈك ئىشنىمۇ پارا بۇزار، پىششىق ئاشنىمۇ پارا خام قىلار»(159).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلارنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋرىدە «مال-دۇنياغا بولغان تەمەگەرلىك سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلۇپ، مال-دۇنيانى كۆرسە خۇددى تاپقا قونىدىغان ئۈس (تاپقۇش) تەك ئېتىلىدۇ»غان ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى(160). بۇنداق ھالەت تەبىئىي ھالدا خانلىقتىكى نەپسانىيەتچىلىك، چىرىكلىك ۋە پارىخورلۇق ئىللەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنى شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە تارقالغان خەلق ماقاللىرى تېخىمۇ ئوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، شۇ دەۋردە «قالىن بولۇتۇغ تۈپى سۈرەر، قاراڭغۇ ئىشىغ ئورۇنچ ئاچار»، «تامۇ قاپۇغىن ئاچار تاۋار» ۋە «قارا بۇلتىغ يەل ئاچار، ئورۇنچ بىلە ئەل ئاچار» دېگەنگە ئوخشاش ماقاللار خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى بۇ ماقاللارنىڭ بىرىنچىسىنى



«بۇنىڭ مەنىسى ئاسماننى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ، پادىشاھلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ، دېگەنلىك. بۇ ماقال پارا تەمەسىدىكى ئادەملەر ۋە پادىشاھلارغا قوللىنىلاتتى»(161) دەپ، ئىككىنچىسىنى «بۇنىڭ مەنىسى پارا دوزاخنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋېتىدۇيۇ، باشقىنى ئاچالمامدۇ؟ دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرمەكچى بولغان كىشىنىڭ پارا بېرىش كېرەكلىكىگە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ»(162) دەپ، ئۈچىنچىسىنى، «بۇنىڭ مەنىسى قارا بۇلۇتلار ئاسماننى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ. ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ، دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ماقال ئىشنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن مال-مۈلكىنى ئايىماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ»(163) دەپ شەرھلەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى رېئاللىقتىن ئۆزىنى چەتكە ئالمايدۇ ھەم ئۇنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدىمۇ كەسكىن تەدبىر قوللانمايدۇ، ئەكسىچە پادىشاھلارنى ئۇياتلىق بولۇش، ئىنساپلىق بولۇش، ئاچكۆز بولماسلىق قاتارلىقلارغىلا ئۈندەيدۇ، خالاس. بۇنى ئۇنىڭ ياخشى ئەخلاقىي-پەزىلەتنىڭ كىشىنى يامان ئىشلاردىن توسۇپ قالىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرىدىنلا ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«خۇدا كىمگە ئۇيات، ياخشى خۇينى بەرسە، يەنە دۆلەت بىلەن كۆپ شان-ئابرۇينىمۇ بېرىدۇ. ئۇيات بىرلە ئەر كىشى ئابرويلۇق بولار، ئادەم كۆزى ئۇيات بىرلە نۇرلىنار. ئۇيات — ئىنساننى بارلىق يامان ئىشلاردىن توسقۇچى ھەم پۈتۈن ياخشى ئىشلارغا ئۇلاشتۇرغۇچىدۇر. ئۇيات كىمدە بولسا شۇ سىلىق خۇيلۇق بولىدۇ، ناچار ئىشلارغا ھەرگىز قول سۇنمايدۇ. كىشىنىڭ سەرخىلى ئۇياتلىق كىشىدۇر، ئۇياتلىق كىشى كىشىلەر بېشىدۇر. ئۇياتسىز كىشىلەر ئادەملەرنىڭ ئەڭ رەزىلىدۇر، ئۇلار دۇرۇس سۆز سۆزلىمەس. ئۇياتسىز كىشىنىڭ يۈزى بىر گۆشسىز سۆڭەكتۇر،

ئۇنىڭ كۆزى بولسا ئېتىلمەس تۈشۈكتۇر. ئۇياتسىز كىشىدىن تېزىپ نېرى تۇرۇش، ئۇياتلىققا ئالقىش ياغدۇرۇش، ئەدەبسىز پەسكە قوشۇلماسلىق كېرەك» (164).

مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە، كەمبەغەل بىچارىلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى تەس بولۇپ، خۇددى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىكى «قىشتا لاي پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ، ئۇيۇپ كېتىدۇ، يوقسۇل-يوپۇنلار دۈگدىيىپ تۈگۈلۈپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قوۋۇشماي قالىدۇ-دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۆيۈنۈپ كېتىدۇ» (165) دېيىلگىنىدەك ئىدى. ئەمما خان، پادىشاھ، بەگ، خېنىملار ھېچنېمىدىن غەمسىز ھالدا ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش ئۆتكۈزەتتى. ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، زىنا قىلىش قاتارلىقلار ئۇ چاغدا ئادەتتىكى ئىشلارغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ئويۇن-تاماشىلىرىدا سازەندىلەر ساز چالسا، دېدەك قىزلار ناخشا ئېيتاتتى. ئۇلار مانا مۇشۇ يول بىلەن كۆڭلىنى خۇش ئېتەتتى. «دىۋان لۇغەت تۈرك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، دېدەكلەر «كۈلىڭ» دېيىلەتتى(166) دېدەكلەر قورچاقتەك ياسىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا «قاچاچ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل چىن دۇردۇنىنىڭ ئېتى ئىسىم قىلىپ قويۇلاتتى(167) كېنىزەكلەر «ئۈنچە» گە تەقلىد قىلىنىپ «يىنجۇ» دېيىلەتتى(168) سازەندە ۋە ناخشىچىلار «يىراغۇ»(169) دەپ ئاتىلاتتى. قىمار ئويناش ئومۇمىي ئەھۋالغا ئايلانغان بولۇپ، بەگلەر يارماقلىرىنى (170)، ساۋۇت-لىرىنى(171) تىكىپ قىمار ئوينايتتى. قىسقىسى، بۇ دەۋردە «ئەخلاق-ئەزىلەتنىڭ گۆشى بۇزۇلۇپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىنى پەردە سۆرۈلۈپ بۇرمەكتە (172) ئىدى.

بۇ خىل ئەھۋاللار يۈسۈپ خاس ھاجىپتا «گۇناھ»، «يامان قىلىق» ۋە «بۇزۇقچىلىق» دەپ قارىلىدۇ، ئەمما قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلۈپ



ئەمەس بەلكى تەنبىھ، نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق توسۇش ھالىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇنىڭ خانلىققا ئېلىپ كېلىدىغان زىيانلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«جاھان تۇتقۇچى ئويۇنغا بېرىلسە، دۆلەتنى بۇزار. جاھان خانلىرى شارابقا ئۆگەنسە، دۆلىتى ۋە خەلقى كۆپ زىيان چېكەر. بېگى مەيخور، قوپال، بۇزۇق ئادەم بولسا، بارلىق خەلقى تولۇق ھاراقكەش بولۇر. مەي ئىچسە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن نەچچىسى تاشلىنىپ قالار، بولمىغۇر ئىشلاردىن ئورغۇنلىرى بولار. خان مەي ئىچىپ ئويۇنغا بېرىلگەندە ئۇنىڭ ئېگى دۆلەت ئىشىغا قاچان يەتكەي؟ خانلىقنىڭ ئىشىنى ۋاقتىدا قىلمىسا، ئۇنى قوش سېلىپ قوغلىسىمۇ تۇتالماس. ھاراق ئىنسانىنى مىڭ گۇناھقا پاتۇرغاي. زىنادىن بەخت قېچىپ يۈز ئۆتكۈلەر. مۇبارەك بەخت بۇ قىلىقلاردىن قاچار، ئۇ، ئەرگە پېقىرلىق يولىنى ئاچار. پېقىر بولماي باي بولاي دېسەڭ مەي ئىچمە. بۇزۇقلۇقتىن يىراق بولغىن. زىنا قىلما، پاسىق دەپ ئاتاق ئالما، كىشى غەپلەت ئىچىدە ياشاپ ئۆتسە، ئۆزىنى ئەيىبلەپ ساناپ ئۆتكۈنسۈن» (173).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقنى ئۇنىڭ خەير-ئېھسانىنى ئاللا يولىدا ساۋاب تېپىش مەقسىتىدە قىلىش لازىملىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدىنمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، خان، پادىشاھ، بەگلەرنى ۋە بايلارنى مال-دۇنيانى ھالالدىن تېپىشقا ۋە شۇ ھالالدىن تاپقان مال-دۇنيالىرىنىڭ بىر قىسمىنى كەمبەغەل، ئاجىز يېتىم-يېسىرلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئاخىرەتتە ساۋاب تېپىشقا يېتەكلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاللا يولىدا قىلىنغان مۇشۇنداق خەير-ئېھسانلار بەندىنىڭ ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلالايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«ھالالدىن مال تېپىپ يېمەكلىك، يوقسۇللارغا بىر قىسمىنى بەرمەكلىك كېرەك. پېقىرلارغا كۈمۈش، مال-تاۋار بەرسەڭ، خۇدا خالىسا گەر بالانى توسار. كىشى بۇ دۇنيا تىلىسە كۈمۈش تاراتقاي، ئۇ دۇنيا ئۈچۈنمۇ قۇتۇلۇشنىڭ يولى شۇدۇر. شۇڭا كىشىگە مال ئۈلەشتۈر، يېدۈر، ئىچۈر. ئۇ سېنى كەچۈرگەي. ئەلگە ئېھسان قىلىپ ساۋابىنى ئال. پېقىرلارنى مېلىڭ بىلەن يۆلە، بۇ ساڭا ساۋاب بېتۈر. سېنى ئۆلۈم تۇتسا مال-دۇنيالىرىڭ قېپقالىدۇ، ئوغۇل-قىزلىرىڭ ئۇنى يامانلىقتا قورال قىلىدۇ. شۇڭا ئۆلۈشتىن بۇرۇن تارات، ھېسابتىن قۇتۇلۇپ ساۋاب ئالىسەن، ئايا خەلق، ئىجرە باي بولغان خىل ئەر، مېلىڭنى تارقىتىش بىلەن ساۋاب تاپ. ئەي ئاچكۆز، تەمەخور، بېخىل ئەر، ئۆلۈمدىن بۇرۇن مال ئۈلەشتۈرۈپ بەر. قىيامەت — ئىنساننىڭ ھېساب بېرىدىغان كۈنى، ئۇنى چۈشىنىپ دورۇسلۇق بىلەن يۈر»[174].

مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى بەزى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرى ئويۇشتۇرغان خان زىياپىتى ۋە بايراملاردا مال-دۇنيالىرىنى يېتىم-ئوغۇل، تۇل خوتۇن، ئاجىز بىچارىلەرگە خۇدا يولىدا ئېھسان قىلىپ بېرەتتى ۋە شۇ ئارقىلىق ساۋاب تېپىپ، ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇزاققا داۋام قىلىشىنى، ئۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىلا دۇنيادا ئوبدان كۈن كۆرۈشىنى ئارزۇ قىلىشاتتى. بۇ ئەھۋال «قۇتادغۇبىلىك» تە: «ئىلىگ يېتىم-پېقىرلارغا مال-مۈلۈكلىرىنى تاراتتى، يوقسۇللارغا ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى»[175] دەپ قەيت قىلىنسا، «دىۋان لۇغەت تۈرك» تە: «بايراملاردا ۋە خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە داستىخان رۇسلىناتتى، بۇنداق داستىخان كەنچلىۋ دېيىلەتتى» دېيىلگەن[176]. بۇنى ھازىرقى ئۆلچەم بىرلىكىگە سۇندۇرغاندا ئون مېتىر ئېگىزلىكتە بولغان بولىدۇ. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ئەقىدىسى مەلۇم



مەنىدىن ئېيتقاندا، قاراخانىلارنىڭ مەلۇم دەۋرلىرىدە جاھاننى بۇزۇۋاتقان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسىدىغان توسۇقچى بولغان.

خۇلاسىلىگەندە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن سەھىپىسىدە بىزگە ئايان بولغان يۇقىرىقى ئىدىيىلىرى شۇ دەۋرنىڭ مۇرەككەپ سىياسىي ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن چىقىرىلغان ئىلمىي يەكۈن. يەنە كېلىپ شۇ مۇرەككەپ سىياسىي ئىجتىمائىي ھايات ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئۆزگىچە شانلىق قانۇن نەزەرىيىسىدۇر. لېكىن بىز شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايمىزكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلاردىن ئىبارەت قويۇق ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان تەقۋادار مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرى بولغاچقا، بىز يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكەن ئۇنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي قاراشلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان. شۇڭا ئۇ، قانۇن كاتېگورىيىسىدىكى ھەربىر مەسىلىنى شەرھلىگەندە تەقدىر-ئىلاھىيەتچىلىكتىن ئىبارەت تېئولوگىيىلىك قاراشلاردىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ. ئۇ ياشىغان دەۋر شارائىتىدىن ئالغاندا ئۇنداق قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇڭلاشقا يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى بارلىق ئىلغار ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش يول تۇتتى. بىز پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە نۇرلىنىپ تۇرغان رېئال ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە ھەققانىي، خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك غايىلىرىنى قەدىرلەيمىز ۋە ئەينەك قىلىمىز.

ئىشىنىمىزكى، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنشۇناسلىقىمىز ئۆزىگە ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىنى يېتەكچى قىلىپ ئىلگىرىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە ئىجادىي ھالدا ۋارىسلىق قىلسا ۋە بۇنىڭ جەۋھەرلىرىدىن تېخىمۇ

ئوبدان بەھىر ئالسا، ئۇلۇغ جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئورتاق گۈللىنىش يولىدا يېڭىچە قەدەم تاشلاپ ئىلگىرىلىيەلەيدۇ.

---

(1) «قۇتادغۇبىلىك»، 219، 252، 258، 259، 269، 2017-بېيتلارغا قارالسۇن.

(2) «قۇتادغۇبىلىك»، 290، 291، 292-بېيتلارغا قارالسۇن.

(3) م. س. ئىۋانوۋ: «ئىران تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» خەنزۇچە، 1958-يىل 2-ئاي بېيجىڭ بىرىنچى نەشرى، 35-بەت.

(4) «قۇتادغۇبىلىك»، 680، 681، 682، 683، 684، 685، 686، 687، 688، 689، 690-بېيتلارغا قارالسۇن.

(5) «قۇتادغۇبىلىك»، 454، 545، 5902، 5903، 5909، 1460، 1461، 1456، 1459، 5737، 5738-بېيتلارغا قارالسۇن.

(6) «قۇتادغۇبىلىك»، 2035، 2024، 2030، 2034-بېيتلارغا قارالسۇن.

(7) «قۇتادغۇبىلىك»، 5560، 5561، 5562، 5563، 5564، 5565، 5566، 5567، 5559-بېيتلارغا قارالسۇن.

(8) «قۇتادغۇبىلىك»، 1931، 4447، 4321، 4329، 2128، 5288، 5576، 5734، 5491، 2132، 2133، 2134، 2135-بېيتلارغا قارالسۇن.

(9) «قۇتادغۇبىلىك»، 1043، 4545، 4546، 4548-بېيتلارغا قارالسۇن.

(10) «قۇتادغۇبىلىك»، 1922، 1923، 4009 ۋە 4010-بېيتلارغا قارالسۇن.

(11) «قۇتادغۇبىلىك»، 800، 801، 802، 803، 804، 808، 2015، 3463، 2032، 662، 693، 696، 741، 1332، 3540، 4758، 5314-بېيتلارغا قارالسۇن.

(12) «قۇتادغۇبىلىك»، 695، 4914، 5326، 694، 1702، 



1703-بېيتلارغا قارالسۇن.

(13) «قۇتادغۇبىلىك»، 5285، 2136، 2137، 2036، 2033-بېيتلارغا قارالسۇن.

(14) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 166-بەت.

(15) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 461-بەت.

(16) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى III توم 54-بەت.

(17) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى III توم 41-بەت.

(18) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 569-بەت.

(19) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 98-بەت.

(20) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 286-بەت، III توم 828-بەت.

(21) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 536-بەت.

(22) «دىۋان لۇغەت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 544-بەت.

(23) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 191-بەت.

(24) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 580-بەت.

(25) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 589-بەت.

(26) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

I توم 172-بەت.

(27) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 523-بەت.

(28) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 542-بەت.

(29) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 307-بەت.

(30) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 320-بەت.

(31) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 445-بەت.

(32) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 115-بەت.

(33) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 430-بەت.

(34) «قۇتادغۇبىلىك»، 5000-بېيىتقا قارالسۇن.

(35) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 396-بەت.

(36) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 51-بەت.

(37) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 504-بەت.

(38) «قۇتادغۇبىلىك»، 2988-بېيىتقا قارالسۇن.

(39) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 366-بەت.

(40) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 427-بەت.

(41) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 167-بەت.

(42) زاھھاك — رىۋايەتتىكى پادىشاھ، ئىرقى ئەرەب، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىراننى مىڭ يىللار ئۆپچۆرىسىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇ، دادىسىنى ئۆلتۈرۈپ يالماۋۇزنى ھەيرانلىقتا قالدۇرغان، يالماۋۇز ئۇنىڭ يەلكىسىنى سۆيۈپ قويغاندا ئۇنىڭ يەلكىسىدىن ئىككى يىلان ئاپىرىدە بولغان. ئۇ بۇ يىلانلارنى بېقىش ئۈچۈن ھەركۈنى بىرمۇنچە ياشلارنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۆلۈكلەرنىڭ مېڭىسى بىلەن يىلاننى باققان، شۇڭا ئۇ ئىراننىڭ «پىشدادىيان» سۇلالىسىدە زالىم شاھ دەپ نام ئالغان.

(43) پەرىدۇن — ئىراننىڭ «پىشدادىيان» سۇلالىسىدىكى بىر ئادىل شاھ.

(44) «قۇتادغۇبىلىك»، 235-، 244-كىچە قارالسۇن.

(45) «قۇتادغۇبىلىك»، 821، 822، 1435، 5576، 1451، 5197-بېيىتلارغا قارالسۇن.



(46) «قۇتادغۇبىلىك»، 2111، 5282، 5226، 5203، 5201، 5205-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(47) «قۇتادغۇبىلىك»، 809، 817، 818-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(48) «قۇتادغۇبىلىك»، 831، 832، 829، 830-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(49) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 15-ۋە 85-بەت.

(50) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 519-بەت.

(51) سابىت ئەخمەت: «قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت بىر پارچە ھۆججەت» كە قارالسۇن. شىنجاڭ يادىكارلىقلار ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1985-يىل 1-سان.

(52) «قۇتادغۇبىلىك»، 2493، 2498، 2499، 2497، 2500-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(53) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»؛ I توم 477-بەت.

(54) ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 112-بەت، خەنزۇچە.

(55) «قۇتادغۇبىلىك»، 5242، 5243، 5513، 5290، 5302، 4473، 2138، 2144، 2145، 2118، 2403، 5479، 5593، 1363، 2564، 2565، 2542، 635، 4081، 4462، 4435، 4437، 4558-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(56) «قۇتادغۇبىلىك»، 2985، 2986، 2954، 2953، 2976، 2975، 2977، 2960، 2961، 2962، 2963، 2973، 2974-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(57) «قۇتادغۇبىلىك»، 2994، 2995، 2996، 2975، 2998، 2999، 3000، 3001، 2989-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(58) «قۇتادغۇبىلىك»، 2807، 2808، 2815، 2816، 950، 947، 948، 949-بېيتلارغا قارالسۇن.

(59) «قۇتادغۇبىلىك»، 887، 2244، 890، 2247، 892، 2245، 888، 889، 890، 2258، 2259، 1296، 1297، 1378، 1455، 327، 328، 329، 330-بېيتلارغا قارالسۇن.

(60) «قۇتادغۇبىلىك»، 1932، 1936، 1950، 110، 1620-بېيتلارغا قارالسۇن.

(61) «قۇتادغۇبىلىك»، 111-بېيتقا قارالسۇن.

(62) «قۇتادغۇبىلىك»، 3132، 3131-بېيتلارغا قارالسۇن.

(63) «قۇتادغۇبىلىك»، 3143، 3144، 429-بېيتلارغا قارالسۇن.

(64) «قۇتادغۇبىلىك»، 422، 424، 423، 425-بېيتلارغا قارالسۇن.

(65) «قۇتادغۇبىلىك»، 2449، 3494، 4343، 5229، 5230، 5520-بېيتلارغا قارالسۇن.

(66) «قۇتادغۇبىلىك»، 4340، 3507، 2574، 2575، 3003-بېيتقا قارالسۇن.

(67) «قۇتادغۇبىلىك»، 4064، 4065، 4066، 4067، 4068، 4069، 4070، 4071، 4072، 4073، 4074، 5303، 5521، 5522-بېيتلارغا قارالسۇن.

(68) «قۇتادغۇبىلىك»، 893-بېيتقا قارالسۇن.

(69) «قۇتادغۇبىلىك»، 4185-بېيتقا قارالسۇن.

(70) «قۇتادغۇبىلىك»، 2132، 2133، 2134، 2135، 2398، 2399-بېيتلارغا قارالسۇن.

(71) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 72-بەت.

(72) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 73-بەت.

(73) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 280-بەت.

(74) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 312-بەت.

(75) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 623-بەت ۋە II توم



404-بەت.

(76) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 139-، 140-بەت.

(77) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 136-بەت.

(78) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 312-بەت.

(79) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 402-بەت.

(80) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 402-بەت.

(81) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 385-بەت.

(82) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 161-بەت.

(83) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 405-بەت.

(84) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 412-بەت، II توم 407-بەت.

(85) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 614-بەت.

(86) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 111-ۋە 120-بەت.

(87) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 111-بەت.

(88) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 374-بەت.

(89) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 353-بەت.

(90) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 409-بەت.

(91) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 179-بەت.

(92) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى (ئىچكى ژۇرنال) 1984-يىل 8-ئاي ئۇيغۇرچە، 7-، 8-سان 27-بەت.

(93) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 583-بەت.

(94) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 215-بەت.

(95) «قۇتادغۇبىلىك»، 1064-بېيتقا قارالسۇن.

(96) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 300-بەت.

(97) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 682-، 683-بەت.

(98) «قۇتادغۇبىلىك»، 4119، 4120، 4121، 4122، 4123، 3816، 3817، 3818، 2104، 4213، 5279، 5280، 5281، 4415-بېيتلارغا قارالسۇن.

(99) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 486 ـ بەت.
(100) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 531 ـ بەت.
(101) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 435 ـ بەت.
(102) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 234 ـ ۋە 295 ـ بەت.
(103) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 242 ـ بوت.
(104) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 667 ـ بەت.
(105) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 499 ـ بەت.
(106) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 246 ـ بەت.
(107) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 261 ـ بەت.
(108) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 115 ـ بەت.
(109) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 396 ـ بەت.
(110) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 608 ـ بەت.
(111) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 365 ـ بەت.
(112) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 342 ـ بەت.
(113) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 456 ـ بەت.
(114) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 557 ـ بەت.
(115) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 609 ـ بەت.
(116) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 582 ـ بەت.
(117) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 273 ـ بەت.
(118) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 39 ـ بەت.
(119) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 575 ـ بەت.
(120) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 282 ـ بەت.
(121) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 19 ـ بەت.
(122) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 67 ـ بەت.
(123) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 469 ـ بەت.
(124) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 8 ـ بەت.
(125) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 171 ـ بەت.
(126) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 590 ـ بەت.



(127) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 190 ـ بەت.
(128) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 277 ـ بەت.
(129) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 421 ـ بەت ۋە II توم 396 ـ بەت.
(130) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 273 ـ بەت.
(131) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 88 ـ بەت.
(132) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 134 ـ بەت.
(133) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 566 ـ بەت.
(134) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 265 ـ بەت.
(135) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 283 ـ بەت.
(136) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 373 ـ بەت.
(137) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 85 ـ بەت.
(138) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 464 ـ بەت.
(139) « قۇتادغۇبىلىك » ، 5198، 5218، 641، 642، 2122، 2123، 5872، 5876، 5877 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.
(140) « قۇتادغۇبىلىك » ، 295، 296 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.
(141) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 594 ـ بەت.
(142) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 65 ـ بەت.
(143) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 38 ـ بەت.
(144) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 584 ـ بەت.
(145) « قۇتادغۇبىلىك » ، 5546، 5577، 5547، 5548، 5549 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.
(146) « قۇتادغۇبىلىك » ، 1313 ـ بېيىتقا قارالسۇن.
(147) « قۇتادغۇبىلىك » ، 5499، 4016، 5884، 5885، 5887 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.
(148) « قۇتادغۇبىلىك » ، 5947، 6266، 1374، 3617، 3749، 3464 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.
(149) « قۇتادغۇبىلىك » ، 1737، 1738، 1739 ۋە 1740 ـ بېيىتلارغا

قارالسۇن.

(150) «قۇتادغۇبىلىك»، 3520-بېيىتقا قارالسۇن.

(151) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 373-بەت.

(152) «قۇتادغۇبىلىك»، 3649، 3650، 3651-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(153) «قۇتادغۇبىلىك»، 3668، 3669، 3661-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(154) «قۇتادغۇبىلىك»، 4854، 4855، 3192، 5273، 5246، 6140، 5165، 4771، 5360، 5275، 5276، 5277-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(155) «قۇتادغۇبىلىك»، 5261، 3547، 2755، 4855، 4856، 4809، 4799، 4802، 4805، 4807، 5259، 1395، 5173، 5306-بېيىتقا قارالسۇن.

(156) «قۇتادغۇبىلىك»، 2506، 2442، 2443-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(157) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 22-بەت.

(158) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 299-بەت.

(159) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 322-بەت.

(160) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 459-بەت.

(161) «قۇتادغۇبىلىك»، 2007، 2207، 2008، 2006، 2201، 2203، 2206، 1309، 4291-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(162) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 330-بەت.

(163) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 489-بەت.

(164) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 414-بەت.

(165) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 38-بەت.



(166) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 46-بەت.

(167) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 322-بەت.

(168) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 376-بەت.

(169) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 415-بەت.

(170) «قۇتادغۇبىلىك»، 2093، 2092، 2106، 2101، 2102، 2103، 2094، 1337، 1338، 4409، 1334، 1206-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(171) «قۇتادغۇبىلىك»، 3666، 4372، 3027، 1192، 5162، 3261، 3262، 5291، 5292، 5296 ۋە 5309-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(172) «قۇتادغۇبىلىك»، 1112، 1150-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(173) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 594-بەت.

## بەشىنچى باب

# « قۇتادغۇبىلىك » ۋە قاراخانىلارنىڭ قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى

فېئودالىزم شارائىتىدا گەرچە ھۆرلۈك، باراۋەرلىك دېگەن نەرسە مەۋجۇت بولمايدىغان ۋە ئىشقا ئاشمايدىغان بىر غايىۋى چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن بۈيۈك قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » ، « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » بولۇش ئىدىيىسى ئەينى زاماننىڭ رېئال ھاياتىدا ھۆرلۈك، باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مىزانى بولۇپ، ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. شۇنى كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان فېئودال خانلىق — قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىختا گۈللەپ - راۋاجلانغانلىقىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » ئىدىيىسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن، مىزانلار بىلەن باشقۇرغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

« قۇتادغۇبىلىك » كە ئىنچىكە نەزەر تاشلىساق، ئۇنىڭدا « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » ۋەزىپىسى ئىلغان ئەمما « قانۇن » نىڭ شولىسىمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان غايىۋى جەمئىيەتنىڭ بىر ساماۋى ئوبرازى ئەمەس بەلكى دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ ئىجراپ قىلىنغان ئادىل قانۇننىڭ ۋاسىتىسى بىلەن يېڭىچە باراۋەرلىق ئورنىتىلىپ، ئەل ئاسايىشلىق



تاپقان بىر مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ جۇلالىق ئوبرازى ئالدى بىلەن كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. ئاندىن كېيىن قانۇن يوقالغان، ئىنسان روھى بۇلغانغان، جاھالەت باسقان، بىر تۇتەك قاپلىغان جەمئىيەتنىڭ خۇنۈك ئوبرازى كۆرۈنىدۇ. تەبىئىيكى، بۇ ئوبراز باشقىنىڭ ئەمەس، دەل شۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭدۇر. ئۇ، « قۇتادغۇبىلىك » تە كۆزىمىزگە بىر تەكشىلىك ئۈستىدە ئەبەدىي ئەمەس بەلكى ئېگىز - پەسلىك ئۈستىدە ۋاقىتلىق چېلىقىدۇ. ئۇ، گاھ پەيدا بولىدۇ، گاھ غايىب بولىدۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولغىنى « ئادىل قانۇن » نامايان بولۇپ، ئادىل ئىجرا قىلىنغانلىقتىن جەمئىيەت يۈزىدە بولغان ئۆزگىرىش؛ غايىب بولغىنى « ئادىل قانۇن » بۇزۇۋېتىلىپ تومانلار ئىچىگە كىرىپ كېتىپ ئادىل ئىجرا قىلىنمىغانلىقتىن جەمئىيەت يۈزىدە بولغان بۇزۇلۇش. ئۇنداق بولسا، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزگەشكەن ۋە بۇزۇلغان چاغلىرىغا « قۇتاد-غۇبىلىك » تىكى بايانلار تەرتىپى بويىچە قاراپ باقايلى.

## زاماننىڭ تۇنجى قېتىم ئۆزگىرىشى

تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ ئاۋۇن (جاھان) تۇتقان ۋاقتى. بۇ ۋاقىت « قۇتادغۇبىلىك » تە قويۇق تەبىئەت مەنزىرىسى بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ چاغنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن ھازىرقى زامان كىشىلىرىدىن ھەرقانداقى ئۆزىنى جەزمەن بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى ئورۇنغا قويۇپ، « خاننىڭ تەختىگە چىقىش مۇراسىمى » غا قاتنىشىش ئۈچۈن ئوردىكەنت (قەشقەر) گە كېتىۋېتىپ يول بويى خۇشاللىق تەنتەنىسىگە چۆمۈپ سەيلە - ساياھەت قىلغاندەك بولىدۇ. بۇ چاغدا تەبىئەت ساياھەتچىگە قاراپ: « مۇشۇنىڭدەك ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى نېمە دەيسەن؟ خاقاننىڭ يۈزىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ ئەگەر ئۇيقۇدا ياتقان بولساڭ كۆزۈڭنى ئاچ، ئورنۇڭدىن تۇر، ئاڭلىمىغان بولساڭ مەندىن ئاڭلا، مەن

تۈمەن يىللاپ تول قالغانىدىم، يۈزۈم سولغۇن ئىدى، بۈگۈن تول كىيىملىرىمنى سېلىپ تاشلاپ، ئاق سەۋسەر كىيىپ ياساندىم. ئۇلۇغ خان بېگىم قوبۇل قىلسا، جېنىم ئۇنىڭغا پىدادۇر» دەيدۇ، تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان جاھان تۇتۇش ئۈچۈن خانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقىتتا بۇلۇتلار گۈركىرەپ خان دۇمبىقى چېلىنىدۇ، چېقىن چاقناپ خاقانىنىڭ تۇغى تارتىلىپ كۆكتە لەپىلدەيدۇ، خاقانىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بەزىلەر خۇش ھىدى بىلەن كېلىپ قۇللۇق قىلىدۇ، بەزىلەر كورۇك يۈزى بىلەن ئىشكلەرنى ئاچىدۇ، بەزىلەر قوللىرىنى سۇنۇپ ئىسرىق تۇتىدۇ، بەزىلەر ئىپار بىلەن جاھاننى تولدۇرىدۇ، بەزىلەر شەرقتىن ئارمىغان (ھەدىيە، سوۋغات) تۇتىدۇ، بەزىلەر غەربتىن خىزمىتىگە جان تىكىدۇ. پۈتكۈل جاھان خانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا تەييارلىنىدۇ، قانۇن تۈزۈلىدۇ، جاھان تىنچلىنىدۇ، دۈشمەنلەر بويۇن ئېگىپ يوقىلىدۇ، خان ئۈستۈن نام قازىنىدۇ (1).

## زاماننىڭ ئىككىنچى قېتىم ئوڭشىلىشى

باش كۈنتۇغدىنىڭ بەگلىكىدە ئۆزۈنىچە باش بولغان ۋاقتى، «قۇتادغۇبىلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ زامانلاردا ئىنقىلاب قەشقەر ئېلىدە بولسا كېرەك، ئېتى ۋە قۇتى بەلگىلىك بولغان، مىجەزى تۈز، خۇلقى مۇلايىم، سۆزى چىن، كۆزى توق، كۆڭلى باي، ئەقىللىك ۋە ئويغاق كۈنتۇغدى ئېلىك ئاتلىق بىر خان بولۇپ، ياۋغا ئوت، يامانغا ئاپەت، جەسۇر، مەغرۇر ئىدى. مۇشۇ پەزىلەتلىرى ئۇنى كۈندىن - كۈنگە يۈكسەلدۈرىدۇ. ئۇ، ئالىم ۋە ئاقىللارنى ئۆز يېنىغا توپلايدۇ، جاھاندىكى بارلىق ئەقىل ۋە ئىلىمدە تاللانغانلارنىڭ تامامىسى ئۇنىڭ يېنىغا توپلىنىدۇ. ئۇ، سەر خىل كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ، يارامسىزلارنى تۇتۇپ باغلايدۇ، يامانلارنى ئەلدىن سۈرۈپ قوغلايدۇ. دۆلەتنى زېرەكلىك بىلەن باشقۇرىدۇ،



خاقان ئەل يۇرتنى تۈزىگەچ دۆلىتى باي بولىدۇ، دوستلىرى ئۇنى سۆيۈپ ماختىشىدۇ، ئېلىگىنىڭ خىسلىتى پۈتۈن ئەلگە يېتىپ، شۆھرىتى جاھانغا يېيىلىدۇ، ئەلدە دۇئالار كۆپىيىدۇ، دۆلەت كۈندىن - كۈنگە زورىيىدۇ، جاھان خەلقى ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىدۇ، بۆرە بىلەن قوزىلار بىر - بىرىگە قېتىلىپ يۈرۈشىدۇ (2).

## زاماننىڭ ئۈچىنچى قېتىم ئوڭشىلىشى

ئايتولدى (ۋەزىر) نىڭ كۈنتۇغدى ئېلىك (پادىشاھ) ھۇزۇرىغا خىزمەتكە كەلگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا قانۇن تۈزۈلۈپ، دۆلەت كۈچىيىپ، كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ بىر مەزگىل باياشادلىشىدۇ، خەلق جاپادىن قۇتۇلىدۇ، «قوزا بىلەن بۆرە بىر يەردە بولالايدىغان» ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ؛ دۆلەتنىڭ مالىيە بايلىقى (ئالتۇن، كۈمۈش) ئېشىپ، شەھەر - كەنت بىنا قىلىش ئىشلىرى چىڭ تۇتۇلىدۇ؛ خەلق پادىشاھقا دۇئا قىلىدۇ، پادىشاھنىڭ كۆڭلى سۆيۈنىدۇ، پادىشاھنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ داڭقى تەرەپ- تەرەپكە تارقىلىدۇ (3).

## زاماننىڭ تۆتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

ئايتولدىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. ئايتولدىنىڭ ئارزۇ-تىلەكلىرى تازا ئىشقا ئېشىپ، ھەممە نېمەتلەر تەل بولغاندا بىۋاپا كېسەل ئۇنى يىقىتىدۇ، پۈتۈن تېۋىپلار تەل بولۇپ، تومۇرىنى تۇتۇپ كېسىلىنى كۆرىدۇ، بەرمىگەن دورىلار قالمايدۇ، ھېچنېمە پايدا قىلمايدۇ، كۈنتۇغدى ئېلىك ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى ئاڭلاپ يوقلاپ كېلىدۇ ۋە كۆڭلىگە تەسەللى بەرگەچ ھاياتنىڭ بىقارارلىقى، دۆلەت، بەختنىڭ تۇراقسىزلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە دوستانە مۇڭدىشىدۇ، ئېلىك قايتىپ بېرىپ ھەقتىن ئايتولدىنىڭ كېسىلىگە شىپا تىلەپ

دۇنيا قىلىدۇ، قەسرىگە كىرىپ كۆڭلى سۇنۇق ۋە غەمكىن بولۇپ، پايدىسى بولۇپ قالار دەپ ئۇنىڭغا قايغۇرۇپ يېقىنلارغا كۆپ مال- تاۋار تارقىتىدۇ. ئايتولدى ئۆز - ئۆزىگە ئۆكۈنىدۇ، يوقسۇللارغا ئالتۇن - كۈمۈش ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ، قاياشلىرىغا نەسىھەت قىلىدۇ، ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە نەسىھەت قىلىدۇ، كۈنتۇغدى ئېلىگكە قانۇنلارنى ياخشى تۈزۈش، زۇلۇمنى يوقىتىش، خەلقنى باياشاد قىلىش، ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە قاتتىق تەلەپ قويۇپ خىزمىتىگە سېلىش ھەققىدە ۋەسىيەتنامە يازىدۇ. مال- مۈلۈكلىرىنى كىشىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدۇ، يېقىنلىرىدىن رىزالىق تىلەيدۇ، خۇدا ئاتى بىلەن تېنى جېنىدىن جۇدا بولىدۇ، كۈنتۇغدى ئېلىگ ئايتولدىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئۆگدۈلمىشنى يېنىغا ئالدۇرۇپ كېلىدۇ ۋە ماتەم ئۆتكۈزىدۇ، ئايتولدىنىڭ ۋەسىيىتىدە ئېيتىلغان نەسىھەتلەر بويىچە كۈنتۇغدى ئېلىگ ياخشى قانۇنلارنى تۈزۈپ كۈنسايىن تىرىشىپ ئىشلەيدۇ، ئايتولدىنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان ۋاقتىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان بۇزۇقچىلىقلارنى ئوڭشاپ دۆلەتتە تۈزەش ئېلىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن خەلق بېيىدۇ ھەم ئېلىگكە دۇئالار قىلىدۇ. ئەمما كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۆزىنىڭ ياراملىق ۋەزىرى ئايتولدىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، مەسلىھەتچى (ۋەزىر) سىز قالغانلىقتىن بەگلىكنىڭ ئىشلىرىغا يېتىشەلمەيدۇ، بۇ چاغدا ئايتولدىنى قاتتىق ياد ئېتىدۇ، ۋەزىرلىككە مۇۋاپىق كىشى تاپالمايدۇ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرى ئاقساپ ئەلدە يەنە قالايمىقانچىلىقلار يۈز بېرىشكە باشلايدۇ، ئويلىنا - ئويلىنا ئاخىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشنى يېنىغا ئەكىلىپ ۋەزىرلىككە قويماقچى بولىدۇ(4).

## زاماننىڭ بەشىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

كۈنتۇغدى ئېلىگنىڭ ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشنى ۋەزىرلىككە ئالدۇرۇپ كەلگەن ۋاقتى. ئۆگدۈلمىش ۋەزىرلىككە



كەلگەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى، قانۇننى، ئادەتلىرىنى تۈزىتىدۇ ۋە ئۇلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، قايتىدىن يېڭى قانۇن ئېلان قىلىپ يولغا قويىدۇ، خان ئوردىسىدىكى ئىشىكلەر تاقىلىپ قېلىپ ئىش توختاپ كېتىشتەك ئەھۋاللار تۈزىتىلىپ، ئىشخانىدىكى كۈندىلىك ئىشلار راۋانلىشىدۇ، دەۋاگەرلەرنىڭ ئىشلىرى ساقلاتمايلا پىچاقنىڭ بىرەر نەرسىنى كەسكىنىدەك كېسىلىپ تېز ھەل قىلىپ بېرىلىدۇ، خان ئۆگدۈلمىشكە ئالىي ھوقۇق (تامغا)، مەرتىۋە (ئۇنۋان)، ھەربىي قىسىم (قوشۇن)، قاتناش قوراللىرى (ئات)، جەڭ قوراللىرى (ئوقيا، نەيزە)، ئابروي (تون) قاتارلىقلارنى بېرىدۇ، ئۆگدۈلمىش پۇقرالىرىنى ھۆرمەتلەپ زۇلۇمنى يوقىتىدۇ، ئالدى بىلەن ئۆزىدىكى يارامسىز قىلىقلارنى ۋۇجۇدىدىن تەرك ئېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئورگانلىرىدا قانۇننى ئۆزى تۈزگەن تۇرۇقلۇق ئۆزى بۇزىدىغان ئەھۋاللار تۈگەپ، قانۇننىڭ ھەقىقىي كۈچى رەسمىي نامايان بولىدۇ، «يامانلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ياخشىلارغا ئۇۋال بولىدۇ» غان ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىلىپ، «ياخشىلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، يامانلارغا بازار قالمايدۇ» غان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ، نەتىجىدە دۆلەت ئىچىدىكى يېغىيەرەسلەر تۇرالماي ۋەتىنىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دۆلەت يەنە بىر مەزگىل ئاۋاتلىشىدۇ، خەلق باياشادلىققا چۆمىدۇ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئەلچىلەر ئەۋەتىپ خاننى مۇبارەكلىشىدۇ ھەم شۇ ئارزۇ - ئارمانلىرى بىلەن ئۆزلىرىمۇ ياخشى قانۇنلارنى تۈزۈپ ئېلان قىلىشىدۇ.(5) كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىرىنى ئۆگدۈلمىشتىن سورايدۇ، ئۆگدۈلمىش خانغا دۆلەتنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن «بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇشى» («قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 28 - بابى) دىن تارتىپ تاكى «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر

ئۇستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى» («قۇتادغۇبىلىك»نىڭ 38 - بابى) غىچە تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئېلىگ كۆڭلىنى تۈزەپ ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزۈپ بېرىدۇ، خەلق راھەت تاپىدۇ، ئورۇقلار سەمرىيدۇ، دوستلىرى بېيىپ، دۈشمەنلىرى ئازلايدۇ. خەلقنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈچ ۋە قۇۋانچ ئىچىدە ئۆتىدۇ، نامى جاھانغا يېيىلىدۇ، قوزا - توقلى بۆرە بىر چاغ تەڭ بولۇپ ياشايدۇ(6) .

بۇ چاغدىكى ياخشى ۋەزىيەتنىڭ تەرىپىنى تۆۋەندىكىلەرگە نەزەر سېلىش ئارقىلىقمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز:

ئېلىگ بىر كۈنى ئۆز دەۋرىنىڭ قانداقلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆگدۈلمىشنى چاقىرىپ ئۇنىڭدىن: كۈنىمىز قانداقراق؟ يۇرتىمىزدا پېقىر كۆپمۇ ياكى بايلارمۇ؟ ئەل ئىچىدە قانداق يامانلىق ۋە يارامسىز ئىشلار بار؟ خەلقنىڭ ھالى - كۈنى قانداقراق؟ خەلقنىڭ تىلىدە قانداق سۆزلەر بار؟ سۆكۈش كۆپمۇ ياكى ماختاشمۇ؟ قوسۇرىمىز كۆپمۇ ياكى پەزىلىمىزمۇ؟ دەپ سورايدۇ (7) . ئۆگدۈلمىش: «ئەي خان، بۇ زاماندا ئەل - يۇرت تىلەككە ئېرىشتى، ئېلىگنىڭ سايىسىدە ئازۇن تۈزەلدى، غەم - ئەندىشە تۈگىدى، خۇشاللىق ئۇزۇن داۋام قىلدى، ئەل بېيىپ ئاسايىش بىلەن تىنچ ياتماقتا، شەھەر - كەنتلەر بېزەلدى، كۆڭۈل شادلانماقتا، خەلقنىڭ پۈتۈن كۈن - تۈنلىرى ھۇزۇر ۋە سۆيۈنچىنە ئۆتمەكتە، جىمىكى تىلى بارلارنىڭ ھەممىسى ھەمدۇ - سانا ئېيتماقتا. قانۇندىن ئىبارەت بۇ سۈزۈك سۇنى ئوتتىن ئىبارەت زۇلۇمنىڭ ئۈستىگە ئېقىتقانلىقىمىز ئۈچۈن زۇلۇمدىن ئىبارەت بۇ ئوت ئۆچۈرۈلدى. ھەق ئادىل قانۇننى يولغا قويۇشىمىز بىلەنلا جاھان تۈزۈلۈپ، بۇ زاماندا ئەلدە ھېچكىم زۇلۇم كۆرمەس بوپكەتتى. بەگ غاپىل بولسا ئاپەت ياغاتتى، بەگ يۇمشاق قوللۇق قىلسا زوراۋانلارنىڭ نوخولىسى ئۆرلەپ ئەلگە تېگىش قىلاتتى، بەگ



ئاچكۆز بولسا، خەلقنىڭ باغرىنى تىلىپ، قېنىنى شورايتتى، بۇ ئۈچ نەرسە زۇلۇمنى پەيدا قىلاتتى. بىزنىڭ بەگلىكىمىزدە بۇ ئەھۋاللارنىڭ بىرىمۇ يوق، شۇڭا خەلقىمىز رازى، كىيىم-كېچەكلىرى پۈتۈن، قورسىقى توق، دەيدۇ(8) .

## زاماننىڭ ئالتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

كۈنتۇغدى ئېلىگنىڭ خانلىقنى ياخشى داۋام قىلدۇرۇشى ئۈچۈن ۋەزىرى ئۆگدۈلمىشنى يالغۇز قالمىسۇن دەپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ (ياردەمچى) قىلىپ بېرىش نىيىتىدە ئۆگدۈلمىشنىڭ پانىي دۇنيانىڭ راھەتلىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تاغدا يالغۇز ئىبادەت قىلىۋاتقان مۇسۇلمان قېرىندىشى ئودغۇرمىشنى ئوردا خىزمىتىگە ئۈچ قېتىم مەكتۇپ ئەۋەتىش بىلەن مىڭ تەسلىكتە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈرگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا يېڭىباشتىن يەنە بىر گۈللىنىش دەۋرى بارلىققا كېلىپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرى ئوڭشىلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن خان راھەتنى قويۇپ، دۆلەتنى تۈزەيدۇ، يامانلارنى ئۆزىدىن يىراق قىلىدۇ، ياخشىلارنى ئۆزىگە يېقىن قىلىپ ئۇلارغا يول ئېچىپ بېرىدۇ، يىلدىن - يىلغا دۆلەت ۋە خەلق تۈزۈلۈپ ھەم سۈزۈلۈپ تۇرىدۇ، جاھان تىنچلىنىدۇ، ئەل نەپسى بىلەن ھايات شېرىنلىشىدۇ، دۆلەت خۇشاللىق بىلەن كۈلۈپ ھۇزۇردا سۆيۈنىدۇ، ئېلىگ ئۆگدۈلمىشنى قەدىرلەپ ئۇنىڭغا جىمى ئىشلارنى تاپشۇرىدۇ. دۇنيا بارغانسېرى گۈزەللىشىپ خەلق باي بولىدۇ. چاڭ - تومانلار تاراپ، زۇلۇم تۈگەيدۇ، ئەلدە قالايمىقانچىلىق، ئىسيان، توپىلاڭلار يۈز بەرمەي جىمى نەرسىلەر تۈزۈلىدۇ ھەم سۈزۈلىدۇ (9) .

## زاماننىڭ يەتتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

ئودغۇرمىشنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. ئودغۇرمىش ۋاپات

بولغاندا ئۇنىڭدىن بىر دانە ھاسا بىلەن بىر ئۆرىقلا قالدۇ، ھاسىنى كۈنتۇغدى ئېلىك، ئۆرىقنى ئۆگدۈلمىش نەمۇنە قىلىپ ساقلىشىدۇ. ئۆگدۈلمىش ياردەمچىسى ئودغۇرمىشنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىپ نەچچە كۈن ماتەم تۇتىدۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئىشىغا كىرىشىدۇ، تاڭنى تۈنگە ئۇلاپ ئىشلەيدۇ. كۈنتۇغدى ئېلىك بىر كۈنى ئۆگدۈلمىشنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەل - يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ، ئۆگدۈلمىش: خەلق ھالى ياخشى، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئېلىكنى مەدھىيىلەيدۇ، ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن قايتىپ بېرىپ يەنە ئەلنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن بولىدۇ. كۆڭلىنى تۈز تۇتۇپ ئۆزىنىڭ تىلى ۋە ھەرىكىتىنى تۈزەيدۇ، پۈتۈن ئەگرى خىيالىرنى تۈزەيدۇ، جاھان تۈزۈلىدۇ، ياخشى دۇئالار كۆپەيگەچ ئەلنىڭ كۈنى قۇتايدۇ(10).

بىز «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى زوق بىلەن ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە يۇقىرىقى دەۋرلەردىكىدەك ياخشى ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنىڭ ئىزناسىنىمۇ كۆرەلمەيمىز. ئەكسىچە بۇ ئىزلارنىڭ بارغانسېرى ئۆتەكلىككە قاراپ يول ئېلىپ، خۇددى ئېزىتقۇ تۇمانلاردەك كۆزدىن غايىب بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. مانا بۇ دەۋر بۇلغۇچ تارىخى چېكىنىش ئۈستىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 6425 - بېيتىدا «ئۇلار ئۆلدى، ياخشى ئېتى قالدى. ئۇلارنىڭ ئېتى — ھۆرمىتى بۇقالماس» دەپ ئالدىنقى ئالتە دەۋر ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرىغا يادنامە ئوقۇلسا، 6427، 6428- بېيتلاردا «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدىكى كىشىلەر ئادەم ھېسابلانمىغان بولسا، ئۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ پەرىشتە ھېسابلىنىشى كېرەكلىكى قەيت قىلىنىدۇ. مانا بۇ سېلىشتۇرما بىر تارىخى چېكىنىشنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە بىزنى بىر كەڭ يورۇقلۇقنى يەنە بىر تار قاراڭغۇلۇق ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ.



بۇنىڭ بىلەن كۆز ئالدىمىزدا «بىلىملىكلەر خار، ئەقىللىكلەر گاچا بولغان، ئەل ئىچىدە يامان - پەس كىشىلەر ئۇلغىيىپ پادىشالار دەپسەندە بولۇپ بوزەك بولغان، يۈزىنى شارابتا يۇغان بىنامازلار ئىمتىياز تېپىپ يىگىت - ئەر، پىسىق - پاسات ئىگىلىرى ئەرەن، مەي ئىچمەس كىشىلەر پىخسىق، ناماز، روزا بىلەن يۈرگۈچىلەر مۇناپىق ئاتالغان، ھالال تۈگەپ ھارام غولدىغان، خەلقتىن ۋاپا كېتىپ جاپا ئاۋۇغان، كىشىلەرنىڭ تىلى باشقا، دىلى باشقا بولغان، ئىشەنچ قىلغۇدەك كىشى قالمىغان، قاياشلار تۇغقانلىق، يېقىنچىلىقنى تاشلىغان، دوستلار ساداقەتنى تەرك ئەتكەن، كىچىكلەردە ئەدەب، ئۇلۇغلاردا بىلىك تۈگىگەن، قوپاللار كۆپىيىپ، سىلىقلىق يوقالغان، دۇرۇسلۇق يوقاپ، ئەگرىلىك ئەۋج ئالغان، مۇسۇلمانلار ئۆچەكىشىپ بىر - بىرىنىڭ گۆشىنى يېيىشكەن، كاپىرلار تىنچ يېتىپ راھەت كۆرۈشكەن، ئوغلى بەگ بولۇپ شەھەر سورىسا ئاتىسى قول ئاستىدا قۇل بولغان، بارچە كىشى پۇلنىڭ قۇلى بولغان، شەرم - ھايا كېتىپ ئوغۇل - قىزلار ئاتا - ئانىغا ھۆرمەت قىلمايدىغان، خوتۇنلار ئەرلىرىنى قېرى دەپ سۆكىدىغان، تەشۋىشلەر كۆپىيىپ تۇرمۇش يامانلاشقان، ھېرىسلىق ئېشىپ سۆيۈنۈش ئازلىغان، پېقىر - تۇل يېتىملارغا قارايدىغان كىشى بولمىغان، جىمىكى قانۇن - نىزاملار ئۆزگىرىپ بۇزۇلغان، قارا بىلەن ئاق پەرقسىز بولغان بىر جاھالەت باسقان» دەۋر ئايان بولىدۇ. بىز بۇ چاغدا قانۇننىڭ بۇزۇلغانلىقى (ئادالەتنىڭ ئەلدىن كۆتۈرۈلگەنلىكى) تۈپەيلىدىن زاماننىڭ خارابلاشقانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇنىڭغا ئېچىنىپ، دەۋرنىڭ (ئىنسان روھىنىڭ) بۇلغىنىشى ئۈستىدىن ئاجايىپ شىكايەت قىلغانلىقىنى ھەسرەت ئىچىدە كۆرىمىز(11).

خوش، ئۇنداق بولسا، يۇقىرىدا بىز بىرقانچە قېتىملىق

ئوڭشىلىش ۋە بۇزۇلۇش ۋەزىيىتىنى كۆردۇق. ئەگەر بىز مۇشۇ «ئوڭشىلىش» ۋە «بۇزۇلۇش» ۋەزىيىتىنى «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ داستانىدا تەسۋىرلىگەن غايىۋى جەمئىيەتنى بىر مەۋھۇم غايىۋى دۆلەت ئوبرازى بىلەن سىزىپ چىققان» دېگەن چۈشەنچە بىلەن چۈشەنمىگىنىمىزدە، ئۇ ھالدا بىز مۇنداق «ئوڭشىلىش» بىلەن «بۇزۇلۇش» نى مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ ئوڭشىلىشى ۋە بۇزۇلۇشى دەپ قاراپ، ئالىم يىراقنى كۆرگەن، تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكىنى چۈشەنگەن ۋە بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئالىي ئىرۋا سىستېمىسىغا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن بىر مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ «ئوڭشىلىش» ۋە «بۇزۇلۇش» دەۋرىنى خىيالىي سۈرەتلەپ چىققان، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. ئەگەر ئۇنىڭ ئەكسىچە چۈشەنمىگىنىمىزدە، ئۇ ھالدا بۇنداق «ئوڭشىلىش» نى شەك-شۈبھىسىزكى، رېئال جەمئىيەتتىكى مەۋجۇت ئوڭشىلىش دەپ، بۇنداق «بۇزۇلۇش» نى مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى رېئال بۇزۇلۇش دەپ قاراپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىش دەۋرىنىڭ ئالىم قەلىمى ئاستىدىكى ھەققى چىن خاتىرىسى، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

بىلىشىمىزچە، تارىختا 400 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن بۇنداق مەشھۇر بىر خاندانلىقنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا بۇنىڭغا ئوخشىغان بىرقانچە قېتىملىق تەكرارلىنىشلارنى باشتىن كەچۈرۈشى تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىش بولۇپ، قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆرلىگەن چۈشىدۇ؛ چۈشكەنلەر چىقىدۇ؛ يورۇغان ئۆچىدۇ؛ يۈرگەنلەر تىنىدۇ؛ مۇكەممەل بولۇشنى تىلەپ قىلىنغان ئىشلاردا تولۇقلۇقتا يەتكەندە كەينىگە يېنىپ تۆۋەنگە چۈشىدۇ» (12) دېگەن دانا ھۆكمىمۇ ئويغۇن. ئايتولدىنىڭ تولۇن ئايدەك تولۇپ، ھەممە نەرسىسى تولۇق يېتىلگەندە ئالەمدىن يانغانلىق



ئەھۋالىغىمۇ، شەرىئەتنىڭ دەسلەپتە ئادىل بولۇپ كېيىن بۇلغانغانلىق ئەھۋالىغىمۇ، قاراخانىلارنىڭ دەسلەپتە گۈللىنىپ ئاخىرى تەدرىجىي زەئىپلىشىپ مۇنقەرز بولغان تارىخىغىمۇ ئويغۇن.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قانۇنىڭ سىمۋولى قىلىنغان ئوبراز كۈنتۇغدى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئاللا ۋە ئۇنىڭ ئۆت يارىغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇلغاندىن كېيىن ئۇلاپلا مەدھىيە ئوقۇلغان زات - تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان بىلەن بىر بولۇپ، تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان بولسا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تۇنجى قېتىم ئەلدە قانۇن ئىختىرا قىلغان ۋە قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ يولىنى ئاچقان دۆلەت ئاتىسى — سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆزىدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى كۈنتۇغدى قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىدىكى مەشھۇر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى مەڭگۈلەشتۈرۈش ئۈچۈن مۇئەللىپ تەرىپىدىن يارىتىلغان ئوبراز بولۇپ، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىش قاتارلىقلار بولسا، قاراخانىلارنىڭ دولقۇنسىمان تەرەققىيات دەۋرلىرىنى سۈرەتلەپ بېرىش ئۈچۈن توقۇپ چىقىرىلغان سىمالىق غايىبانە شەخسلەردۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوقۇغان مەدھىيىسى بىرەر غايىبانە خاقانغا ئوقۇلغان مەدھىيە ئەمەس، ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى بىرەر خاقانغا ئوقۇلغان مەدھىيە تېخىمۇ ئەمەس. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھەققىي مەنىسىگە چۆكىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغىنى بىلەن ساپ - سەممىي مەدھىيىنىڭ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان چېغىدىكى ئەل ئاسايىشلىق تاپقان دەۋرگە ئېيتىلغانلىقىدا گۇمانىنىڭ يوقلۇقى سېزىلىدۇ. بۇنىڭسىز قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ قىيىندۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە: «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان جاھان تۇتتى، ئېتى قۇتاتسۇن. بارچە تىلىگەن تىلەكلىرىنى خۇدا بەردى، ھەق مەڭگۇ يار - يۆلەك بولسۇن. خاقان تەختكە چىققاچ جاھان تىنچلاندى. خاقاننىڭ بەختىگە ئاتاپ جاھان سوۋغات سۇندى. خاقاننىڭ داڭقى جاھانغا يېيىلدى. قانۇن تۈزەلدى، جاھان تىنچلاندى. خان قانۇن بىلەن ئۈستۈن نام قازاندى. بۇ خاقاننىڭ ئېتى كىتابقا يېزىلدى. بۇ ئات ئەمدى شۇ پېتى قالدۇ» دېيىلگەن (13). بۇ قەيتلەرنى «قارا-خانىلارنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى» نىڭ «تۈنجى» سىگە يازما دەلىل بولالايدۇ دېسەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زاماننىڭ ئالتە قېتىملىق ئۆگشىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىدىكى ئۇنىڭ تەپسىلاتلىرىنى بولسا، ئەنە شۇ رېئال ھاياتنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى بۇ پىكرىمىزنى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋۇجۇدىدىن مىڭ يىل كېيىن تۇغۇلغان، XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى تارىخىي رومان — «سۇتۇق بۇغراخان» تەستىقلايدۇ. ئۇنىڭدا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتكەن «زاماننىڭ تۈنجى قېتىم ئۆگشىلىشى» غا ئۇل قويغۇچى «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان» نىڭ «تەختكە ئولتۇرۇش»، ئاپەتنى «ئېرىغ-داش»، «قۇرۇلتاي» ئېچىش، «دوستلۇق توختامى» تۈزۈش، «ئەلدە ئۆزگىرىش» ياساش ۋەقەلىرى «قانۇن» - دىن ئىبارەت بىر قىزىل يىپ بويلاپ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئەمدى شۇ بايانلارغا قاراپ باقايلى.

## تۈنجى قېتىملىق «يارلىق» نىڭ چىقىرىلىشى

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە چىقىدۇ. قەدىمكى يوسۇن بويىچە ئۈچ قېتىم خان دۇمبىقى چېلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن



قاراخانىلارنىڭ توققۇز تۇغى كۆكتە لەپىلدەيدۇ. تۈنجى قېتىملىق مۇراسىمدا دۆلەت ئىشلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن ئالىي ئۈچلۈك ھالقا قۇرۇلىدۇ، ھالقا يۇغۇرۇش، يابغۇ، توكسىن مەرتىۋىسىدىكى ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ئۈچلۈك ھالقا كۆل بىلگە پاتتىكىندىن مىراس قالغان ئەنئەنە بويىچە خاننىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدە خانلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. دۆلەت ئىشلىرى باش ئايغۇچى، ئوردا بېشى، تايانغۇ، بىلىگ ئاقارتىش ئۆلچىسى، چېرىك ئىشلىرى ئۆلچىسى، سۇ بېشى، ئوردۇ ئاغىسى، تارىخچىلىق ئۆلچىسى، چەت ئىشلار ئۆلچىسى، ئاغىچى (خەزىنىچى)، ئالىم-سالىق ئىشلار ئۆلچىسى، دىنىي ئىشلار ئۆلچىسى، ئوردۇ قارۇغباشى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەر تەسىس قىلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارغا ئادەم تەيىنلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك ئالتە ماددىلىق يارلىق چىقىرىلىدۇ:

1. ئېلىمىزدە ئەركىنلىك، تەڭلىك، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئورۇندىلىدۇ، قارشى بولغانلار جازالىنىدۇ؛

2. ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلىدۇ، باشقا دىنلاردىمۇ ئىختىيارىي بولۇش يۈرگۈزۈلىدۇ؛

3. ئېلىمىزدە قۇللدارچىلىق يوقىتىلىدۇ؛

4. ھەر يىلدا بىر قېتىم تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە دۆلەت ئەمەلدارلىرى ۋە قەبىلە - ئۇلۇس ۋەكىللىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلىدۇ، دۆلەت ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرى كېڭەشلىدۇ؛

5. ئالىم-سالىقلار ئازايتىلىدۇ، خىيانەتچىلەر جازالىنىدۇ؛

6. باشقا تولغانلارنىڭ چېرىك بولۇش بۇرچى بار، چېرىك ئىشلىرى كۈچەيتىلىپ، چەتنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە ۋە بوزەك قىلىشىغا قارشى تۇرۇلىدۇ (14).

## «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» نىڭ تۈزۈلۈشى

تۇنجى قېتىم «يارلىق» چىقىرىلىپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم قۇرۇلتاي چاقىرىلدۇ ۋە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىلگىرى تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىنغان «يارلىق»قا زۆرۈر بولغان تۈزىتىش كىرگۈزۈلدۇ. بۇ تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نۇسخىغا «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» دەپ ئات قويغان مۇۋاپىق دەپ قارىلدۇ.

بەلگىلىمىنىڭ بىرىنچى قىسمى دۆلەت توغرىسىدا بولۇپ، ئۇلۇغ قاراخانىلار دۆلىتى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، چىگىل، باسمىل، تۈركەش قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن ۋە ھەربىر ئېلىكخانلار- دىن ئۇيۇشقان، ئۇيغۇر ئۇلۇسىنى تۈپ ئاساس قىلغان دۆلەت ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

دۆلەتنىڭ بارلىق ئالىي ھوقۇقى بۇغراخانغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۈچ بەش يىلدا بىر قېتىم ئېلىكخانلار ۋە خانلارنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ چوڭ ئىشلار مەسلىھەت قىلىنىدىغانلىقى؛ ئاستانىدە «ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى» بولۇپ، قۇرۇلتايدىن يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورۇن ئىكەنلىكى؛ خان لازىم تاپقان ۋاقىتتا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ نۆۋەتتىكى ئىشلار تالقىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىدە چېرىك ھوقۇقى، ئالۋان - ياساق ئېلىش ھوقۇقى، قاماش ۋە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى، چوڭ ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقى خاندانلىققا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئىككىنچى قىسمى دۆلەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، بۇغراخاندىن قالسا جايلاردا ئېلىكخانلار ئۆز دائىرىسىدە ئالىي ھوقۇقلۇق بولۇپ، ھەممە ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلىقى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن. تۆۋەندە بولسا ئاياقبېشى، بەگ ياكى قەبىلە باشلىرى بولۇپ ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.



بەلگىلىمىنىڭ ئۈچىنچى قىسمى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، قۇللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقى، قۇلچىلىققا يول قويۇلمايدىغانلىقى يېزىلغان. يەر، يايلاق، كۆل، ئۆستەڭ، ئورمان دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇپ، دۆلەت بىر قىسمىنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنى تۆرىلەر، ئېكتالار، يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە ئىجارىچى زېمىندارلار باشقۇرىدىغانلىقى؛ ياقچى تارىغچىلارنىڭ ۋە نامراتلارنىڭ يەر تېرىش، ئىجارە ھەققى تۆلەش ۋە بايلارنىڭ يېرىدە، ئۆيىدە ھۈنەرۋەنلىكتە ئىشلەش مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ تۆتىنچى قىسمى، دۆلەت كىرىمى توغرىسىدا بولۇپ، دۆلەت يېرى، چارۋىچىلىق ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكتىن كىرگەن كىرىمدىن باشقا، ئاشلىق مەھسۇلاتىدىن، مېۋىدىن ئۆشرىگە ئوندىن بىرىنى، چارۋا مالدىن ئوندىن بىرىنى، ھۈنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر پۇل كىرىمدىن بەشتىن بىرىنى زاكاتقا، قىرىقتىن بىرىنى جازانىخورلارنىڭ كىرىمدىن ئۈچتىن بىرىنى دۆلەتكە بېرىشى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ بەشىنچى قىسمى، چېرىك ئىشلار توغرىسىدا بولۇپ چېرىك ئالىي ھوقۇق بۇغراخانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ كۈچى جان تىكىپ ئەلنى قوغدىشى شەرت ئىكەنلىكى، ئوردىدا چېرىك ئۇلىچى بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سۇبېشى، يۈزمىڭبېشى، تۈمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى دەپ بۆلۈنىدىغانلىقى، چېرىكلەرنىڭ ئەلنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بارلىقى، چېرىك بولۇشقا چاقىرىلغانلارنىڭ باش تارتماي چوقۇم كېلىشى، چېرىكلەرنىڭ خەلقنىڭ جېنىغا، مۈلكىگە، پۇلىغا، مېلىغا تەگمەسلىكى ۋە خەلقنىڭ چېرىكلەرنى قوللىشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئالتىنچى قىسمى، جىنايەتچىلەرگە جازا بېرىش توغرىسىدا بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تۆنەككە

ئېلىش ۋە تەن جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن، ئادەم ئۆلتۈرگەن، دۆلەتكە قارشى ھەرىكەت قىلغان، چەت ئەلگە سېتىلغان (ياكى پايلاقچىلىق قىلغان)، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق قىلغان، ئوت كېتىشتىن پايدىلىنىپ ئوغرىلىق قىلغان، ئۈچ قېتىم تەكرار ئوغرىلىق قىلغان ... لارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛ ئادەم ساتقان، ئوردا، مەسچىد (بۇتخانا) نەرسىلىرىنى ئوغرىلىغان، چېرىك قورال ئوغرىلىغان، دۆلەتكە باج تۆلىمىگەن، ئادەم ئۇرۇپ يارىدار قىلغان، ئىجارە ھەققى تۆلىمىگەن، ئارتۇق ئىجارە ھەققى ۋە ئارتۇق جازانە ئالغانلار، يانچۇقچىلار ... غا تۆنەك ياكى تۆنەك ئورنىغا مال جەرىمانە قويۇشمۇ كۆرسىتىلگەن؛ تەن جازالىرى: ئوغرىنىڭ ئوڭ قولى، بۇلاڭچىنىڭ ئوڭ پۇتى، خانغا قارشى سۆز قىلغانىنىڭ تىلى، ئوت قويغانىنىڭ سول قولى، ئالدامچى، خىيانەتچىنىڭ تىلى، زىناخورنىڭ بۇرنى، چېرىكلىكتىن قاچقانىنىڭ سول پۇتى كېسىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بۇقىرىقى بەلگىلىمە تۈزۈلگەندىن كېيىن قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرىغا تارقىتىپ بېرىلىدۇ ھەمدە «بۇنىڭغا قاراپ ھەربىر ئېلىگخانلار يېڭىچە بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىشى كېرەك» لىكى جاكارلىنىدۇ (15).

## «قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى» نىڭ جاكارلىنىشى

قاراخانىلار دۆلىتى جەنۇبنىڭ تاجاۋۇزىغا دۇچ كېلىدۇ. «تۈنگۈرۈش ھالقىسى» قارار چىقىرىپ ئوردا كېڭەشمىسى چاقىرىدۇ. چېرىك ئىشلىرى ئۆلچىسى يېڭى ئەھۋالنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا قانداق تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئاغىچى (خەزىنىچى) خەزىنىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىدۇ.



كۆپچىلىك خەزىنىنىڭ ئەمەلدارلار ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپلەپ قول سوزۇشى بىلەن قۇرۇقدىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىردەك تالقىلاپ كۆرىدۇ. ئاخىرىدا «چېرىك قوشۇنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن چېرىك ئېلىش كېرەك» لىكى، خەزىنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن «بوغان قورساقلارنىڭ يېغىنى ئازراق شىلىش كېرەك» لىكى، چېرىك ئالغاندا «نامراتلاردىن ئېلىش، بايلاردىن ئالماسلىقنى توسۇش كېرەك، بايلار نامراتلارغا چېرىك سېلىقى سالىدىغان، كۆڭۈل-مالايلىرىنى ئۆز ئورنىغا بېرىدىغان ئىشلارنى چوقۇم چەكلەش كېرەك. بويسۇنمىغانلارنى جازالاش كېرەك» لىكى بىردەك ماقۇللىنىدۇ ھەمدە سۇتۇق بۇغراخان نامىدا «قاراخانىلارنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى» جاكارلىنىدۇ.

«يارلىق» تا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«بىزنىڭ ئەلگە ياغى كەلمەكچى!

بۈگۈندىن باشلاپ ھەممە ئىشنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك!

بۇتكۈل ئەل دۆلەتنى قوغداشقا ئاتلىنىش كېرەك!

چېرىك كۈچىنى تولۇقلاش ۋە ئۇلغايتىش كېرەك. كىم چېرىك بولۇشقا لايىق بولسا، شۇ چېرىك بولىدۇ.

خەزىنىنى كۆپەيتىش كېرەك. پۇلى بارلار جەڭدە ياردەم قىلىشلىرى كېرەك.

بۇ يارلىققا قارشىلىق قىلغانلارغا جازا بېرىش كېرەك» (16).

## «قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى» ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئالماشتۇرۇش قارارىنىڭ چىقىرىلىشى

قاراخانىلار دۆلىتى يېڭى ئىچكى زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىدۇ. بايلار ۋە بىر بۆلۈك ئەمەلدارلار خاندانلىقنىڭ قانۇن-

بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىنغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىرمۇنچىسى ئاستىرتتىن خىلاپلىق قىلىندۇ. بەزىلىرى مەقسەتلىك ھالدا ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ سۇيىقەست ئىشلىتىپ خانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كويىدا بولىدۇ. «قۇلدارچىلىق يوقىتىلىدۇ» دېگەن قانۇن ئېلان قىلىنغىنى بىلەن ئېزىلىش بىلەن ئېزىش ئەمەلىيەتتە بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، بايلار بىلەن گادايلارنىڭ چەك- چېگرىسى بارغانسېرى ئوچۇقلىشىپ بارىدۇ. تېرىقچىلار ئىسيان كۆتۈرىدۇ. سۇتۇق بۇغراخان بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا «تۈزۈمدە ئۆزگىرىش قىلىش»، «ئەلنىڭ ئۇلىنى چىڭىتىش»، قاتىللىق ئۇيۇشتۇرغۇچىلارنىڭ «ئوردىدىكى ئارقا تىرىكىنى يوقىتىش»، «چەت ئەل پايلاقچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئاغدۇرمىچىلىق ئېلىپ بارغان خائىنلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، ئۇلارنىڭ بارلىق مال- مۈلۈكلىرىنى خانلىققا ئېلىپ بىر قىسىم يەرلىرىنى ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى تېرىقچىلارغا، نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىش، ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرىنى پۈتكۈل ئەلگە جاكارلاش، ئەلدىكى تېرىقچىلار، مالچىلار، چېرىكلەرنىڭ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يەر، سۇ، مالنى تەڭشەش، خاندانلىق نامىدىن يەر، سۇ، مال تەڭشەش پەرمانى چىقىرىش» كېرەك دېگەن قارارغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆۋەندىكى پەرمان تۈزۈلىدۇ.

«قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى:

يەر ۋە مالغا ئىگە بولۇشتىكى ئېغىر تەڭسىزلىك ئەلگە ئېغىرچىلىق كەلتۈرمەكتە. بارلارنىڭ بەك جىق، يوقلاردا يوق. چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۆزىنىڭ يەرلىرىگە باغلىۋالغان يەرسىزلەرنى، ئاز يەرلىكلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خالىغانچە ئۇرماقتا، ئۆلتۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ بىرى بار، جېرىدىكى بار، نامرات تېرىقچىلار، مالچىلار دوزاخ ئازابىغا



چىدىماستىن قارشىلىق قىلماقتا، تىلەكلەر قويماقتا، دۆلىتىمىز تېرىقچىلارنىڭ < تىرىكلىك، ئەركىنلىك، يەر > دېگەن تىلەكلىرىنى قوللايدۇ. كىشىلەر ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىنى باقالايدىغان، ياللانغانلار ئۆزىگە لايىق ئىش ھەققى ئالالايدىغان بولسۇن.

دۆلىتىمىز يەر- سۇ، مال- ئوتلاقلارغا ئىگە بولۇشتىكى تەڭسىزلىكنى تەڭشەش ئۈچۈن مۇشۇ پەرماننى چىقاردى.

مۇشۇ پەرمانغا بويسۇنمىغانلارغا دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنمىغانلار قاتارىدا جازا بېرىلىدۇ.

بۇ پەرماننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتلىك، ئايماقلىق، يېزىلىق تەڭشەش تۈگرىكى قۇرۇلىدۇ.» (17)

ئاخىرىدا ئوردا ئەمەلدارلىرىغا قارىتا زۆرۈر بولغان تەڭشەش ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىلگە ئاقارتىش ئۆلچىسى، ئوردا پۈتۈكچىسى، ئوردا ئاغىسى، قارۇغچى ئىشلار ئۆلچىسى، ئاغىچى، ئوردۇ قارۇغباشى، شەھەر قارۇغچىباشى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەرگە باشقىدىن ئادەم تەيىنلىنىدۇ. چەت ئەل ئىشلىرى ئۆلچىسى، چېرىك ئىشلىرى ئۆلچىسى، سۇ باشى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەرگە بۇرۇنقىلار يەنە باش بولۇۋېرىدۇ. ئالۋان- ياساق ئۆلچىلىقى تېرىقچىلىق- چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئۆزگەرتىلىپ ئۆلچىلىققا مەخسۇس ئادەم تەيىنلىنىدۇ.

تۇنجى قېتىمقى «يارلىق» نى ئوردا باشى، «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» نى بىلىگ ئاقارتىش ئۆلچىسى، «ئەلنى قوغداش يارلىقى» نى ئېلىگ ھاجىپ، «يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى» نى ئوردا ئاغىسى جاكارلايدۇ.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 4- بابى — «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانى» دا مەدھىيە ئوقۇلغان تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان، 12- بابى —

«سۆز بېشى كۆنتۈغدى ئىلىك ھەققىدە» دە تىلغا ئېلىنىپ «قۇتى ۋە ئېتى بەلگىلىك» دەپ قەيت قىلىنغان كۈنتۇغدى ئېلىك، «سۇتۇق بۇغراخان» ناملىق تارىخىي روماندا مەدھىيە ئوقۇلغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوبرازى بولۇپ ئۇ بىزگە قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە قانۇن بىلەن ئەل ئىدارە قىلىنغان بىر ئالتۇن دەۋرنىڭ پارلاق مەنزىرىسىنى كۆرۈۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

دېمەك، ئەھۋال شۇنداق بولۇپ، خۇددى تارىخچى بارتولد بىلەن ئىسمى ئاتىلارنىڭ ئېيتقىنىدەك «قاراخانىلار دۆلىتىدە ئورۇقداشلىق تۈزۈمى كۆز قارىشى بارلىق كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ ئىمپېرىيىلەردىكىگە ئوخشاش خۇسۇسىي قانۇن ساھەسىدىن دۆلەت قانۇنى ساھەسىگە قاراپ يۈزلەنگەن» (18) ھەمدە ئۇز دەۋرىدىكى جاھان ھاكىمىيەتلىرى ئىچىدە «نۇ، تەرتىپ ۋە قانۇن - تۈزۈم جەھەتتە ئەڭ ياخشى دۆلەتلەرنىڭ بىرى» (19) بولۇپ تونۇلغانىدى.

---

(1) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، 86، 98، 99، 100، 101، 102، 103-بېيتلار.

(2) «قۇتادغۇبىلىك»، 405، 406، 407، 408، 409، 410، 415، 416، 417، 418، 419، 436، 437، 438، 449، 450، 451، 458، 459، 460، 461-بېيتلار.

(3) «قۇتادغۇبىلىك»، 1038، 1039، 1040، 1041، 1042، 1043، 1044-بېيتلار.

(4) «قۇتادغۇبىلىك»، 1045، 1051، 1056، 1061، 1062، 1067، 1068، 1110، 1111، 1112، 1149، 1150، 1160، 1161، 1342، 1374، 1435، 1451، 1456، 1458، 1459، 1460، 1461، 1487، 1517، 1518، 1520، 1521، 1548، 1570، 1571، 1573،



1576، 1580-بېيتلار.

(5) «قۇتادغۇبىلىك»، 1641، 1642، 1643، 1644، 1652، 1653، 1654، 1770، 1771، 1772، 1773، 1774، 1886، 1887، 1888-بېيت.

(6) «قۇتادغۇبىلىك»، 3093، 3094، 3095، 3096-بېيت.

(7) «قۇتادغۇبىلىك»، 3097، 3098، 3099، 3100-بېيت.

(8) «قۇتادغۇبىلىك»، 3102، 3103، 3104، 3105، 3106، 3107، 3108، 3109، 3110، 3111، 3112، 3113-بېيت.

(9) «قۇتادغۇبىلىك»، 5624، 5625، 5626، 5627، 5628، 5950، 5951، 5952-بېيت.

(10) «قۇتادغۇبىلىك»، 6340، 6341، 6345، 6346، 6347، 6348، 6349، 6350، 6351، 6410، 6420، 6421، 6422، 6423، 6424-بېيت.

(11) «قۇتادغۇبىلىك»، 6452، 6453، 6454، 6455، 6456، 6457، 6466، 6467، 6468، 6469، 6481، 6485، 6491، 6486، 6487، 6492-بېيتلار.

(12) «قۇتادغۇبىلىك»، 1049، 1050-بېيت.

(13) «قۇتادغۇبىلىك»، 88، 90، 93، 102، 115-بېيت.

(14) سەيپىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە، 162-بەتتىن 164-بەتكىچە قارالسۇن.

(15) س. ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل، ئۇيغۇرچە، 485-بەتتىن 461-بەتلەرگىچە قارالسۇن.

(16) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 521، 522-بەتكە قارالسۇن.

(17) سەيپىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان»، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1987-يىل، ئۇيغۇرچە، 632، 633، 634-بەتلەر.

(18) «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى». 1-جىلدىنىڭ 330-بېتىدىن

كەلتۈرۈلگەن نەقىل. ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئوچېرىكلار». خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى، 76-بەت.

(19) ۋېي لياڭتاۋنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 84-بېتىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەشھۇر ئىسلام تارىخچىسى ئىبىن ئاتىرنىڭ «ئومۇمىي تارىخ» دېگەن كىتابىنىڭ 9-جىلد 105-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.



## ئالتىنچى باب

# يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى

«لاۋزى» نىڭ 81-بابىدا «چىن سۆز ئۈز بولماس، ئۈز سۆز چىن بولماس. سەرە-خىل گەپ ھىيلە بولماس، ھىيلە گەپ سەرە-خىل بولماس» دېيىلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلغاندا ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا باھا بەرگەندە تاتلىق سۆز قىلىمەن دەپ ھىلە ئىشلەتمەي ئاچچىق بولسىمۇ راست گەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

**بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى — ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلق قانۇنىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىككىسىنى ئۆزىدە يۈكسەك دەرىجىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى**

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخىدىن بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە «تۈركلەرنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئاتىسى» ئالىپ ئەرتۇڭاغا يۇقىرى باھا بېرىپ، قاتتىق سىغىنىش ھېسسىياتى ئىچىدە ئۇنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ: «تۈرك بەگلىرىگە نەزەر سېلىنسا، جاھان

بەگلەرنىڭ ياخشىسى شۇلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۇڭگا ئالپ ئەرنىڭ ئىبتى ۋە بەختى بەلگىلىكتۇر. ئۇ ئىلىمدە بۈيۈك، كۆپ پەزىلەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىك، سەرخىل، زىرەك ئەر ئىدى. تاجىكلار ئۇنى ئەفراسىياپ دېگەن ئىدى» دەيدۇ(1).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئالپ ئەرتۇڭگا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىدە قەيت قىلىنغان تۇرانلارنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى. ئۇنىڭ نامى ئەڭ ئاۋۋال پارس شائىرى فىردەۋسى (مىلادى 934 _ 1027) نىڭ مىلادى 999-يىلى يازغان مەشھۇر ئەسىرى — «شاھنا-مە» دە تىلغا ئېلىنغان، شۇنداقلا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تىمۇ قەيت قىلىنغان، پارس رىۋايەتلىرىدە ئۇ «ئەفراسىياپ» دېيىلىدۇ. «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تە ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇلغان نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى بار. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇنىڭ پايتەختى ئوردۇكەنت (بۈگۈنكى قەشقەر) بولۇپ، بارچۇق شەھىرى (بۈگۈنكى مارالبېشى) نى ئەفراسىياپ سالدۇرغان(2). ئۇ، پۇقرانىڭ غېمىنى يېيىشتە تەڭداشسىز، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇپ «ئۆز ئەمەلدارلىرى ۋە سەركەردىلىرى ئۈستىدىن شۇنداقلا ئۆزى ئۈستىدىن دائىم جەمئىيەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئىنكاسلىرىنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرەتتى، ئۆزى ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ئەلگە قىلغان خىزمىتىدە زالىملىق، زورلۇق بارمۇ - يوق؟ تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئىشقا ئېرىنمەستىن ئۆزى ۋاقىت چىقىرىپ ئىشلەيتتى» (3). لېكىن كېيىنچە بۇ «پەزىلەت بىگى يەنى خاقان ئەفراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى» (4).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئۇرقۇن - يېنسەي، ئالاس يادىكارلىقلىرىدىن تارتىپ «قۇتادغۇبىلىك» كىچە



بولغان ئارىلىقتىكى ئەنئەنىسى ئۈزۈلمىگەن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بىر مەدەنىي تارىخىي دەۋرنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتۇكەن بەگلىكىدە بەگلەرنى ئادىل، ئاقىل، بىلىملىك، كۆزى توق، دىلى كەڭ، سېخىي، خەلقسۆيەر كىشىلەردىن تاللاپ، مايلاش، دۆلەت خادىملىرى بەگلىكنىڭ ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، قاتتىق سىر ساقلاش، قانۇننى بۇزۇپ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلغان خادىملارنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش؛ ياغما بەگلىكىدە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇش، ئۈچ ئوردا خانلىقى بىلەن تۈرك خانلىقىدا دۆلەتكە سادىق بولۇپ، دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى ئوبدان ئىشلىگەن ئەلچىلەرنى مۇكاپاتلاپ، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىپ مەخپىيەتلىكنى ئاشكارا قىلغان ئەلچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالاش، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئىھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش — پۈتكۈل جامائەت ئېتىراپ قىلغان ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان بولۇپ، ئۇ ئەينى زاماندىلا شۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشى ھەم ھاكىمىيەتلىرىنى مۇستەھكەملىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى زاماننىڭ ياخشى قانۇن - يوسۇنلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش لازىملىقى ھەققىدە توختالغىنىدا نۇقتىلىق ھالدا مۇشۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئاشۇ قانۇن - تۈزۈملىرىدىن گەپ ئاچىدۇ(5). تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈرگەن ئىچكى ئامىللارنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۇلارنىڭ قانۇننى بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن تۈزمىگەنلىكى، بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئەلگە خاقان بولغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئەلدە بۇزۇقچىلىق يۈز بېرىپ خانلىقنىڭ ۋەيران بولغانلىقىغا يىغىنچاقلايدۇ. گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبىلىك» تە بىز ھازىر چۈشەنگەندەك ئوچۇق

ئۇتتۇرىغا قويۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچ ئىككىلەنمەي تۇرۇپ ئۇنى ئۇرخۇن ۋادىسىدا تاشقا ئويۇپ پۈتتۈلگەن «كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتۇ، ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ، بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بوزۇقلاردىن بولسا كېرەك»، شۇڭا «تۈرك خەلقى ئىگىلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بوپتۇ»، (ئىچكى جەھەتتە) «قائىدە-تۈزۈملىرىنى يولغا قويالمىغانلىقتىن يەنە تابغاچقا بېقىنىپتۇ»(6) دېگەن خاتىرىلەرنىڭ بېشارىتى دېيىشكە بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئۆتتۈقراق ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار دەپ يەنە «قۇتادغۇبىلىك»تە قەيت قىلىنغان «بىزدىن بۇرۇن ئۆتكۈچى جاھان ئۆتقۇچىلاردىن قايسى بىلىملىك بولغانىكەن، شۇلار زامانىنىڭ ئىگىسى بولغان، جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن، ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزۈپ ئۆرلىگەن ۋە ئۆلۈشنى بىلگەچ تەييارلىق قىلىپ تىرىككە ئاتاپ-پۈتۈك يېزىپ قويغان. بۈگۈن ئۇنى كىم ئوقۇپ بىلەلەيدىكەن (شۇنىڭدىن) ئۆلگە ئالار ھەم (ئۇنىڭدىن) ياخشىلىق تىلەر»(7). دېگەنلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇمكىن، بۇمۇ ئوخشاشلا ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدىكى «ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىسى ئۈستىدە ئاتا-بوۋام بۇمىن خاقان، ئىستەمى خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن-تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ ... ئۇلار دانا خاقان ئىكەن، باتۇر خاقان ئىكەن، بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال دانا بولسا كېرەك، باتۇر بولسا كېرەك، بەگلىرى ۋە خەلقىمۇ سادىق ئىكەن. شۇڭا ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىپتۇ. ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ



قانۇنىي تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ»(8) دېگەن خاتىرە بىلەن «مەن بۇ يەرگە تۈرك خەلقىنى يىغىپ، ئەل تۇتالىغانلىقلارنى ئويدۇردۇم، سىلەرنىڭ يېڭىلىپ (خاتالىشىپ) ئۆلگەنلىكىڭلارنىمۇ بۇ يەرگە ئويدۇردۇم. قانداق سۆزۈم بولسا (ھەممىنى) مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم؛ ...... (بۇ يەر) ئادەملەر ئۆتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم، (سۆزلىرىمنى ئۇنىڭغا) يازدۇردۇم، ئۇنى كۆرۈپ بىلىۋېلىڭلار.»(9) دېگەن خاتىرىلەرگە قىلىنغان مەقسەتلىك بېشارەتتۇر. بۇ نۇقتىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنى دۇنيادا ئورقۇن ئابىدىلىرىنى XI X ئەسىرگىچە تونجى بايقاپ خەۋەردار بولغان ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن ھەقىقىي ئالىم دېيىش مۇمكىن.

ئورقۇن ئابىدىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئورقۇن دەريا ۋادىسىدىكى ئوتوكەن تېغىدا دۆلەت قۇرغان تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن مىراس قالغان بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى قانۇن-تۈزۈملىرى بولۇپ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى دۆلەتنى ئەنە شۇ قانۇن-تۈزۈملەرگە ئاساسلىنىپ باشقۇراتتى. خۇددى تۈركىيە ئالىمى كافېسوغلونىڭ ئېيتقىنىدەك «خاقانلار يەرلىك ئەمىر-پەرمانلىرىنى، سوتچىلار قارارلىرىنى ‹تۆرە› گە ئاساسەن چىقىراتتى، تۈرك خاقانلىرىنىڭ تەختكە چىقىشىمۇ ‹تۆرە› ھۆكۈملىرىگە ئاساسلىناتتى»(10). بۇ قانۇن-تۈزۈملەر ناھايىتى قاتتىق ئىدى.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ ھەقتە بەزى مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. «سۈيىنامە» 84-جىلد — «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، تۈركلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم «ئائىلە قانۇنى» بارلىقى قەيت قىلىنغان. مىلادىنىڭ 583-يىلى (كەيخۇاڭ 3 - يىلى) چۈشۈرۈلگەن سۈي ۋېندىنىڭ «تۈركلەرگە جازا يۈرۈش قىلىش يارلىقى» دا، ئۇلارنىڭ ئۆز

ئالدىغا ئايرىم «ئائىلە قانۇنى بار، ناھايىتىمۇ قاتتىق» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 99-جىلد — «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، ئۇلارنىڭ «جىنايى ئىشلار قانۇنى مۇنداق: ئاسىيلىق قىلغانلار، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر، ئەرلىك خوتۇنلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تەگكەنلەر، سالما ئوغرىلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ؛ پاھىشە قىلغانلارنىڭ ئاۋۋال ئاناسىل ئەزاسى كېسىۋېتىلىپ كېيىن بەلدىن چېپىلىدۇ؛ قىزلارنىڭ ئىپپەت-نومۇسىغا تەگكەنلەردىن زور مىقداردا تۆلەم تۆلىتىۋېلىنىدۇ ئاندىن قىز ئۇنىڭغا مەجبۇرىي نىكاھ قىلدۇرۇلىدۇ؛ جېدەل-ماجىرا چىقىرىپ باشقىلارنى زەخىملەندۈرگەن-لەر قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يەڭگىللىكىگە قاراپ زەخىملەنگۈچىگە تۆلەم تۆلەيدۇ؛ بىراۋنىڭ كۆزىنى جاراھەتلەندۈرگەنلەر جاراھەتلەنگۈچىگە قىزىنى بېرىدۇ، قىزى يوقلار خوتۇنىنىڭ مال-مۈلكىنى بېرىدۇ؛ بىراۋنىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ قويغۇچىلار بەدىلىگە ئات تۆلەيدۇ؛ ئات ۋە شۇنىڭدەك باشقا نەرسىلەرنى ئوغرىلىغانلاردىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئوغرىلانغان نەرسىلەرنىڭ ئون ھەسسىسى تۆلىتىۋېلىنىدۇ» دېيىلگەن(11).

ناھايىتى روشەنكى، خەنزۇچە مەنبەلەردە «ناھايىتى قاتتىق ۋە رەھىمسىز» دەپ قەيت قىلىنغان تۈركلەرنىڭ «ئائىلە قانۇنى» — ئورقۇن ئابىدىلىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئاغىر تۆرۈ» دېيىلگەن «قاتتىق قانۇن-تۈزۈم» نىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، ئۇ «ۋېينامە. تۈلۈسلەر ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈلىيەنكۆۋەن ئەپەندى «تۈلۈسلەر ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (خەنزۇچە يېزىلىشى [illegible]) نى تۈركلەردىكى «تۆرۈ» (Törü) بىلەن بىر دەپ قارىغان(12).

ئەمدى گەپنى ئۆزىگە كەلسەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان «قاتتىق» دېگەن مەسىلە تۈرك ۋە ئۇيغۇر



ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆزى تەۋەسىدىكى چارۋىچى قەبىلىلەر ۋە ئۆزىگە قارام قىلىنغان خەلقلەردىن ھاكىمىيەتكە قارشى چىققان، ئاسىيلىق قىلغانلارغا قوللىنىدىغان جازالىرىنىڭ «قاتتىق» لىقىغا شۇنداقلا يۇقىرىلىرىغا سېلىنغان زۇلۇمنىڭ چەكلىكىغا قارىتىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ قانۇن ئىدىيىسى شەرھلەنگەن «قۇتادغۇبىلىك» تە، مانا مۇشۇنىڭدى-كى بىكار قىلىشقا تېگىشلىك نەرسىلەرنىڭ نېمىلىكىنى، ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىكلەرنىڭ نېمىلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. يوقىتىشقا تېگىشلىك دەپ زۇلۇمنى، ئەۋج ئالدۇرۇشقا تېگىشلىك دەپ ئادالەتنى ئاتايدۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىشتا ئىجابىي ۋە سەلبىي دەرسلىك سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ لياۋ، سۇڭ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋرى ئىدى. بۇ دەۋرلەردە يېتىشىپ چىققان قانۇنشۇناسلارنىڭ تامامى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان فېئوداللىق قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇتقۇلدۇرۇشنىڭ چارىسى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىگە ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىلىرىدە زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان فېئوداللىق دۆلەتلىرىنى قۇتقۇلدۇرۇشنىڭ چارىلىرى ئۈستىدە ئىزدەندى. بۇلاردىن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باۋجېڭ، ۋاڭ ئەنشى ھەم سىماگۇاڭ قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

بۇ ئۈچ نەپەر قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن زامانداش بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە باۋجېڭ بىلەن ۋاڭ ئەنشىنىڭ بولۇپمۇ ۋاڭ ئەنشىنىڭ قانۇن ئىدىيىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىن يىراقلىشىپ كەتمەيدۇ. ئەمما سىماگۇاڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى بىلەن سىغىشالمايدىغان ئورغۇن

تەرەپلەر بار، ئۇنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ.

ئالدى بىلەن باۋچىڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنداق بەش تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، «دۆلەتكە پايدىلىق، پۇقراغا زەرەرسىز» بولۇشتىن ئىبارەت قانۇن پرىنسىپى. بۇ — قانۇن تۈزۈشتە دۆلەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇش، كۆز ئالدىدىكى كىچىك مەنپەئەتنى قوغلاشماي، ئۇزۇن يىللىق پىلان بولۇش، پۇقرالارغا نەپەقە بېرىشنى دۆلەتنى باي قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىش، پۇقراغا سىياسەتتە كەڭ قول بولۇپ، ئامال قىلىپ ئۇلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىش، قىيىنچىلىقى ئېغىرلارنى قىيىنچىلىقتىن خالاسلاندۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى، دۆلەتنى تۈزەشتە پۇقراغا كەڭچىلىك قىلىش، پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ناچار نەرسىلەرنى يوق قىلىش، قانۇن-تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش، قانۇنغا ئاساسەن ئىش كۆرۈش، قانۇننىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش، قانۇن تۈزۈش ۋە قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشتە ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇش. ئۈچىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش، قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش. تۆتىنچى، قانۇن تۈزۈشتە شەپقەتسىز قانۇن يولغا قويۇشقا قارشى تۇرۇش، جازانى ئاز قوللىنىش، ئەدلىيە خىزمىتىدە «ئادەمنى قاتتىق خارلايدىغان كىشى» نىڭ سوتچى بولۇشىغا يول قويماسلىق. بەشىنچى، سوتچىلارنى قاتتىق تاللاش، ئۇۋاللىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش.

ئىككىنچى رەتتە تۇرىدىغىنى سىماگۇاڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: بىرىنچى، تەقدىرچىلىك نەزەرىيىسى ۋە قاتمال تارىخىي كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىش، بۇنىڭ بىلەن ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك، بۇرۇنقىلارنىڭ قانۇنلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك، تەقدىرچىلىك كۆز قارىشىدا



چىڭ تۇرۇپ، قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتىگە قارشىلىق كۆرسىتىش. ئىككىنچى، ئەدەب-قائىدىنىڭ بولۇش - بولماسلىقى دۆلەتنىڭ قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش - ئوڭشىيالماسلىقىنىڭ تۈپ مەنبەسى. ئۈچىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش ئېنىق ۋە توغرا بولۇش. ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ئىشلىتىش ئىنتايىن مۇھىم. تۆتىنچى، ھەم ئەدەب - قائىدىنى تەكىتلەش، ھەم قانۇننىڭ مۇھىملىق رولىغا ئەھمىيەت بېرىش.

ئۈچ نەپەر قانۇنشۇناس ئىچىدە ئىدىيىسى ئەڭ ئىلغار بولغىنى ۋاڭ ئەنشى بولۇپ، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. بىرىنچى، كونا ئۆرپ - ئادەت ۋە قانۇنلارنى ئىسلاھ قىلىش. ئىككىنچى، يېڭىدىن قانۇن تۈزۈش ۋە تۈزۈلگەن يېڭى، ياخشى قانۇنلار ئارقىلىق ئەلنى تۈزەش. ئۈچىنچى، ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش جەريانىدا ساقلانغان جازادا نامۇۋاپىق بولۇشتەك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش. تۆتىنچى، قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇش، قانۇن بولۇشتىن تاشقىرى ياخشى بولغان قانۇننى ئىجرا قىلىش ئەمەلدارلىرى بولۇش ۋە شۇلار ئارقىلىق قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، قانۇن ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشى ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش-قىلماسلىقى دۆلەتنىڭ خاتىرجەملىكىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. ۋاڭ ئەنشى فېئودال قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى، قانۇنچىلىقنى تەشەببۇس قىلىپ مەخسۇس مەكتەپ ئېچىپ ئەدلىيە، قانۇن خادىملىرىنى تەربىيىلەشتۇر. بۇ ۋاڭ ئەنشى قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يۇقىرىقى تۆت مېغىزى ئىچىدە بىردىنبىر مۇھىم تۇرىدىغان تەدبىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە بىزگە ئايان بولغان مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قانۇنچىلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىمۇ ئەكس ئېتىشى ئۇلارنىڭ قانۇن، ھوقۇق چۈشەن-

چىلىرىنىڭمۇ تامامەن بىر-بىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى ۋە خاسلىقلىرى بار، ئەلۋەتتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئادالەت مۆمىن ھايۋان قويىنىڭ، ئۇنىڭ كۈشەندىسى بولغان زۇلۇم يىرتقۇچ ھايۋان بۆرىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇلغان. ئەلدە زۇلۇم يوقىتىلىپ، ئادالەت باش كۆتۈرگەن دەۋرنىڭ كۆرۈنۈشى بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر يەردە يۈرەلىشىدىن ئىبارەت تەستە ئىشقا ئاشىدىغان مۇشكۈلات كارتىنىسىغا جەملەنگەن. مەسىلەن، كۈنتۇغدىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ۋاقتىدىكى تىنچلىق، ئەمىنلىك ۋەزىيىتى «خاقان يۇرتىنى تۈزگەچ ئېلى باي بولدى، بۆرە، قوي بىر جايدا سۇ ئىچتى»، «قوزا بىلەن بۆرە بىر-بىرىگە قېتىلىپ يۈرۈشتى» دەپ تەرىپلەنگەن بولسا، ئايتولدى ئوغلى ئۆگدۈلمىشنىڭ كۈنتۇغدىغا ۋەزىر بولغان چاغدا بارلىققا كەلگەن پاراۋان باياشاد مۇھىت «خەلق زەخمەتتىن قۇتۇلدى، قوزا بىلەن بۆرە قوشۇلۇپ يۈردى»، «قوزا — توقلى بىلەن بۆرە تەڭ بولۇپ، بىر مەزگىل شۇ خىلدا ياشىدى» دەپ تەسۋىرلەنگەن (13). ئەلدە ئورنىتىلغان تىنچلىق، ئەمىنلىكنى يۇقىرىقىدەك سىمۋوللاش ئەنئەنىسى قاراخانىلاردىن كېيىنكى ھەرقايسى ھاكىمىيەت دەۋرلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىن باشلانغان بۇنداق سىمۋوللاشتۇرۇشنى شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ كىتابى، شاھ مەھمۇت جوراسنىڭ كىتابى شۇنداقلا XIX ئەسىردە تارىخچى موللا مۇسا سايرامىنىڭ قەلىمىدە يېزىلغان «تارىخى ئەمنىيە» دە ئۇچرىتىش مۇمكىن. شەرىپىدىن ئەلى يەزدى (تەخمىنەن مىلادى 1360 — 1440) يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چاغاتاي



نەسلىدىن بولغان تۆمۈر كوراگان (تۆمۈرلەڭ، ئاقساق تۆمۈر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن تىنچلىق، ئەمىنلىك، پاراۋان، باياشاد ۋەزىيەتنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

شامالدىن سۇمۇ پەرياد قىلمىدى،
گۈللەر باغرىمۇ چاك - چاك بولمىدى.
قوي - قوزىلارغا تەگمىدى قاشقىر،
بىرگە يۈردىلەر كېيىك بىلەن شىر.
يىغىندىن باشقا يالىڭاچ كىشى يوق،
نالايىق ئىشلار، ئوغرىلىقمۇ يوق.
بۇنداق شۆھرەت — داڭقى كۈنسېرى،
ئاشتى، كەتتى ياپون، فەرەڭلەر سىرى (14).

گەرچە بۇنىڭدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭكىدەك «قوي بىلەن بۆرە بىر جايدا سۇ ئىچتى» دېيىلمىسىمۇ، «كېيىك بىلەن شىر بىرگە يۈردى، قاشقىر قوي - قوزىلارغا تەگمىدى» دېيىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ۋارىيانتىدۇر.

شاھ مەھمۇد جوراس «تارىخىي رەشىدى — زەيلى» (ئابدۇرېشىتخان تارىخىنىڭ داۋامى) دە، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان يولۋاسخان دەۋرىدىكى زوراۋانلىقنى بايان قىلىپ «ئۇ، سىڭگە بىلەن قىلىشقان گەپلىرىدىن يېنىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ بېشىغا زۇلۇم قولىنى ئۇزاتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئاچكۆزلۈك، تەبىئىتىگە زۇلۇم شۇنداق ئورۇنلىشىپ كەتتىكى، زۇلۇم باياۋانىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاجمۇ خىجىل، زەھھاكمۇ تۆۋەن تۇراتتى. پىتنە - پاساتتا ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ ئەيىبلىك، دەججالمۇ پۇشايمان قىلىدىغان بولدى» دېسە، ھىجرىيىنىڭ 1080-يىلى يەكەندە شۆھرەت

قازانغان سۇلتان يۇنۇسخان زامانىسىدىكى دوغلات قوۋمى ئىچىدىن چىققان ئىناۋەتلىك قوماندان ئەركا بەگ دەۋرىدىكى ئەھۋال: «مەملىكەت ھەزرىتى خاننىڭ دەۋرىدە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، جەننەتمۇ چىدىمايدىغان، ئىرەمنىڭ گۈلىستانىغىمۇ تەنە قىلىدىغان دەرىجىگە يەتتى. خاننىڭ دۆلىتىدە پۇقرالارمۇ ئەمەلدارلاردەك تۇرمۇش كەچۈردى» دەيدۇ (15).

موللا مۇسا سايرامى يازغان «تارىخى ئەمنىيە» دە، خوجىلارنىڭ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان چاغدىكى ئاچكۆزلۈكى بۆرىنىڭ قويغا ئېتىلغىنىغا ئوخشىتىلىپ: «ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر بۆرە بولۇپ خۇددى قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكى ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم جاپا قىلدى ... خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى» (16) دەپ سۈرەتلەنسە، ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد جامالىددىن خوجىنىڭ يەكەنگە كېلىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتىدىكى ياخشى ۋەزىيەت بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر يەردە سۇ ئىچكەنلىكىگە ئوخشىتىلىپ: «خوجام پادىشاھ ئىنئام-ئېھسان ۋە سېخىيلىقىنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئاچتى، ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى، لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۇرۇھى ھەتتا بۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۈگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال-خۇرام، خاتىرجەم، باياشات، باراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دەپ مەدھىيىلەنگەن (17).



«قۇتادغۇبىلىك» تە خاتىرىلەنگەن ئەمما ئۇنىڭدىنمۇ ناھايىتى يىراق دەۋرنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان، ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتكەن، تىنچلىق ۋە ئەمىنلىكنى قوي بىلەن بۆرىنىڭ بىر يەرگە كېلىپ سۇ ئىچەلىگىنىگە ئوخشىتىدىغان ئادەت — ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن چۈشەنچىسىدە ئۆزلىرىنىڭ يايلاق ھاياتىدىن ئۇرغۇپ چىققان بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ خەلق ناھايىتى ئارزۇ قىلىدىغان مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە كەڭ ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايدىغان مىللەتلەرنىڭ تىنچلىق تۇيغۇسىدىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مۇھىم ۋە روشەن بەلگىلەرنىڭ بىرىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان XI ئەسىردە، ئەلدە ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوق قىلىشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان «بۆرە بىلەن قوزىنىڭ بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچىشى» قاراخانىلار ئوردىسىدىكى ۋەزىردىن كېيىنكىلا ئورۇندا تۇرىدىغان بىر ئوردا ئەمەلدارى تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان بىر سىياسەت ھالىتىدە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىلەن، ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇقرالارغا رەھىمدىللىك قىلىشىنىڭ سىمۋولى بولغان «مۈشۈكنىڭ چاشقاننى بېقىشى» تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى ۋەزىرلەر تەرىپىدىن مۇتلەق ئېتىراپ قىلىنمايدىغان ئىش ئىدى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە «مۈشۈكنىڭ چاشقاننى بېقىشى» دېگەن بىر ھېكايە پەيدا بولۇپ، بىر مۈشۈكنىڭ بىر دانە چاشقان بالىسىنى چوڭ بولغانغا قەدەر پەرۋىش قىلىپ باققانلىقى ئاۋام ئارىسىغا تارقالغانىكەن. بۇنى پۇقرالار پادىشاھلارنىڭ ئىنسابىغا قارىتا تەڭرىنىڭ رازىمەنلىكىدىن زاھىر بولۇۋاتقان مۆجىزە دەپ قارىشىپتىكەن. پادىشاھ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ناھايىتى خۇرسەن بولغانىكەن. ئوردا

ۋەزىرلىرى مەسلىھەتلىشىپ 100 كىشىلىك ئەمەلدارلار كېڭىشى ئۆتكۈزۈپ، بۇ خاسىيەتلىك ئىشنى تەبرىكلىمەكچى بولۇشۇۋاتقاندا، ئارىدىن بىر ۋەزىر ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۈشۈكنىڭ چاشقاننى يېيىشى تەڭرىنىڭ ئىرادىسى. ھازىر مۈشۈك چاشقانغا ئىچ ئاغرىتىدىغان بوپقاپتۇ، بۇ قائىدىسىزلىكتۇر. ئۇنى قانداقمۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى دېگىلى بولسۇن؟ دېگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ئېغىز گەپ داغدۇغىلىق ئېچىلماقچى بولغان بىر چوڭ تەبرىكلەش مۇراسىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن (18).

ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا ياشايدىغان خەنزۇ خەلقىدە قەدىمدىن تارتىپ «پۇقرالار ئەمەلدارلارغا بويسۇنسا، ئەمەلدارلار پادىشاھلارغا تايىنىپ ھايات تۇرىدۇ، جاھان بىرلا ئادەمگە تەئەللۇق بولىدۇ» دېگەن قاراش ناھايىتى ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى (19). قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بولسا بۇ خىل «ئەنئەنە» نىڭ تەسىرى نىسبەتەن ئاجىزراق بولۇپ، ئۇلاردا ئۇلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان بىرخىل ھوقۇق چۈشەنچىسى ھۆكۈم سۈرەتتى.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارغا ھۆكۈمرانلىق سۈپەتلىرىنى تەڭرى ئاتا قىلاتتى. بۇنداق ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ئىدارە قىلىش ھوقۇقى ھۆكۈمدارلارغا تەڭرى تەرىپىدىن بېرىلەتتى. شۇڭا خەلقلەر ئادەتتە خاقانلىرىنى كۆكنىڭ زېمىندىكى ۋەكىلىگە ئوخشىتاتتى. بۇ ھادىسە «قۇتادغۇبىلىك» - تە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 740 -، 741 - بېيىتلاردا، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر شائىرىدىن بىرىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق «قۇت» نى «دۆلەت» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە مەنىسى ئورنىدا ئىشلەتتى. يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، «قۇت» سۆزىنى «دۆلەت» نىڭ ۋارىيانتى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. 5469، 5470، 1933، 1934، 1978،



5947 ۋە 5195 - بېيىتلاردا، ھاكىمىيەتنىڭ ئاللا (تەڭرى) تەرىپىدىن ھۆكۈمدارغا خەير - ئېھسان قىلىنغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ ئىلاھ تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىنى ۋە بىر كىشىگە مەنسۇپ بولغان ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئىلاھنىڭ ئىلتىپاتى ئىكەنلىكىنى ئوچۇقلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ چۈشەنچە بويىچە ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققانلار ئادالەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىش لازىم بولۇپ، دۆلەتنى ئادىللىق بىلەن باشقۇرسا، خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇپ باي قىلالىسا تەختتە ئۇزۇن ئولتۇرىدۇ. ئەكسىچە بولسا، تەڭرى ئۇنىڭ قولىدىكى ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىپ، باشقا بىر ئادىلراق ھۆكۈمدارغا تۇتقۇزىدۇ.

قەدىمكىلەرنىڭ تەختتە ئولتۇرۇش مۇراسىملىرىدىكى ھۆكۈمدار بولغۇچىنى قىزىل كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، قۇياشنى ئەگىشىپ ئايلاندۇرۇش، بوينىغا بوغۇق سېلىپ ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ سوئال سوراش قاتارلىق ئادەتلەر ئەنە شۇ چۈشەنچىنىڭ رەسىم - يوسۇندىكى ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇ، پروفېسسور سەي خۇڭشېن تىلغا ئالغان «تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى» نىڭ ئەمدى بىخ سۈرۈۋاتقان «ھاملە دەۋرى» دىكى ئەمەس بەلكى پىشىپ يېتىشكەن دېموكراتىك ئىدىيەلەر دەۋرىدىكى ئىنكاسىدۇر.

«جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ھەربىر خاقان تۇنجى قېتىم تەختكە چىققان چاغدا، مەھرەملەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنى كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ قۇياشنى ئەگىشىپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدىكەن. ھەر قېتىم ئايلاندۇرۇلۇپ توختىغاندا، قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭغا بىر قېتىم تەزىم بەجا كەلتۈرىدىكەن، ئاندىن يۆلەپ ئاتقا ئولتۇرغۇزىدىكەن ۋە بوينىغا يىپەك بوغۇق سېلىپ ئۆلۈپ قالغۇدەك قىلىپ قاتتىق بوغىدىكەن. كېيىن بوغۇقنى بوشىتىپ،

سەن بىزگە قانچە يىل خاقان بولۇپ بېرەلەيسەن؟ دەپ سورايدىكەن، كاڭگىراپ قالغان خاقان پۇقرالارغا ئۆزىنىڭ قانچە يىل خاقان بولۇپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدىكەن، بۇ چاغدا قول ئاستىدىكىلىرى ئاغزىغا كەپ سېلىپ بېرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ خاقانلىقتا قانچە يىل ئولتۇرالايدىغانلىقى مۆلچەرلىنىدىكەن.» (20)

تۈركلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈمىدىكى پۇقرالىرى ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماي جىنايەت ئۆتكۈزگەن ھۆكۈمدارلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇقيانىڭ كىرىچى بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقى يۇقىرىدىكى مەنبەدە بىزگە مەلۇم بولغان «بويىنغا يىپەك بوغۇق سېلىپ ئۆلۈپ قالمىغۇدەك قىلىپ قاتتىق بوغۇپ تۇرۇپ سوئال سوراش» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

«جۇنامە» دە قەيت قىلىنغان تۈركلەرنىڭ دەپ قارالغان يۇقىرىقى ئادەت، ھازىرقى زاماننىڭ نوپۇزلۇق تارىخى دەپ قارىلىۋاتقان تارىخلاردا، ئەينى زاماندا تۈركلەر بىلەن بىللە ياشىغان ئۇيغۇرلاردىكى «توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم مۇراسىملىرى» نىڭ مەزمۇنلىرى قاتارىغا قويۇلۇپ، «...... توققۇز نەپەر بۇيرۇق (ۋەزىر) خاتۇننى كۆتۈرۈپ ئوردا ئىچىدە قۇياشنى ئەگىشىپ ئوڭ تەرەپكە توققۇز قېتىم ئايلاندۇراتتى» شەكلىدە قەيت قىلىندۇ (21).

تارىخى قەيتلەردىن مەلۇمكى، قەدىمكىلەرنىڭ بۇ قائىدە-يوسۇنلىرى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى. ئەمما ئۇنىڭدىكى كۈن ئەگىرىسىگە جۇغۇنۇشنى مەزمۇن قىلغان «قۇياشقا ئەگىشىپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرۇش» ئادىتى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلىپ، «كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ تەختكە چىقىرىش» ئادىتىلا ئەسلىنى ساقلاپ قالدى. قەدىمكىلەر ھۆكۈمرانلارنى



تەختكە چىقىرىش مۇراسىملىرىدا كىگىز ئۈيلەردىن چىقىپ، كۆنچىقىش تەرەپكە يۈز كەلتۈرگەن بولسا، كېيىنكىلەر دەۋرىگە كەلگەندە مۇراسىملار مەسچىت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلۈپ، قاتناشقۇچىلار رۇكۇدا ئولتۇرۇپ قىبلىگە يۈز كەلتۈرىدىغان بولدى. بۇنى «تارىخى ئەمنىيە» دە قەيت قىلىنغان كۇچا خەلقىنىڭ ئەھمەت ۋاڭ، مۇھەممەت قۇربانبەگ ھاكىم باشلىق سەككىز بەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا ئۇزۇن يىل ئىبادەت قىلغان راشىدىن خوجىنىڭ خەلق تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنىپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزۇلغانلىق ۋەقەسى، ئۈچتۇرپان خەلقىنىڭ مەھمۇددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قارا كالتەك بولۇپ قوزغىلىپ چىقىپ، جۈمە نامىزىدىن كېيىن مازار تېرەك دېگەن جايدا مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەنلىك ۋەقەسى، شۇنداقلا خوتەن خەلقىنىڭ ھەبىبۇللا ھاجىنى بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختكە چىقارغانلىق ۋەقەلىرى (22) دەلىللەپ تۇرماقتا.

يىغىنچاقلىغاندا، پۇقرالارنى قويغا، ھۆكۈمرانلارنى قوي باققۇچىغا ئوخشىتىپ، قوي باققۇچىنىڭ قويلىرىنى ئوبدان ئاسراپ بۆرىلەرگە يەم قىلىۋەتمەسلىكىنى ھۆكۈمدارلارنىڭ پۇقرالىرىنى ئاسراپ زالىم، قانخورلارنىڭ بوزەك ئېتىشىگە يول قويماسلىقىغا تەمسىل قىلىدىغان، قويۇق مىللىي تۈس ئالغان، ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ مەلۇم ئىنكاس بولۇپ تۇرۇۋاتقان قىبۇدال خەلقچىلىق ئىدىيىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى بولۇپ، ئۇ، ئۇرقۇن

ئاساسلىرىدىن باشلاپ قەلەمگە ئېلىنغان، «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇكەممەللەشكەن، سەككاكى، ئەلىشىر ناۋائى ۋە موللا مۇسا سايرامى ئەسەرلىرىدە ۋارىسلىق قىلىنغان بولۇپ، بىر تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە.

«قۇتادغۇبىلىك» تە: «خەلق قوي، بەگ چوپان ئەمەسدۇر. چوپان خەلققە مېھرىبان بولماق كېرەك. ئىشىكتە نۇرغۇن ئاچ بۆرىلەر ياتىدۇ، ئېلىگ قويىنى كۆزەتمەك كېرەك» دېيىلگەن(23). سەككاكى (شەيخ مۇھەممەت سەككاكى) ئۇلۇغبەگ دەۋرى (1409 — 1449) دىكى ئەل ئاسايىشلىق تاپقان ۋەزىيەتنى تەسۋىرلەپ: «رەئىيەت قوي ئېرۇر، سۇلتان ئەلگە چوپانۇ يا بۆرە، بۆرە ئۇلغايۇ قوي تىنغلى، چۇمۇ ساتىبنىڭ شۇبان كېلدى» دېگەنىدى(24). ئەلىشىر ناۋائى (1441 — 1501) «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» دېگەن كىتابىدا «ئادىل پادىشاھ شەھەر ۋە مەھەللىلەرنىڭ پاسبانى (كۆزەتچىسى)، يېزىدا قويلارنىڭ چوپانى (پادىچىسى) دۇر»، «ئادىل پادىشاھلارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە قوي-قوزىلار بۆرىنىڭ خەۋپىدىن... خاتىرجەم ياشايدۇ» دېگەن(25). موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە» دە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قويىنى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. ھەرقانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكەتنى ئاۋات، كەڭرى، ئاباشاد بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زۇلىم - قانخور



ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ»(26). يۇقىرىقى مىساللاردىن «قۇتادغۇبىلىك» تە نامايان بولغان خىيالىي خەلقچىللىق قاراشلار بىر خىل مىللىي ئەنئەنىۋى تەركىبكە ... ئىگە ئىلكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ فېئودال خەلقچىللىق ئىدىيە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى مىللىي تەركىبلەر بويىچە ئەمەس بەلكى سىنىپىي تەركىبلەر بويىچە كاتېگورىيىلەشتۈرگەن ئەڭ توغرا يېتەكچى ئىدىيە — ماركسىزم-لېنىنىزملىق مىللەت قارىشىغا زىت بولۇپ، تار دائىرىدىكى مىللىي، مەھەللىۋى كۆز قاراش ھېسابلىنىدۇ، ئەمما ئۇ، ماركسىزم ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزمغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنىلا غايەت زور تەرەققىيپەرۋەرلىك ھەم ئىلغارلىقتۇر. ئۇنىڭ مىنۇتىغا ھەرخىل ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئەڭ زامانىۋى، ئەڭ توغرا ئىدىيىلىرى بىلەن سىغىشالماي، يەنىلا پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرى ئىچىدىن سايلانغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلغان ھالدا ھوقۇق تۇتۇشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئارقىلىق ئاۋام ئارىسىدا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ تۇرۇشى — ئۇنىڭ تارىخىي يىلتىزىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ھەم چوڭقۇرلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشىغان ۋاقتى تارىخچىلار ۋە «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلار بىردەك ئېتىراپ قىلغان پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، قانۇن، مەدەنىيەت جەھەتلەردە زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرگەن ئالتۇن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى. شۇنداقلا قانۇنلارنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن زاۋاللىققا يۈزلەنگەن كىرىزىس دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە توغرا كەلدى.

بۇ چاغدا فىلولوگىيە پەنلىرى كاندىداتى قەييۇم كەرىموفنىڭ ئېيتقىنىدەك «مەئىشەت، ئىشرەتپەرەسلىك، ئۆچمەنلىك، ئاداۋەت، نىزا، تۆھمەت، پىسقى-پاسات، بۇزۇقچىلىق، مەيپەرەسلىك، كەيپ-ساپاغا بېرىلىش، تەكەببۇرلۇق، خىيانەت، بايلىق ۋە دۆلەتكە مەست بولۇپ، بارچە ياخشى خىسلەتلەردىن مەھرۇم بولۇش، مەنپەئەتپەرەسلىك، تەكەببۇرلۇق، باشقىلار مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە بايلىق توپلاش، كەڭ مېھنەتكەش ئاممىنىڭ ھەقىقىي ھوقۇقىنى ئاياغ ئاستى قىلىش، تۇل-بىچارىلەرنىڭ ئىززەت نەپسىگە تېگىش، تىل-ھاقارەت ۋە تەمەخورلۇققا ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپلارغا خاس بولغان پەس ئادەتلەر ئەۋجىگە چىققانىدى.»(27) ھەر كۈنى دېگۈدەك فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تەڭسىزلىكنى پەيدا قىلىپ تۇرىدىغان مانا مۇشۇ رېئال مەسىلىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپتا مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدىلا ئىسلامىيەت ئارقىلىق خاتىمە بېرىلگەن «جاھىلىيەت دەۋرى» دېگەن يامان ئىللەتلەرنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان نىجىس بىخلىرى ھېسابلىنىپ، بۇلارغا قارىتا كەسكىن تەدبىر قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا ئۇ، دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان خانلىقنى ئىسلامنىڭ ئېتىقادىي ئەندىزىسى بويىچە قۇرۇپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «شەرىئەت» نى يېتەكلاش يولىدا قانۇن ھادىسىلىرىنىڭ بەزى تەرەپلىرىگە پىكىر يۈرگۈزدى.

ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە «شەرىئەت» نىڭ بىردىنبىر توغرا يول بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا يول تۇتۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋردە يامان ئىللەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىپ «شەرىئەت» نىڭ بۇلغانغانلىقىنى، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ تۈزەش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۇ، پادىشاھلارغا ئادىل قانۇن تۈزۈش، ھاۋايى-ھەۋەس ۋە نەپسىنىڭ كەينىگە



كىرمەي، دىلىنى پاك تۇتۇش، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىنى بۇزماسلىق، ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئادىل پرىنسىپلىرى بويىچە ئىش كۆرۈش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇش ھەققىدە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ؛ تۆت چاھار يالارنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تۈلىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى ھەم پەيغەمبەرنىڭ قانۇنىنى چۈشەندۈرگۈچىلەردىن بولۇپ، جاھالەتنى ئەلدىن كۆتۈرگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ؛ ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراق (تۆت تادۇ) بولمىسا، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىغا ئوخشاش، تۆت چاھارىيالارنىڭ سۈپەت ئەمەللىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىسىل خىسلەت ۋە ئەخلاقلىرىنىڭ بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ خىسلەت ۋە ئەخلاقىغا ئايلانغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي ھاياتلىقنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى قەيتلىرىدە يەنە بىر تەرەپتىن تۆت تادۇدىن تەركىبلەنگەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىق ئۆزگىرىشىنى سۈرەتلەپ بەرسە يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تۆت تادۇ ئارقىلىق تۆت چاھارىيالارنى سىمۋوللاشتۇرۇپ، ئۇلار ياشىغان ئەينى زاماندىكى خەلىپىلىك تالىشىش كۆرىشىنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەل تۇتۇش — ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە «شەرىئەت» تە ۋاجىپ دەپ كۆرسىتىلگەن ئىشلار قاتارىدا، غازات — ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن پەرھىزلەرنى ئادا قىلىش مەنىسىدە، جىنايى ئىشلار — ئاللانىڭ ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى ۋەھىيلىرى بويىچە، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرى — ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق قائىدە ئۆلچەملىرى بىلەن، ئالىملار بىلەن مۇئامىلە قىلىش — شەرىئەت ئۆلىمالىرىغا ھۆرمەت قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، بىلىملىك بولۇش — خۇدا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن

ھەربىي ئاخباراتنى ئىگىلەپ، ئۇنى يوقىتىشنىڭ چارىسىنى قىلىش نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «ئۇ، قوشۇننى كۆزەتسۇن، دۈشمەنگە تىل (خەۋەر — ئەسىر مەنىسىدە) بەرمىسۇن. قوشۇن ئازمۇ، كۆپ، ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن. ئەڭ ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كېرەك، بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك. ئىشنى شۇنىڭغا قاراپ ئىشلىسۇن، ياۋ بېشىنى كېسىپ، بويىنىنى يانجىسۇن» دېيىلگەن (185).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ھىيلە ئىشلىتىش قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋنى يوقاتماقچى ئىككى قورال كېرەك، بۇ ئىككى قورالدىن ياۋ زاۋال كۆرىدۇ. ئەڭ ئاۋۋال ھىيلە ئىشلىتىش كېرەكتۇر، ياۋ ئالدانغانلىقىدىن يۈزى قىزارسۇن. ئىككىنچى، سەگەكلىك — ئويغاقلىق لازىمدۇر، كىم سەزگۈر، ساق بولسا، ئۈستۈن كېلىدۇ، كىم جەڭدە ساق، ئويغاق، ھوشيار بولىدىكەن، ئۇ، ياۋغا گۇمانسىز زىيان سالىدۇ ۋە ئۇتۇپ چىقىدۇ.» (186).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ستراتېگىيە قىسمىدا، ئۆز بىلەن دۈشمەن كۈچ سېلىشتۇرمىسىغا قاراپ تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسى نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «دۈشمەننىڭ داڭقى يىراقتىكى چاغدا، كۆزگە كۆرۈنمەس چاغدا ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، كۆرۈنگەندە بولسا، بۇ شۆھرەت كەملەپ كېتىدۇ. دۈشمەننىڭ قوشۇنى كۆپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنى ئاز بولسا، دەرھال ساز تەدبىر كۆرۈش، سوقۇش قىلماسلىق، مۇمكىنقەدەر ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئەگەر ئۇنىڭغىمۇ مۇمكىنچىلىك بولسا، ساۋۇت كىيىپ ئېلىشىش لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدا يەنە: «دۈشمەننى غەپلەتتە قوي، كېچىسى ھۇجۇم قىل، خورلا، كېچىدە ئادەم سانىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بىلىنمەس. ئەگەرچە يېقىندا كىچىك بەنىسە، ئەلچى ئەۋەتىپ ياراشقىن. ئىلاڭ سىرلە ئەل بول، ئۆزۈڭنى كۆزەت، سوقۇشماقتا ئالدىرىما،



سۆزۈڭنى بەس ئەت. ئەگەر بۇمۇ بولماي يېغى قۇترىسا، ئۇرۇشماقنى ئىستەپ كۆڭۈل بەرمىسە، ئىشىگىنى ئۇزارتماي قوشۇن تۈز» دېيىلگەن (187).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ تاكتىكا قىسمىدا، «چېرىكتىن بىر قىسمىنى مۆكتۈرۈپ قوي، سەن ئالدىن يۈرۈپ ياياق ئوقچىنى سال. ساقال-چاچلىرى ئاقارغان كىشى كۆرەشچى ۋە كۆپ ئىشنى بىلىدىغان بولىدۇ. كىچىك ياش يىگىتلەرنىڭ ھەرىكىتى بەكمۇ تېز بولىدۇ، ئەمما ئۇلار يۈز ئۆرۈسە، ئۇتى تېز ئۆچىدۇ، شۇڭلاشقا، يېشى چوڭ كۆرەشچان، جەسۇرلارنى سەپ ئالدى قىل، جەڭچىلەرنى باشلاپ ماڭسۇن. ئالدى بىلەن سەپنىڭ ئوتتۇرىغا ئىشەنچلىك كىشىنى قوي، كېيىن ئوڭ-سولۇڭغا يەنە باشقىدىن ئادەم بېكىت. لەشكەرلەر يېقىنلىشىپ ئەرلەر تۇتۇشقاندا، ئەرلەر تارتىپ ئۇدۇلدىكىنى ئۇرسۇن. ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن ئوق ئاتقۇلۇق، يېقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىققۇلۇق. جەڭگە كىرىشكەندە، دۈشمەننى پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ، تىرناقتا تاتىلاپ، ياقىدىن تۇت، چىشلە، چىدا. ياۋغا ئارقاڭنى تۇتۇپ بەرمە. ياۋنى بوقات ياكى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ يات» دېيىلگەن (188).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قەدىمكى ئۇيغۇر ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھەربىي قانۇنىدا، دۈشمەننى يېڭەلمەسلىك، ئاجىز كېلىپ يېڭىلىش، جەڭ مەيدانىدىن قېچىپ كېتىش، قوشۇننى تالاپەتكە ئۇچرىتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئېغىر جىنايەت بولۇپ، ئۇنىڭ جاۋابكارلىرى دەخلىسىز ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى. بۇ تامامەن ئۇلارنىڭ مەردلىك، باتۇرلۇقىدىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، پۈتكۈل بىر مىللەتنىڭ شەرەپ-نومۇس تۇيغۇسىنىڭ قانۇن-تۈزۈمدىكى ئىپادىلىنىشى ئىدى. «سۇينامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: تۈركلەر «جەڭ مەيدانىدا سوقۇشۇپ ئۆلۈشنى شەرەپ، ئۆز ئۆيىدە

ئاغىرىپ ئۆلۈشنى نومۇس بىلىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئادىتى ھۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش» دېيىلگەن خەنزۇچە تارىخى مەنبەلەردىكى بۇ مەلۇماتلار يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەلىمى ئاستىدىكى ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان مەزمۇنلىرىنى بېيىتىدۇ ھەم ئۇنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىرەك چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ يۇقىرىدىكى مەزمۇنغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا، باتۇرلۇق، ئۇياتلىق بولۇشنىڭ ئۇرۇشتا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «كېلىن قىزنىڭ سۆيۈنگەن ۋاقتى توي قىلغان كېچىسىدۇر، باتۇرنىڭ سۆيۈنگەن ۋاقتى جەڭ قىلغان كۈنىدۇر. باتۇر يېغىنى كۆرسە تۇزاندەك قوپىدۇ، ئۆۋەتنى بۆلەكلەرگە ھەرگىز بەرمەس. باتۇر ئات چاپتۇرۇپ لەشكەرنى ئالغا سۈرىدۇ، دۈشمەن قېنىنى لاچىن قۇش ئالغاندەك تۆكىدۇ. باتۇر چېرىك كۆرسە ئارسلان بولۇپ، ياۋنى يوق قىلىدۇ ياكى ئۆزى جان بېرىدۇ. باتۇر يېغى كۆرسە، جەڭدە ئۆزىنى قىزىل قانغا بويايدۇ، ئېگەر، ئات-ساۋۇتلار قىپقىزىل بولىدۇ، قىزارغان قىزىل يۈز ياپيېشىل بولىدۇ. ئەرگە ئۇيات كېرەك، كىشى ئۇياتلىق ئۈچۈن ياكى ئۈچىنى ئالمىغۇچە ياۋنى ئۇرىدۇ. ئۇيات بىلەن ئىنسان ياۋنى يوق قىلىدۇ. ئۇرۇشتا ئەڭ ئاۋۋال ئۇياتسىز كىشى قاچىدۇ. قورقۇنچاقمۇ ئۇيىلىپ باتۇرلۇق قىلىدۇ، ماختىلىش ئۈچۈن بولسىمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرىدۇ. يۈرەكلىك ئاتالغان كىشى ئۇياتلىق بولىدۇ. ئۇياتلىق ئەر ئۆلسە ئۇرۇشۇپ ئۆلىدۇ» (187).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ئۇرۇش قىلىش قىسمىدا، ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋاقىتتىكى قىسىمنىڭ ھالىتى ۋە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ھەربىي ساۋاتلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ: «يېغى ساڭا ئات سېلىپ ھۇجۇم قىلسا چىدا، تەن بەرمە، ئۇ چوقۇم توزۇيدۇ،



ئەگەر يېغى تەۋرىسە، سەنمۇ تەۋرىگىن، ئۇرە ئاياغ تۇرۇپ دەرھال ياپلىغىن. ئەگەر ياۋ چېكىنسە، قوغلاپ تۇتمىساڭ، ئۇنىڭدىن يېتەرلىك ئەسىر ئالمىساڭ، جەسۇر جەڭچىلىرىڭنىڭ سېپى بۇزۇلىدۇ، ياۋ كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتا ھۇجۇم باشلايدۇ. يېغى قاچسا، ئۇزاق يەرگىچە قوغلاپ بارما، چۈنكى، يىراق قوغلىغان تويغۇچە قامچا يەيدۇ. يېغى بىر چېچىلسا يىغىلمىقى تەس، ئۈمىدسىز كىشىلەر ئۆلۈمنى كۈتىدۇ، ئاۋۋال ئۆلتۈرۈپ ئاندىن ئۆزى ئۆلىدۇ. ياۋ ئۈمىدسىز بولسا ئۆلۈمگە يۈزلىنىدۇ، ئۆلۈمدىن قورقمىغانغا كىم تەڭ كېلىدۇ؟ ئەر غاپىل بولسا، كېتىپ بېرىپ ئۆلىدۇ، ئەر غاپىل بولمىسا، تىلىكىگە يېتىدۇ» دېيىلگەن (190).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش، ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى دۈشمەن قولىدىن بوشىتىپ قايتۇرۇپ كېلىش، يارىدارلارنى داۋالىتىش، قۇربان بولغانلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىغا نەپەقە بېرىش قاتارلىق ئىشلارمۇ نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «كىم ئىش قىلسا ئۇنىڭغا تېز مال بەرگۈلۈك، مال بېرىپ يۈزىنى قىزىل قىلغۇلۇق لازىم. ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك، بۇ تارتۇق بىلەن ئەر خۇش يۈرەك بولسۇن. يامان ماختىلىش بىلەن ياخشى بولىدۇ، ياخشى ماختالسا قاچان كېيىن قالىدۇ؟ ئەرنى ماختىساڭ ئۇ قولى بىلەن شىرنى تۇتىدۇ، ئەگەر ئېتىڭنى سىلىساڭ قۇشقا قوغلاپ يېتىدۇ. يارىدار بولسا داۋالات، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان بولسا قۇتۇلدۇرۇپ قايتۇرۇپ كەل. ئەگەر ئۆلگەن بولسا، قەدىرلەپ كۆتۈرگىن، ئوغۇل-قىزى بولغان بولسا ئۇنىڭ ھەققىنى بەر. قوشۇنۇڭ بۇنى كۆرسە كۆڭلى سۆيۈنگەي ھەم جەڭ مەيدانىدا جېنىنى پىدا قىلغاي.» (191).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا يەنە: «كىشىگە بۇنداق ئۈچ

نەرسە ياخشى بىر ئىشتۇر، ئۇ بولسىمۇ شېرىن سۆز، كۆڭلەر يۈز، مال-نەرسە بېرىش. شۇڭلاشقا كىشىگە كۆڭلەر يۈز، شېرىن سۆز بىلەن ئاۋار بەر، شۇ چاغدا ئازاد ئەرلەر بۇ ئۇچىگە كېلىپ توپلىنىدۇ. كۆمۈش بىلەن ئالتۇنغا قول سېپىۋالسا، مۇشۇ ئۈچ نەرسەڭنى پەيدا قىل، ئۇ، ھەممىنى بېغىدۇ. قوشۇن باشلىقى شۇنداق بولماق كېرەك، شۇ چاغدا ئۇ قوشۇن باشلىسا، ئەزگۈرەك بولىدۇ. ئەگەر ئالتۇن-كۆمۈشنى سوۋغات ئەيلىسەڭ، كىشىلەر ساپ ئالتۇنغا تەڭ جانلىرىنى ساڭا پىدا قىلىدۇ. مۇشۇ ئۈچ نەرسە بىلەن خىزمەتچى ساڭا قول بولىدۇ، بۇ ھەرقانداق ئىشنىڭ ئۇلى بولۇپ، ئۇنى بەگ چوقۇم بىلگۈلۈكتۇر. ئەگەر خان مۇشۇنداق قوماندانىنى تاپسا، ئۇنىڭ ئىشى ھامان ئىشەنچلىك ھالدا باشقا چىققاي» دېيىلگەن (192).

## يەتتىنچى، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار ئالدى بىلەن ئۇنىڭ «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا ئاندىن كېيىن شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى بابلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ نىزام-لاشتۇرۇلغان. ئۇنى دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى، دىنىي ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىش جىنايىتى، سۇيىقەست ۋە خىيمچىلىق قىلىش جىنايىتى، ئائىلىق ئىشلىرى جىنايىتى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى — دۆلەت خادىملىرىنىڭ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلىش، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش قىلمىشى، ئاۋام خەلقنىڭ بەگلەر ئۈستىدە غەيۋەت-شىكايەت



قىلىش قاتارلىق قىلمىشلىرىغا قارىتىلغان بولۇپ، بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغان ھەرقانداق كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 30-بابى — «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا» دا: «ئىككى ئىش بۈيۈك بولۇپ، ئۇلۇغلۇق ئۇنىڭ ئىچىدۇر. بىرى ۋەزىرلىكتۇر، قولىدا قەلەم بار، يەنە بىرى ئەسكەر باشلىغۇچىدۇر، قولىدا ئەلەم بار. بۇ ئىككىسى بىرىكىپ ئەلنىڭ تەرتىپىنى تۈزەيدۇ، بۇ كىشىلەر خىللانغان بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇلار بەگكە زىت بولسا، بېشى كېتىدۇ» دېيىلگەن (193). 47-بابى — «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «ئەگەر كىشى مۇنداق ئۈچ ئىشتا ئۆزىنى كۆزەتمىسە ئۆزىنىڭ بېشىنى يەر. بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى ئەستە چىڭ تۇتماق؛ ئىككىنچى، توپىلاڭ بولغان كۆڭلىرى ئەلگە ساداقەت بولۇش؛ ئۈچىنچى، سارايدا ئۆزىنى تۈز تۇتۇپ يۈرۈش، يارامسىز ئىشلاردىن ئۆزىنى يىراق قىلىش. ئەگەر بۇ ئۈچ ئىشتا كىشى غەپلەتتە قالسا ھەرقانچە بۈيۈك بولغان بىلەنمۇ بېشى كېسىلگەي» دېيىلگەن (194). 31-بابى — «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا» دا: «خىزمەتچىگە ئۈچ ئىش دۈچ كېلىدۇ، ھەزەر ئەيلىمىسە ئۆز بېشىنى يەيدۇ. بىرى، ئاڭلىغان سۆزىنى چىن ساقلىسۇن. ئىككىنچىسى، ناچار ئىش كۆرسە كۆز ئاچمىسۇن، ئۈچىنچىسى، كۆڭلىنى سۆيۈنچ بىلەن ئۆتكۈزسۇن، ئۆزىنى تۇتۇۋالسۇن» دېيىلگەن ھەمدە: «ئاۋام ئەلگە گۇناھ قىلسا بېشى كېتىدۇ، سۆزدە خاتالاشسا چىشى سۇنىدۇ. ئورغۇن لايىقسىز كىشىلەرنىڭ ئەلگە جىنايەت قىلىپ بېشى كەتتى. بېشىڭنى خالىساڭ بەگ سۆزىنى دېمە، ئەلگە جىنايەت قىلىپ بېشىڭنى يېمە» دەپ ئەسكەرتىلگەن (195). 7-باب — «تىلنىڭ پەزىلىتى بىلەن قۇسۇرى ۋە پايدىسى بىلەن زىيىنى بايانى» دا: «تىل كىشىنى قەدىرلىك قىلىدۇ، بېيىك بىلەن

كىشى بەختىنى تاپىدۇ. تىل ئەرنى خار قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەرنىڭ بېشى كېتىدۇ. شۇڭا سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن، تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن» (196). دېيىلگەن. 27-باب — «ئۆگدۇلمىشنىڭ ئېلىگكە نەقىلنى سۆزلەپ بەرگەنلىكى بايانى» دا: «كىشىلەر ئىشتىمەك بىلەن ئالىم بولىدۇ، تولا سۆز قىلىشتىن ئەرلەرنىڭ بېشى كېتىدۇ» دېيىلگەن (197).

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-بۇيسۇنلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى ۋە بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغۇچىلارغا بەلگىلەنگەن جازا قىسمىدا، قانۇننىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. 26-باب — «ئۆگدۇلمىشنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانى» دا: «بەگلەرنىڭ سۆيۈنچىنى تىلىگەن كىشىلەر بەگلەرنىڭ تىلىگىنى بويىچە ئىشلارنى پۈتۈن قىلىش كېرەك. قۇل ئەگەر بېگى خالىماس ئىشنى قىلسا، زەبۇنلۇق يېسە، گۇناھى ئۆزىگە دۇر» دېيىلگەن (198). 47-باب — «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يۇسۇنلىرى» دا: «بەگلەر گوياكى جەسۇر ئارسلاندۇر، ماختاپ بەرسە يېپەككە ئوخشاش يۇمشايدۇ. ھەقىر كۆرسەڭ ئاچچىقلىنىپ باش كېسىدۇ. تۇمۇرنى تېشىدۇ، شوراپ قان ئىچىدۇ. ئەزەپ چاغدا يېقىن بارما، بارساڭ خارلىق يېتىدۇ» دېيىلگەن (199). 38-باب — «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى ھەققىدە» دە: «خىزمەت قىلغۇچى ئىككى خىلدۇر، بىرى ھۆر، بىرى قۇلدۇر. قۇل ئۆزى ئەركىنسىز خىزمەت قىلىدۇر، ئەگەر ئۇ خىزمەت قىلمىسا بەگدىن تاياق يەيدۇ» دېيىلگەن (200).

دىنىي ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىش جىنايىتى — دىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا مۇخالىپەتچىلىك قىلىدىغان بارلىق قىلمىشلارغا قارىتىلغان بولۇپ، دائىرىسى ئىنتايىن كەڭدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» -



تە قەيت قىلىنغىنى ئۇنىڭ ناھايىتى ئاز ئەمما ئەجەللىك قىسمى بولۇپ، مەزمۇنلىرى — خۇدانىڭ بىرلىكىگە پۈتمەي، ئاللاغا شەك كەلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مەبۇت ياساپ تاۋاپ قىلىش، مەيخانىلەرنى كەڭرى سېلىپ ھاراق ئىچىش، زىناخورلۇقنى ئەۋج ئالدۇرۇپ پاھىشە قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارنى گۇناھ دەپ تونۇپ، ئېغىرلىرىنى قوراللىق جازالاپ باستۇرۇش، يەڭگىللىرىنى بولسا نەسىھەت بىلەن توسۇپ چەكلەش، بۇ ئارقىلىقمۇ ئۇگشالمىغانلارنى دوزاخنىڭ قىيىن-قىستاقىغا ئېلىپ دەھشەتلىك جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «دىلنى پاك تۇتۇپ، كۈچنى ھەقتىن تىلەپ، ياۋنى لاۋۇلەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ يانجىش كېرەك» دېيىلگەن (201).

ئۇنىڭدا يەنە مەيخانىلەرنى تامامەن بۇزۇش كېرەكلىكى قانۇنلاشتۇرۇلۇپ: «ئەلنى ئالدى بىلەن خەلقنى سۆزۈپ دۆلەتنى تۈزگۈلۈك لازىم. ئېھسان قىلىپ دوستلارنى خۇشال ئەيلە، سېنى سۆيمىگەنلەرنى سورۇپ ھەيدە. بۇنىڭدا ئاۋۋال ئەل تۈزەتمەك كېرەك، بۈتۈن مەيخانىلەرنى بۇزماق كېرەك. سەن خەلقنى قانۇن بىلەن تولۇق كۆزەت، يارامسىز قىلىقلار ئەلدە يوق بولسۇن» دېيىلگەن (202).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 57 - بابى — «دېھقانلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «باي بولاي، پېقىر بولماي دېسەڭ ھەرگىز زىنا قىلما» دېيىلگەن (203). 71-بابى — «ئۆگدۇلمىشنىڭ ئېلىگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ھالال يېگەن كىشى ھەققە گۇناھ ئەيلىمەس. كىمنىڭ كۆڭلى، نەپسى ئېرىغ بولسا، ئۇنىڭ گۇناھى قويماي ئېرىيدۇ» دېيىلگەن (204). 76- بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئاغرىپ قېلىپ، ئۆگدۇلمىشنى چاقىرغانلىقى بايانى» دا:

«ھەممە كىشى ئاز-تولا گۇناھ ئۆتكۈزىدۇ، جاھاندا گۇناھسىز كىشى كەم بولىدۇ. كىشى ئاغرىسا گۇناھى ئۆكۈلىدۇ، گۇناھى ئۆكسە ئول كىشى جازادىن قۇتۇلغاي» دېيىلگەن(205).

سۇيىقەست، چېقىمچىلىق قىلىش جىنايىتى ۋە ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 75 - بابى — «توغرىلىقتا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىكتە ئادەمگەرچىلىك قىلىش بايانى» دا: «ھەرقانچە غەيۋەت - شىكايەتكە قۇلاق سالمايدىغان، ئەرمۇ چېقىمچى ئارىغا كىرسە ئۆزگىرىدۇ. بەگ ھەرقانچە ئەقىللىك، ھوشيار بولغاندىمۇ، چېقىمچى ئۇنىڭغا يېقىن بولسا، ئىشقا چوڭ زىيان يېتىدۇ. كىمكى بىراۋنى ساڭا چاقسا، ھەممە سۆزلىرىنى تولۇق ئاڭلا ئەمما دىلدا ئورۇن بەرمە، كېرەكلىكلىرىنى ئال، كېرەكسىزلىرىنى تاشلا. راست-يالغانلىقىنى تېگى - تەكتىگىچە سوراپ تەكشۈرگىن. تەكشۈرۈشتىن نېمە چىقسا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم چىقار. راستلىرىنى قوبۇل قىل، چېقىمچىلىق قىلىپ يالغان ئېيتقانلارنى جازالا» دېيىلگەن(206). 48 - بابى — «سارايئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش توغرىسىدا» دا: «پىتنىخورغا يېقىن بارما ۋە قوشۇلما، ئۇنىڭ تىلىدىن ئوت-چېقىن چىقىدۇ. جاھان پىتنىسى پىتنىچى ئېرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىنى كەس» دېيىلگەن(207). 8 - باب — «مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئۆزرىنى ئېيتقانلىقى بايانى» دا: «ئادەم ئەسكىسى ئەقىل بىلەن ئىشلىماي، خەلق پىتنىسى بىلىم بىلەن بېسىلماي. بۇ ئىككى يول بىلەن ئىش پۈتمەسە، بىلىمنى قويۇپ قولۇڭغا قىلىچ ئال» دېيىلگەن(208).

ئامانلىق ئىشلىرى جىنايىتى — دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ جانابى ھەم مال-مۈلكىنىڭ قوغدىلىشىغا بىۋاسىتە تەھدىت سالىدىغان قىلمىشلار بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» تە كۆرسىتىلگەنلىرى قاتىللىق، ئوغرىلىق، قاراقچىلىق، بۇلاڭچىلىق ۋە خىيانەتچىلىك



قاتارلىقلاردۇر. ئۇنىڭدا بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ جىنايەت ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ بېرىلىدىغان جازالارمۇ كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 71 - بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «خەلقنىڭ خۇي-پەيلى ئۆزگىرىپ بۇزۇلسا، ئۇنى تەكشۈرۈپ قاتتىق تۇتۇپ تۈزەت. قىلىچ، تاياق، قامچىلار بەگدە بولىدۇ، جازا يامانلارغىلا بېرىلىدۇ. يامانلار تاكى يامانلىقىنى قويمىغۇچە جازانى كېمەيتمە. ھامان قامچا ئۇر. ئەگەر يامانلار تاياق يەپ تۇرۇپمۇ تۈزەلمەس بولسا، ئۇلاردىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغىن» دېيىلگەن(209). 72 - بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «ئەل ئىشلىرىنى تۈزەپ ۋە سۈزۈپ تۇر، ئەتە ئەل بىلەن ئۇنىڭ ھۇزۇرىنى كۆرىسەن. يامانىنى يامانغا يورۇت، يامانلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىڭدىن ئېرىت» دېيىلگەن(210). 36 - بابى — «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا» دا: ئوغرى، خىيانەتچىلەر ھەققىدە توختىلىپ: «ئەگەر خاننىڭ ئاش باشچىسى ئەگرى بولسا، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىشچىسى ئەگرى بولىدۇ. بىر توپ ئاش ئوغرىلىرى يىغىلسا، بەگنىڭ داستىخىنى قاچانمۇ ئۆزىنىڭ بولىدۇ؟ ئەگەر خىيانەت قەيەرگە ئاياغ باسسا، پايدىلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى يىراق قاچىدۇ. ئەگەر خىيانەتچى ئەگىلا قول سۇنسا، دېڭىزنىڭ سۈيىمۇ، يەرمۇ ئوخشاشلا قۇرۇپ كېتىدۇ» دېيىلگەن(211). يەنە 72 - باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «پۈتۈن يوللارنى ئەمىن قىل، قاراقچى بىلەن ئوغرىلارنى يوقاتقىن. شەھەر-كەنت ئىچىدىن ئوغرىنى ئېرىت، كارۋان، مۇسايىرلارنى ئەمىن يورۇت. ئەل ئىچىدە زوراۋانى يوقات. يۇرت ئىچىدا قاراقچىنى ئۆلگەت. يامانغا بەقەت يامانلىق يارىشىدۇ. شۇڭا يامانىڭ خۇلقىنى جازا بىلەن تۈزەت، يامانغا زەنجىر ياكى زىندان

كېرەك» دېيىلگەن (212).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ جىنايەتنى جازالاشقا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا يەنە ھەققەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، جىنايەتنى توغرا بېكىتىش، گۇناھلىق بولسا جازالاش، گۇناھسىز كىشىنى گۇناھلىق دەپ خاتا جازالاپ قويماسلىق، روھىي كېسەللەردىن ئادەم ئۆلتۈرگەن بولسا جازالىماسلىق، ئاياقلاشتا ئېغىر، ئېھسان قىلىشتا كەڭ بولۇش، خىزمەتچىلەرنىڭ كىچىك گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىش قاتارلىق بەزى پرىنسىپاللىق مەسىلىلەرمۇ ئىزاھلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ 15-بابى — «ئايتولدى ئۆزىنىڭ بەخت-سائادەت ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلىقى بايانى» دا: «خادىملار ئىشنى خاتا قىلسا چاقىرتماق ۋە ئېھتا پېگىلىگەنلىك-نى سورىماق كېرەك. گۇناھى بار بولسا تۇتۇپ قىينىسۇن، يوق بولغان بولسا دىلىنى ئاۋۇتماسلىق كېرەك» دېيىلگەن (214). 44-باب — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىگكە خەت يېزىپ ئەۋەتكەنلىكى بايانى» دا: «ئەلچى سۆزدىن يانمىسا، ئامانەت سۆزنى چىن، تولۇق سۆزلىسە، ئۇنىڭغا ئەيىب يوق. ئەلچى راست گەپ قىلسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ياكى قىيناش بۇيرۇلماس. ئاڭلىغان سۆزنى چىن يەتكۈزگەن ئەلچى ئۆلتۈرۈلمەس» دېيىلگەن (215). 10-باب — «بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلەت ۋە پايدىلىرى» دا: «ئەگەر بەلۋە بىر ئەرنى راست ئۆلتۈرۈپ قويسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم يوق، قىساس ئېلىنماس. ئىمتا دېيىلسە، چۈنكى، ئۇ ئەقىلسىزدۇر، ئەقىلسىز ئادەم مۇكاپات ۋە جازاسىز بولىدۇ» دېيىلگەن (216). ئۇنىڭدىن باشقا 71-باب — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىرا، ئاياقلاشتا، جازا بېرىشتە ئېغىر بول» دېيىلگەن بولسا، 41-باب — «ئودغۇرمىشنىڭ ئوگدۇلمىش بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىقى بايانى» دا: «دېدەك، قۇل خاتالىق ئۆتكۈزسە، ئۇنى كەچۈرۈپ



ساۋاپ ئال» دېيىلگەن (216).

جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئاخىرىدا جىنايى ئىشلارنى باشقۇرۇپ ئۇنىڭغا تېگىشلىك جازا قوللىنىدىغان ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھوقۇقى، ۋەزىپىلىرى شۇنداقلا ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى ئىزاھلاشتۇرۇلغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 71-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا، «قازى» (سوتچى) لارنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە توختىلىپ: «قازى ناھايىتى پاك، ئېرىغ، خەلققە پايدىلىق، تەقۋا بولسۇن» دېيىلسە، 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «مۇختەسسىپ» (تەپتىش ئەمەلدارى) نىڭ ھوقۇق، ۋەزىپىلىرى كۆرسىتىلىپ: «ئەلدە مۇختەسىپلەر كۆچلۈك بولغاي. ئۇلار مەسچىتنى جامائەت بىلەن تولدۇرۇپ، بىكارچىلار بىلەن پاسىقلارنى قىسىپ تۇتسۇن. ئۇلار يەنە جامائەت كىرىپ يامانلارنى يىغسۇن، سودىگەرلەرنىڭ ئامانەتلىرىنى كۆزەتسۇن، ھۈنەرۋەنلەر شاگىرتلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە تىرىشسۇن، دېھقانلار تېرىلغۇغا ئەجرىنى قىلسۇن، چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى كۆپەيتسۇن» دېيىلگەن (217).

## سەككىزىنچى، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتنىڭ سۇبيېكتلىرى ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن ھۆكۈمرانلارغا خىزمەت قىلغۇچى خادىملار بولۇپ، ئۇنى كەڭ مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن ۋە تار مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت

قانۇن-يوسۇن دەپ ئىككىگە بۆلۈش مۇمكىن. كەڭ مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن — ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى بىلەن پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى تىزىملاشتۇرۇپ، كىمنىڭ كىمدە قانداق ھەقلىرى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى قانداق ئادا قىلىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغان بەلگىلىمىدۇر. ئۇنىڭدا پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارلارغا بولغان ياللانما بېقىندىچىلىقى «خىزمەت قىلىش»، ھۆكۈمدارلارنىڭ خىزمەتچىلەر ۋە پۇقرالارنى تاللاپ ئىشقا سېلىشى «مۇناسىۋەتتە بولۇش»، «مۇئامىلىدە بولۇش» دەپ قارالغان ھەمدە ھۆكۈمدارلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىلىپ، ھەر ئىككىلىسىنىڭ بىر-بىرىگە قايتۇرۇشقا تېگىشلىك ھەقلىرى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، بەگ «سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئۈچ ئېرۇر. ئۇنىڭغا سەن ھەرگىز كۈچ ئىشلەتمە، بۇ ھەققى ئۇنىڭ، بىرى، ئۆز ئېلىكىدە كۈمۈشنى پاك تەت، ئالتۇن، كۈمۈش پۇللارنىڭ ساپلىقىنى كۆزەت. يەنە بىرى، خەلقىڭگە ئېغىر قانۇن تۈزۈپ بەر، بىرى-بىرىنى ئەزمەكنى ئالدىن كۆزىتۇر. ئۈچىنچى، يوللارنى ئەمىن قىل، قاراقچى بىلەن ئوغرىلارنى يوقاتقىن. شۇ چاغدا ئۆزۈڭنىڭ ھەقلىرىنى ئۆتىگەن بولىسەن. خەلقىڭ بۇ ھەقلىرىنى ئۆتەپ بولۇپ ئاندىن كېيىن ئۆزۈڭنىڭ ھەققىڭنى تىلە. پۇقرالار ئۈزە سېنىڭمۇ ئۈچ ھەققىڭ بار. بىرى، بارلىقىڭنى ئەزىز تۇتسا، ئەمر بولسا ئۇنى بىردىن قىلسا، ئىككىنچى، خەزىنە ھەققىنى يوشۇرمىسا، ئەمەس دەل چاغدا تاپشۇرسا، ئۈچىنچى، بېشىغا يەنە بولسا، سېنى سۆيگۈچىنى سۆيسە، بۇ چاغدا ئۇلارمۇ



ئۆزلىرىنىڭ ھەققىنى ئۆتىگەن بولىدۇ» دېيىلگەن (218).

بۇ قانۇن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان فېئوداللىق دەۋرنىڭ قانۇنلىرى ئىچىدە ھېچقايسىغا ئوخشىمايدىغان باشقىچىرەك ئۆزگىچە بىرخىل قانۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاھالىسىگە نىسبەتەن پۇلنىڭ تۇراقلىقلىقىنى، يەنى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇقىملىقىنى ساقلاش، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ ياخشى قانۇن-نىزام ئورنىتىپ، ئۇنى ئادىللىق بىلەن يۈرگۈزۈش، زومىگەرلىك ۋە قالايمىقانچىلىققا خاتىمە بېرىش؛ دۆلەت ئىچىدە ئادەمنى ئادەم ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى يوق قىلىش؛ مەملىكەت ئىچىدە ئامانلىق ئىشلىرى توغرىسىدا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىپ، ھەرخىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلەرنى يوق قىلىپ، خەلقنىڭ خاتىرجەم، ھۇزۇر ۋە ئىشەنچ ئىچىدە ياشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنىڭ بارلىقى، پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن، ئەمر-پەرمانلىرىغا مۇتلەق ئىتائەت قىلىش، خەزىنە ھەققى بولغان باجنى ياكى دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باشقا سېلىقلارنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇش، ھۆكۈمدارنىڭ دوستىنى دوست، دۈشمىنىنى دۈشمەن دەپ بىلىش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلىرىنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن.

تار مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن — ھۆكۈمدارلارغا خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى خادىملار ۋە ھۆكۈمرانلارغا تەۋە بولغۇچى ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ ئۆزىگە ئىش تاپشۇرغۇچى ئىش ئىگىلىرىدىن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىش ھەققى ۋە ئىنئاملارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى دائىرىسى سەل كەڭرەكتۇر. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، خاندىن ھەق تەلەپ قىلىدىغان «خىزمەت-

جىلەر بۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، سىپىنگدىن يۈز-ئابرۇيى تىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇپ قوي. يەنە بىرى، سەندىن تاۋار-مال تىلەيدۇ، تاۋار بەر، ئۇلار جانلىرىنى ساڭا پىدا ئەيلىسۇن، يەنە بىرى، ھەم مال، ھەم شان-شەرەپ ئىزدەپ، سىپىنگدىن ئات، تون ۋە نام-ئۇنۋان تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بولسا بىر جەسۇردۇر، ئۇنىڭغا كۆمۈش بەر، قىلىچ تۇرسۇن، ساڭا كەنت-شەھەرلەردىن ئېلىپ بەرسۇن» دېيىلگەن[219]. 75-باب — «توغرىلىقتا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە ئادەمگەرچىلىك قىلىش بايانى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېلىگ سەن مۇنداق ئۈچ خىل كىشىنى ئەزىزلە: بىرى قەھرىمان، قورچ يۈرەكلىك ئەرەن، ئۇ قىلىچ بىلەن ئەلگە تۈمەنلەپ نەپ بېرىدۇ. ئىككىنچى، ھېكىم، ئالىم، ئېلىگچى كىشى، ئۇ ئەل ئىشىنى تۈزەيدۇ. ئۈچىنچى، زېرەك ئۇستا. كاتىپ، ئۇ كىرىم-چىقىمنى بىلىپ خەزىنە تولىدۇ. بۇلارنى خىلاپ ھامان پەرقلىك تۇت، قەدىرلە، يەنىگە لايىق ئېھسان قىل، شۇ چاغدا پۈتۈن ئىشلىرىڭ بارا-بارا يۈزلىنىپ ئېلىڭ قۇدرەت تېپىپ، بېرىڭ كېڭەيگەي»[220].

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 38-بابى — «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى ھەققىدە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «بەگلەر ئۈزرە خادىملارنىڭ ھەققى باردۇر، ئىشلەشتىن بۇرۇن ئەڭ ئاۋۋال يېمەك-ئىچمەك، قىرال بەرمەك كېرەك. ئىش قىلماق ئىستەشتە بىلىك، قانىق ئىشتۇر، بەگلەر بۇنى بىلسە، ئىشچىلىرى [illegible] بولىدۇر، خادىملار جان-تەنلىرىنى ئىندا ئەيلەپ، بەگلەردىن [illegible] بىلەن قوللۇق قىلار، ئىسسىق-سوغۇقتا ئاچ-توق، يالىڭاق [illegible] بولۇپ، قىلىچ، ئالا، ئوق بەر، بەزىدە ئالغا، بە [illegible] ئالدىدا، بەزىدە سولغا، بەزىدە ئوڭغا يۈرەر، ئۇلار [illegible] بەگلەر غەزۇرغا يەتكۈزەر، بەتقىغا قارشى [illegible] قىرال بولار. بەگنىڭ غايىسى تىلەپ ئۆلۈمگە ماڭار، بەگلەرنىڭ سۆيۈنچىنى تىلەپ كۈنتى تۈنگە ئۇلاپ شۇ خىلدا ئۆزىنى ئەمگەتۇر. بەگلەر شۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇلارغا مېھرىبان بولۇپ ئوبدان كۆرگۈلۈك ھەم ھەققىنى بەرگۈلۈكتۇر.» ئۇنىڭدا يەنە: «بەگلەر خىزمەتچىلىرىنى، يارامىلىقلىرىنىڭ قانچە، يارامسىزلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇشى لازىم. يارامىلىقلىرىغا ئېھسانلار تارتىپ، بېجىرگەن ئىشىغا تەڭ ھەق بەرمەك كېرەك» دېيىلگەن[221]. 26-باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانى» دا: «كىشى ساڭا بەلگىلىك ئەمگەك قىلسا، ئۇنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى ئۇنتۇما، ئەگەر بىرەرى ساڭا ئەمگەك سىڭدۇرسە، ئۇنىڭغا ئۇنىڭدىن تولاراق جاۋاب قىل، كىشىنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى بىلمەيدىغان كىشى پۈتۈنلەي ئۆي بولىدۇ، باشقىلار كىشىلىك قىلسا سەنمۇ كىشىلىك قىل ۋە شۇنىڭغا تەڭ كەلگۈدەك جاۋاب ئەيلەگىل. ۋاپاغا ۋاپا قىلىش كىشىلىك ھەققىدۇر، شۇڭا كىشىگە ۋاپا قىل» دېيىلگەن[222].

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 64-بابى — «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش بايانى» دا: «خىزمەتچىلەرنى ياخشى تۇتقىن، يېمەك-ئىچمەك بەر، ئەگنىنى پۈتۈن قىل، كۈچىگە مۇناسىپ يۈك يۈكلە، ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك يۈكلىمە. ئۇلارمۇ خۇدانىڭ قۇلىدۇر. خۇدا ئۇلارنىڭ ھېسابىنى سىپىنگدىن سورايدۇ. سەن ئۇلارغا زۇلۇم قىلما، ئەگەر قىلساڭ ھەق ساڭا غەزەپ قىلىدۇ» دېيىلگەن[223]. 60 - باب — «قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «ھۈنەرۋەنلەر ئىشىكنى قىلسا ئىش ھەققىنى تېز بەر. ئىشىكنى كەتكۈزى قىلىپ يېدۈرگىن، ئىچۈرگىن، خەلق ئارا سېنى كىشىلەر ئەيىبلىمسۇن، ئېتىڭ بۇزۇلمىسۇن» دېيىلگەن. 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، يەنە، ئالىملارنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىش ھەققىدە: «ئۇلارنى

قەدىرلە، نېمە دېسە قىل، ئاش-ئوزۇق بېرىپ ھەققىنى ئادا قىل. ئۇلار قىسىلىپ قالمىسۇن. ئاسايىشتا ئىلىم ئۆگەتسۇن، بىلمىسىلەر ئۇلاردىن بىلىم ئۆگىنىسۇن» دېيىلگەن. 50-باب — «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بابى» دا: «ئۇلارنى كۆڭۈل تېگىدىن قاتتىق سۆي، مال بېرىپ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئال» دېيىلگەن(224).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەق تەلەپ، دەۋا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، خەلق دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئورگان ۋە خادىملارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، شۇنداقلا ئەرز سۇنۇش ۋە سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق سوت تەرتىپى دائىرىسىگە ياتىدىغان قانۇنىي مەسىلىلەر نىزاملاشتۇرۇلغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 18-بابى — «ئادالەت سۈيىنىڭ قانداقلىقى» دا، خەلق دەۋا ئىشلىرىنى ناھايىتى ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ، «دەۋاغا كەلگەن كىشىلەرنى ساقلاتماي، ئىشلىرىنى ئاقىلانە بىرەر تەرەپنى كەسكىندەك كېسىپ ھەل قىلىپ بېرىش، بىرەر كىم زۇلۇم يەتتى دەپ ئىشىككە ئادالەت تىلەپ كەلسە، ئۇنى ئىشىكتە ئۇزۇن تۇرغۇزۇپ ياندۇرۇش، ئىشىكتە ئۇزۇن تۇرۇش ئادالەتنىڭ يىراقلاشقانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ، ئىشىكتە ئۇزۇن تۇرغۇزۇپ قىلمىغىن» لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن(225).

يۇقىرىدىن مەلۇمكى، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەدلىي دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، پۇقرالار دۆلەتكە ئۇچرىغاندا ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماي، پۇقرالارنىڭ ھەق تەلەپ، ھوقۇق مەنپەئىتىنى دەخلى-تەرۇزغا ئۇچرىغاندا ۋە ياكى مۇشۇ ھوقۇق — مەنپەئەت ئۈستىدە تالاش-تارتىش كېلىپ چىققاندا، بىرەر ھوقۇقلۇق ئورگاندىن



سوت قىلىش ئارقىلىق قانۇنىي جەھەتتىن قوغداشنى تەلەپ قىلىدىغان بىرخىل دەۋا ھەرىكىتى بولغان ئەرز قىلىش ۋە ئەرز قوبۇل قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى ناھايىتى ئېنىقتۇر.

## توققۇزىنچى، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلاردا ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلارنى تەربىيىلەش، ئوقۇتۇش، ئۆيلەش مەجبۇرىيەتلىرى، ئاياللارنىڭ ئەرلەر ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ئەرلەرنىڭ ئاياللار ئالدىدىكى ھوقۇقلىرى، ئۆيلىنىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر، شۇنداقلا زىياپەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 63-بابى — «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش بايانى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئاي كەبى قىز-ئوغۇل تۇغۇلسا، ئۇنىڭغا ئۆزۈڭلا تەربىيىچى بول. ئېرىغ ياخشىنى ئىنىگە قىلىپ ئال، ئوغۇل-قىز پاك ۋە ساغلام بولۇپ ئۆسىدۇ، ئوغۇل-قىزغا بىلىم ۋە ئەدەپ ئۆگەت، بۇ ئۇنىڭغا ئىككىلا دۇنيادا نەپ بېرىدۇ. ئوغۇلغا پەزىلەت ئۆگەت، پەزىلەت ئۇنىڭغا مال يىغىپ بېرىدۇ. ئوغۇلنى بوش قويۇپ بەرمە، ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ بىكارچى بولىدۇ»(226). 21-بابى — «ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئاتىنىڭ ئەمگىكى ئوغلىغا كۆپ سىڭسە، ئوغۇلنىڭ خۇي-پەيلى خوپ بولىدۇ، ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ئاتا-ئانىسى بەختلىك بولىدۇ. ئەگەر ئۇ چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن، ئۇ ئوغۇل زايە بولىدۇ، كىمنىڭ ئەركە ئوغۇل-قىزى

بولىدىكەن، ئۇ ئاھ چېكىپ ھەسرەتتە يىغلايدۇ. ئوغلىنى كىچىك چاغدا ياۋا-بەڭباش قىلىپ تەربىيىلىسە، ئوغۇلدا گۇناھ يوق، جاپاسى ئاتىغا بولىدۇ. ئوغۇل-قىزنىڭ خۇي-پەيلى يامان بولسا، ئۇلارنى يامان قىلغان ئاتادۇر. ئوغلىنى ئاتىسى ئىلىم ئۆگىتىپ قىسىپ تۇتسا، ئوغۇل-قىزلىرى چوڭايغاندا، سۆيۈنىدۇ. شۇڭا ئاتا بولغۇچى ئوغلىنى قىسىپ تۇت، كېيىن كەلگۈچىلەر ساڭا كۈلمىسۇن. ئوغۇل-قىزغا پەزىلەت، بىلىم ئۆگەت، پەزىلەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ خۇلقى مۇلايىم بولسۇن» دېيىلگەن (227).

63-باب — «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش بايانى» دا: «قىزىڭ ئۆيدە ئەرسىز ئۇزاق تۇرمىغاي، پۇشايماندا ئاغرىماي ئۆلەرسەن. ئوغۇلنى ئۆيلەندۇر، قىزنى ئەرگە بەر» دېيىلگەن (228).

نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئەرلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئاياللارنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى قىسمىدا ھوقۇق ئەرلەرگە كۆپرەك، ئاياللارغا ئازراق، مەجبۇرىيەت ئاياللارغا كۆپرەك، ئەرلەرگە ئازراق تەدبىق قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 41-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئۆگدۈلمىش بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئەرەن ئۈچۈن ئەۋلادى يوق دېيىلسە سەتتۇر. خوتۇن ئال، ئۇ ئوغۇل-قىز تۇغسۇن. ئۆزۈڭدىن كېيىن بىرەر ئەۋلاد قالدۇرسا، ئۇنى ئۆلدى دېمەي، تىرىكتۇر دېگىن. ئەركىشى نەسلىسىز ئۆلسە ئۇرۇقى ئۆچكەيدۇ. جاھاندا ئىسمى، ئورنى بوش قالىدۇ» دېيىلگەن.

62-باب — «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى بايانى» دا، ئۆيلىنىدىغان كىشىلەرنىڭ تۆت خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلىپ: «كىم ئۆيلىنەي دېسە تۆت خىلدىن بىرنى ئالىدۇ، بىرى باي خوتۇننى ئالماقچى ئىستەيدۇ، بىرى چىرايلىق ئۈچۈن كۆز تىكىدۇ، يەنە بىرى ئىسىل مەنسەپلىكنى تىلەيدۇ، يەنە بىرى نەپس، تەقۋادارنى ئىزدەيدۇ. باي خوتۇن



ئۆزىنىڭ مىلىغا سۆيۈنۈپ تىلىنى ئۇزارتىدۇ، ئۇنىڭ رايى سىنى ھەر كويغا سالىدۇ. گۆزەلنى ئالساڭ ئەلنىڭ كۆلكىسى ياغىدۇ، ئۇرۇق-نەسلى بۈيۈكنىڭ سۆزى ھەم تىلى ئۇزۇن بولىدۇ، بۇنىڭلىق بىلەن ئۆمرۈڭنى خار ئەتمە» دېيىلگەن ھەمدە يۇقىرىقى بۇ تۆت خىل خوتۇنلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئېسىلى تەقۋادار ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ: «ياخشى بىر تەقۋادار چىشى تېپىلسا، ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ ئال، ئۇنىڭدىن تۆت شەرت ئىپادە بولغاي، خوتۇن تەقۋادار بولسا قالغان ئۈچ نەرسىمۇ ئۇنىڭدا تېپىلىدۇ» دېيىلگەن (229).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 65-بابى — «زىياپەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، زىياپەت تۈرىنىڭ ئالتە خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، نىكاھ توي، ئىككىنچىسى، سۈننەت توي، ئۈچىنچىسى، بۆشۈك توي، تۆتىنچىسى، تەڭ-تۇش، چوڭ-كىچىك، قولداش، ئاداش، يېقىن كىشىلەر ئۆتكۈزگەن خالىس چاي-ئولتۇرۇشلار، بەشىنچىسى، ئۆلگەن كىشىگە ئاتىلىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر، ئالتىنچىسى، مەرتىۋە ئۆسكەچ بېرىلىدىغان چايدۇر. ئۇنىڭدا ئاداش، قولداش، قاياش، دوستلارنىڭ ئۆتكۈزگەن چايلىرىغا بېرىش، يېقىن قوشنىلىرىنىڭ تەكلىپى ئۈچۈن بەرگەن زىياپەتلىرىگە قاتنىشىش، ئەڭ مۇھىمى خاس بېرىلگەن زىياپەتلەرگە بېرىش، ئۇلاردىن تاشقىرى بولغان پىرىم-ياتا، كالتا ئولتۇرۇشلارغا بارماسلىق، مەستلەرنىڭ تۇتۇشۇپ جېدەل چىقىرىشىدىن ساقلىنىش، بىر تويۇم ئاش ياكى ئىچكۈنى دەپ ئۆزىنى خار قىلماسلىق كېرەكلىكى قاتارلىق بەلگىلىمىلەر تۈزۈلگەن.

66-باب — «زىياپەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى» دا، زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنغان ئادەمنىڭ تۆت خىل، بارىدىغان جاينىڭمۇ تۆت خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئاشقا تەكلىپ قىلىنغان ھامان بارىدىغان، باشقىلارنىڭكىنى

[illegible]دىغان، ئىچىدىغان، ئەمما ئۆزىنىڭ ئۆيىگە مېھمان [illegible]لار، ئادەملەر، ئىككىنچىسى، ئاشقا قىچقارسا بارىدىغان [illegible] باشقىلارنىمۇ ئىپىغا قىچقىرىدىغانلار، ئۈچىنچىسى، كىشىلەرنىڭ [illegible] بارمايدىغان ھەم ئۆزىمۇ كىشىلەرنى چىيىغا چاقىرمايدىغان-[illegible]، تۆتىنچىسى، كىشىلەرنىڭ چىيىغا بارمايدىغان ئەمما [illegible]لىق مال سويۇپ باشقىلارغا زىياپەت بېرىدىغانلاردۇر. [illegible]دا، ئۈچىنچى خىلدىكى كىشىلەر تىرىك ئەمەس بەلكى [illegible]ك كىشىلەر دەپ قارىلىپ، كىشىلەرنىڭ تىرىكلىكتە ئۇلارغا [illegible]لماسلىقى ئاگاھلاندۇرۇلغان. تۆتىنچى خىلدىكى كىشىلەر بولسا كىشىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى دەپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرى بولسا ئالىم، ھېكىملەر ماختىغان ئىشلار دەپ قارالغان.

«زىياپەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «پۈتۈن [illegible]رسىنىڭ تەرتىپ-يوسۇنى بار. ئەركىشى يوسۇنلۇق بولسا [illegible] تولۇلىدۇ. ئىنسان يوسۇن بىلسە تۆر بېشى بولىدۇ. [illegible] كىشى قائىدە-يوسۇن ئۇقماس ھەم كىشىگە قوشۇلسا [illegible] ئۆزەلمەس، يوسۇنسىز، ئەقىلسىز، قىلىقسىز كىشىنىڭ [illegible] تۈۋرسە بىسى گاڭگىرايدۇ» دېيىلگەن ھەم [illegible] ئۇلۇغ ئاشقا بارار ئىكەنسەن، ئاشنى ئەدەب بىلەن [illegible]» دەپ نەسىھەت قىلىنغان([illegible]). ئۇنىڭدا، ئۇلۇغ كىشى [illegible] قول ئۇزارتىشتىن بۇرۇن قول ئۇزارتماسلىق، ئۆز [illegible]، باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزارتماسلىق، [illegible] سۆزىدىن ئاجىماسلىق، چاپقاق بولماسلىق، [illegible]. قىزىق ئاشنى پۈۋدىمەسلىك، يىمەكلىكلەرنى [illegible]، ئاشنى تولا يىمەسلىك، مىجەزىگە [illegible] يىمەسلىك، ئىسسىق [illegible] كەتسە [illegible] ئىسسىقلىق قىلىش، [illegible] كۆپ [illegible]، قىزىق [illegible] نۇرۇش، ئاشش

ياشتىن ئاشسا، سوغۇقلۇقنى ئەش تۇتماي، ئىسسىقلىق قىلىش، قۇرۇق سوغۇقنى ئاشسا ھۆل ئىسسىقلىق قىلىش، ھۆل سوغۇقنى ئاشسا ئىسسىق قۇرۇقلۇق قىلىش قاتارلىقلار ئەدەب دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن ھەمدە: «تولا يېگۈچىنىڭ ئىشى سىڭمىگەي، ئاش ھەزىم بولمىسا، ھەر يان ئاغرىغاي، ئادەم ئىرىق ياشقا كىرىپمۇ مىزاج بىلمىسە، كۆپ زامانلار ئۆتسىمۇ ھېكىم بولمىسا، ئۇنى ئادەم دېمەي ئىرھايۋان دېسە بولىدۇ» دېيىلگەن(211).

«زىياپەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى» دە: «ئەگەر كىشىنى ئىچقارماق بولساڭ كۈتۈش ئىشلىرىنى ياخشى قىلغىن» دېيىلگەن ھەمدە مېھمان ئولتۇرىدىغان جايغا كۆرپە سېلىش، داستىخان تەييارلاش، قاچا-قۇچىلارنى پاكىز يۇيۇش، يېمەك-ئىچمەكنى ئوبدان خىللاش، غىزانى پاكىز ھەم تاتلىق ياساش، مېھمانلار تويۇپ ماڭغۇدەك كەڭتاشا قىلىش، تاماقتىن كېيىن ئىچكۈلۈك تەگلەش، تۈگىسە يەنە قايتا ھازىرلاش، ئاۋۋال چوڭلارغا ئاش تارتىش، ئاندىن كىچىكلەرگە ئاش تارتىش، كېچىكىپ كەلگەنلەرگە ئايرىم داستىخان راسلاش، غىزادىن كېيىن شىرنىلىك يېمىش، قۇرۇق-ھۆل يېمىشلەرنى بېرىش، قايتىدىغان چاغدا قۇرۇپ يەنە يىمەك رەخت يىرتىپ چىش ھەققى تارتىش قاتارلىقلار زىياپەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدىلىرى دەپ ھېسابلانغان.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان زىياپەتكە بېرىشنىڭ ۋە زىياپەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىمۇ رەسمىي مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان «تۆرى»، «قانۇن»، «نىزام» مەنىلىرىدىكى ئوخشاش تەبىرلىنىپ «تۆرۈ» (Törü) دېيىلگەن.

كىتابىمىزنىڭ بۇ بابىدىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك» كە قىلغان سەيىرىمىزدە، دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتقىنى شۇكى، «قۇتادغۇبىلىك» تە «تۆرۈ» (Törü)،

«توقۇ» (Toku) دىن باشقا يەنە «قانۇن» ۋە «ئادەت» نى كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان «ئۆگدى» (Өngdi) (232) ۋە «ئۆگدۈ» (Өngdü) (233) كەلىمىلىرى كۆرۈلمەكتە، بۇلار مەنىسى ئوخشاش ئەمما ئىپادىلىنىشتا پەرقلىق بولغان خاس ئىسىملار بولۇپ، بەزىدە «تۆرۈ» بىلەن «ئۆگدى» بىرلىكتە كېلىدۇ، بەزىدە ئايرىم كېلىدۇ. بەزىدە «تۆرۈ ئۆگدى» دېيىلسە، بەزىدە «ئۆگدى تۆرۈ» دېيىلىدۇ. بەزىدە «تۆرۈ» بىلەن «توقۇ» قوشۇلۇپ «تۆرۈسىن توقۇسىن» دېيىلىدۇ. بۇ ئادەتتە پەرىزىمىزچە، بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىنىڭ قاپىيىسى ئېھتىياجى ئۈچۈن قىلىنغان ئورۇنلاشتۇرۇشى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شېئىردىكى پىكىرلەرنى كۈچەيتىپ بېرىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن سۆز سەنئىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما مۇرەككەپرەك تەپەككۇر قىلغاندا، «قانۇن» غا مۇناسىۋەتلىك بولغان شۇنچە كۆپ ۋە ھەر خىللىققا ئىگە ئاتالغۇلارغا ئىنچىكە ئەھمىيەت بەرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەندە، قاندىقتۇر شېئىرىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئەمەس بەلكى، ئۇلارنىڭ كۆپ خىل خاراكتېرلىنىدىغان «قانۇن» لار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئۆتۈش مەقسىتىدىمۇ قوللانغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان «تۆرۈ»، «توقۇ» (234) لارنى «تۆرى»، «قانۇن»، «نىزام» ۋە «ئادەت»، «دۈزۈن»، «تۆرى» (235) دەپ ئاتىغان ئەمما ھېچقانداق ئەسكەرتىش بەرمىگەن تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ نۇقتىسىدە «ئۆگدى»، «ئۆگدۈ» لەرگە «قانۇن»، «ئادەت» دەپ مەنا بەرگەندىن باشقا يەنە «ئاد» (Bk) (236) دەپ ئەسكەرتكەندىن قارىغاندا، Toku، Törü لەر قاراخانىيلار خاندانلىقى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇنلىرى، Өngdi، Өngdü لەر بولسا



مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قاراشلىق يەرلىك بەگلەر ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى بولسا كېرەك.

بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» نىڭ ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تولىمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللىنىپ شۇ ھالغا كەلگەن ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرى ھۆكۈملىرىنىڭ يىغىندىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭ «جىنايەت» ۋە «جازا» مەسىلىلىرىدە جەمئىيەت پىسخىكىسى، جىنايەت پىسخىكىسى ھەم قانۇن لوگىكىسى بىلەن ئورگانىك بىرلىشىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان قائىدىلەر بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرى، سوتچىلارنىڭ ھۆكۈملىرىنى شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ چىقىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» ئىنچىكە كۆزىتىلسە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىلمىگە ئالاقىدار بولغان ئىدىيىسى ئوقتىلىق شەرھلەنگەن بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا بىر «سېھرىي» - كۈچنىڭ بارلىقى بىلىنىدۇ. يەنى ئۇنىڭ مەزمۇنىدا بەزى ئوخشاشلىقلارنىڭ تەكرارلانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇنداق ئوخشاشلىق بىلىشكە ئېگىشلىك دەپ قارالغان قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ھەممىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئوبيېكتلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئىدىك تەدبىق قىلىنىدۇ، ھەربىر ئوبيېكتلەردىن ئۆزلۈكەن بارلىق قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ھەممىسى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش لازىملىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئوبيېكتى قانچە بولسا بىر خىل مەزمۇننىڭ تەكرارلىنىشى شۇنچە بولىدۇ. مەزمۇننىڭ تەكرارلىنىشى قانچە بولسا، ئۇنىڭ ئوبيېكتىدا مۇجەسسەملىنىشى شۇنچە بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە نە شۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى «تەكرارلىق» لار ھەم ئۇ بايان قىلغان «قانۇن»،

[illegible]سۇن» لاردا كۆرۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە
[illegible] ئېيىدۇ.

---

(1) بۇ ھەقتە «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن [illegible]» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 8-ئاي نەشرى) [illegible] 62-بېتىدىكى «كۈلتېگىن مەڭگۈ تېشى» غا [illegible]» غا قارالسۇن. تەتقىقات ئوبيېكتى دائىم كۆرۈۋاتقان تەسلى [illegible] ۋە تەرجىمىسى ئابدۇقەييۇم خوجا قارارلاشتۇرۇلغان [illegible] ئاساسەن بېرىلدى.

(2) يۇقىرىقى كىتاب، 93-بەتتىكى «‹بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى› غا ئىزاھات» قا قارالسۇن. پايدىلانغان تېكىست ۋە تەرجىمىسى ئابدۇقەييۇم خوجا قارارلاشتۇرغان ئاساس قىلىندى.

(3) بۇ ھەقتە جياڭ سىۋلۇننىڭ «خەنزۇچە ‹توققۇز ئۇيغۇر [illegible] ئالپ بىلگە ئاغان مەڭگۈ تېشى› دىكى [illegible] داثىر بەزى مەسىلىلەر [illegible]» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. لى گەن يازغان «تۈرك [illegible] ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق [illegible] 1987-يىل [illegible] 2-كىتاب 706-، 707-ۋە [illegible] خەنزۇچە.

(4) بۇ ھەقتە [illegible] بېرىلگەن روس تۈركولوگى س. [illegible] «يېرخىي مەڭگۈ تېشى — دەسلەپكى تەتقىقات» [illegible] ماقالىسىگە قارالسۇن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر [illegible] 1987-يىل [illegible] 109-، 110-بەتلەر، خەنزۇچە.

(5) [illegible] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى» [illegible] ئۇيغۇرچە، 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى،
[illegible].

(6) «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن ئاللانما» نىڭ [illegible] «‹ئالتۇن يارۇق›» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.



(7) يۇقىرىقى كىتاب 181-بەت. «‹ئىككى تېكىستنىڭ سېلىشتۇرمىسى›» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(8) يۇقىرىقى كىتاب 230-بەت. «‹مائىترى سىمىت›» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(9) يۇقىرىقى كىتاب، 271-بەت. «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى›» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(10) بۇ ھەقتە يۇقىرىقى كىتاب 351-بەتتىكى «‹ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر›» ھەققىدە ئىزاھات» قا ھەم 352-بەتتىكى «ئەسلى تېكىستى» ۋە 353-بەتتىكى «تەرجىمىسى» گە قارالسۇن.

(11) بۇ ھەقتە «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىلى 6-ئاي خەنزۇچە نەشرى) دېگەن كىتابنىڭ 359-بېتىدىكى گېڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان ھۆججەتلەر توغرىسىدا ئىزاھات» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. ئۇيغۇرچە يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۇيغۇرلاشتۇرۇلۇش ئۇچۇنى نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىست ۋە ئۇنىڭ تەرجىمىسى گېڭ شىمىننىڭ شۇ ماقالىسىدە بەرگەن يولىنى تېكىستنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىشلەندى — ئاپتور.

(12) [illegible] دا يەنە يېزىق، ئاللاھ، ئىلاھىي، ئىلىم-ئىرپان [illegible]، ئىسلام دىنىدىكى «ۋەھىيە» گە باراۋەر كېلىدۇ — ئاپتور.

(13) [illegible] — مەھمۇد قەشقەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» تە [illegible] ئاتالغان [illegible] ئۇيغۇر [illegible] بىرى. بۇ شەھەر «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 124-جىلدىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان، بۇ [illegible] — ئاپتور.

(14) [illegible]: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى.

(15) [illegible]: «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل [illegible]-ئاي 1-فوتولىق نەشرىگە قارالسۇن.

(16) «ئەلشىر ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

(17) بۇ مەسنەۋىنى تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «ottuz» سۆزىنى «ئۈچ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشمۇ بار. مەن ئۇنى kunut دە ياغمىلاردىن ئاڭلىدىم. ئۇلار ئۈچ قېتىم ئىچەيلى دېيىشنىڭ ئورنىغا ‹ئوتتۇز ئىچەلىم› دەيدۇ» (I توم 192-بەت) دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلاندىم — ئاپتور.

(18) مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى II توم 223-بەت.

(19) مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1792-يىلدىن 1750-يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەدىمكى بابىل پادىشاھلىقىنىڭ 6-ئەۋلاد پادىشاھى. (مېسوپوتامىيە) دىكى تۇنجى مەركىزى ھوقۇقدارلىق تۈزۈمىدىكى قۇلدارلىق دۆلىتىگە ئاساس سالغۇچى — ئاپتور.

(20) جۇڭگو تارىخىدىكى جەنۇبىي بەگلىكنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى سىما ژىگۇڭنىڭ ئوغلى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 543-يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 522-يىلغىچە جەنۇبىي بەگلىكتە ھاكىمىيەت باشقۇرغان. بۇ چاغدا ئۇ جازا قانۇنىنى داغان تۈسىگە ئويدۇرغان — ئاپتور.

(21) سەي جۈكتسن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئويدىشىش» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1968-يىل 5-سان، 97-بەت، خەنزۇچە.

(22) چاڭ ۋۇيىن: «تۈرك يېزىقى ۋە مەدەنىيەتلىرى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. لىن گەن تۈزگەن «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى». جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1987-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 876-بەت، خەنزۇچە.

(23) جۇ لىەنتۈەن: «دېڭىزلارنىڭ ئىرقى، تىلى ۋە قوملۇقىنىڭ شىمالدىكى ئەسلىلەر مىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» دە كەلتۈرۈلگەن



نەقىل. يۇقىرىقى كىتاب 66-بەت، خەنزۇچە.

(24) شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1980-يىل 3-سان ئۇيغۇرچە 53-بەت. «پادىشاھلىق تۈزۈمى» گە قارالسۇن.

(25) سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارىمقىدىكى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن، 1968-يىل نەشرى، 581-بەت.

(26) كلاۋسون: «مەركىزىي تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى». ئەنگلىيە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1972-يىل نەشرى.

(27) «ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى». ئۆزبېكىستان س س س ر پەن نەشرىياتى، تاشكەنت 1984-يىل نەشرى، 269-ۋە 270-بەتلەر.

(28) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى خەنزۇچە 1-توم، 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(29) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى خەنزۇچە، 1-توم 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(30) «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا»، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن. 137-، 138-بەتلەر.

(31) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، III توم، 305-بەت.

(31) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، III توم، 358-بەت.

(33) يۇقىرىقى كىتاب، II توم، 442-بەت.

(34) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، II توم 461-بەت.

(35) «قۇتادغۇبىلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 262، 264، 522، 577، 1015، 2071، 2196، 4604-بېيىتلار.

(36) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1976، 3425، 3503، 6605، 6641-بېيىتلار.

(37) قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 614، 844، 1661، 1681، 1959، 6594-بېيىتلار.

(38) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 262، 263، 902، 3959، 4055-بېيىتلار.

(39) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1002-بېيت.

(40) «قۇتادغۇبىلىك» ،مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 844-بېيت.

(41) قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 308، 3034-بېيت.

(42) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 2553-بېيت.

(43) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4026-بېيت.

(44) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 1-نەشرى، 818-بېيت.

(45) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، B 27، 1612، 2869، 4043، 4603-بېيىتلار.

(46) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 828، 830-بېيىتلار.

(47) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 54، 69، 1888، 2497، 4752-بېيت ۋە 47، 65، [illegible]

(48) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 2196، 2196، 3112، 3461، 3464، 4014، 4290، 4595، 4604-بېيىتلار.

(49) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3739، 4447، 4603-بېيىتلار.

(50) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4603-بېيت.

(51) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3387، 4504-بېيت.

(52) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1242، 1242-بېيت.

(53) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4744، 4745-بېيت.

(54) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، B 2، 1، 15، 124، 1242، 1243، 1343، 3188، 3715، 3743، 3897، 4745-بېيىتلار.

(55) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 1-نەشرى 4743-بېيت.

(56) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4744-بېيت.

(57) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3341-بېيت.

(58) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 692، 1818-بېيت.

(59) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 2227، 3195-بېيت.

(60) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1934-بېيت.

(61) «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 15-بېيىت.

(62) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 692، 882، 883، 3192، 4743، 5413-بېيىتلار.

(63) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 15، 6397، 6416-بېيىت.

(64) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1242-بېيىت.

(65) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 5-بېيىت.

(66) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 13، 14، 21، 378، 1152، 1257، 1258-بېيىتلار.

(67) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3، 4، 19، 125، 127، 148، 382، 1022، 1024، 1097، 1044، 1344، 1347، 1922، 2227، 3191، 3194، 3404، 3662، 3663، 3718، 3719، 3724، 3727، 3744، 3791، 4854-بېيىتلار.

(68) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3332-بېيىت.

(69) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1346-، 1682، 1821-بېيىتلار.

(70) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4459-بېيىت.

(71) «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەلەيبۇز [illegible]»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988-يىل 12-ئاي، 1-نەشرى، [illegible]-بەت.

(72) [illegible]: «سەپەرنامە (سەمەرقەنت تەزكىرىسى) [illegible]» گە قاراڭ. تارىخ مەجمۇئەسى 20-نومۇر، 103-بەت، خەنزۇچە.



(73) ئا.بۇداگوۋ: «تۈرك — تاتار تىلغا دائىر لۇغەت قوللانما»، پېتربورگ 1869-يىل نەشرى، I 390-بەت.

(74) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار، ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 178-، 179-بەتلەر.

(75) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4009، 4010-بېيىتلار.

(76) «قۇتادغۇبىلىك»، 1931-بېيىت.

(77) سەي خۇڭشېن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش». «تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، 1965-يىل 5-سان، 97-بەت، خەنزۇچە.

(78) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 834، 950، 964، 1120-بەت.47، 65، 66-ۋە 72-بابلارغا قاراڭ.

(79) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 4010، 4013، 4014، 4002، 4003، 4004، 4021، 4017، 4019، 4018، 4026، 4029، 4030، 4030-بېيىتلارغا قاراڭ.

(80) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 4082، 4070، 4290، 4298، 4299، 4309، 4588، 4595، 4605، 4606، 4752-بېيىتلارغا قاراڭ.

(81) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم 187-بەت.

(82) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 443-بەت.

(83) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم 458-بەت.

(84) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، II توم 337-بەت.

(85) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 2083، 2084، 2086، 2087-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(86) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 1956، 1957، 1961، 1964، 1965، 2168، 2169، 2170، 2171، 2172، 2173-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(87) «قۇتادغۇبىلىك»، 2057، 2058، 2059، 2060، 2061، 2062، 2064، 2066، 2069، 2070-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(88) «قۇتادغۇبىلىك»، 2157، 2158، 2159، 2160، 2161-بېيىتلار.

(89) «قۇتادغۇبىلىك»، 264، 2165، 2166، 2081-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(90) «قۇتادغۇبىلىك»، 3867، 3868، 4996، 4999 ۋە 5000-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(91) «قۇتادغۇبىلىك»، 2182، 2183، 2187-بېيىتقا قارالسۇن.

(92) «قۇتادغۇبىلىك»، 2193، 2188، 2190، 2199-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(93) «قۇتادغۇبىلىك»، 2218، 2219، 2223، 2234، 2229-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(94) «قۇتادغۇبىلىك»، 2217، 2208، 2209-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(95) «قۇتادغۇبىلىك»، 2235، 2236، 2237، 2238، 2239، 2260، 2261، 2240، 2241، 2242-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(96) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 2436، 2437، 2438، 2439، 2440، 2442، 2444، 2445، 2446، 2447، 2437، 2461، 2441-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(97) «قۇتادغۇبىلىك»، 2473، 2475، 2476، 2480، 2481، 2482-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(98) «قۇتادغۇبىلىك»، 2487، 2488-بېيىتلارغا قارالسۇن.



(99) «قۇتادغۇبىلىك»، 2484-، 2524-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(100) «قۇتادغۇبىلىك»، 2484-، 2454-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(101) «قۇتادغۇبىلىك»، 2490، 2492، 2474، 2493، 2494، 2495، 2496، 2497، 2498، 2499، 2500، 2501-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(102) «قۇتادغۇبىلىك»، 2503، 2504، 2506-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(103) «قۇتادغۇبىلىك»، 2519، 2520-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(104) «قۇتادغۇبىلىك»، 2507، 2508-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(105) «قۇتادغۇبىلىك»، 2529، 2530، 2531، 2532، 2576-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(106) «قۇتادغۇبىلىك» 2533 — 2550-گىچە ھەم 2557، 2558، 2562، 2564، 2565، 2566، 2567-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(107) «قۇتادغۇبىلىك»، 2581 — دىن 2589-بېيىتقىچە قارالسۇن.

(108) «قۇتادغۇبىلىك» 2554، 2555، 2556-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(109) «قۇتادغۇبىلىك»، 2561-بېيىتقا قارالسۇن.

(110) «قۇتادغۇبىلىك»، 2598، 2599، 2593، 2595، 2596-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(111) «قۇتادغۇبىلىك»، 2607، 2608، 2611، 2613، 2615، 2616-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(112) «قۇتادغۇبىلىك»، 2627، 2623، 2621، 2624، 2630، 2631، 2632، 2633، 2634، 2635، 2636، 2637-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(113) «قۇتادغۇبىلىك»، 2660، 2666، 2665، 2661 ۋە 2648-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(114) «قۇتادغۇبىلىك»، 2662، 2642، 2639-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(115) «قۇتادغۇبىلىك»، 2640، 2649، 2650، 2651، 2652،

2653، 2654، 2658، 2659، 2655-بېيتلارغا قارالسۇن.

(116) «قۇتادغۇبىلىك»، 2663، 2664-بېيتلارغا قارالسۇن.

(117) «قۇتادغۇبىلىك»، 2667، 2668-بېيتلارغا قارالسۇن.

(118) «قۇتادغۇبىلىك»، 2674، 2675، 2676، 2677، 2678، 2679، 2680، 2681، 2698-بېيتلارغا قارالسۇن.

(119) «قۇتادغۇبىلىك» 2693، 2721، 2722، 2723، 2724، 2725، 2726-بېيتلارغا قارالسۇن.

(120) «قۇتادغۇبىلىك»، 2729، 2730، 2731-بېيتلارغا قارالسۇن.

(121) «قۇتادغۇبىلىك»، 2703، 2704، 2705، 2706، 2707، 2708، 2709، 2773، 2733، 2734، 2735، 2736، 2738-بېيتلارغا قارالسۇن.

(122) «قۇتادغۇبىلىك»، 2750، 2761، 2762، 2766، 2764، 2765، 2799، 2800، 2791، 2793-بېيتلارغا قارالسۇن.

(123) «قۇتادغۇبىلىك»، 2679، 2771، 2772، 2773، 2774، 2780، 2782، 2783-بېيتلارغا قارالسۇن.

(124) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 426-بەت.

(125) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 427-بەت.

(126) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 631-بەت.

(127) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 636-بەت.

(128) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى II توم، 141-بەت.

(129) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 330-بەت.



(130) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 507-بەت.

(131) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 468-بەت.

(132) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 546-بەت.

(133) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 73-بەت.

(134) «قۇتادغۇبىلىك»، 2801، 2802، 2803، 2804، 2805، 2806-بېيتلارغا قارالسۇن.

(135) «قۇتادغۇبىلىك»، 2807، 2808، 2815، 2816-بېيتلارغا قارالسۇن.

(136) «قۇتادغۇبىلىك»، 2821، 2822-بېيتلارغا قارالسۇن.

(137) «قۇتادغۇبىلىك»، 2824، 2832، 2835-بېيتلارغا قارالسۇن.

(138) «قۇتادغۇبىلىك»، 2834، 2833، 2829-بېيتلارغا قارالسۇن.

(139) «قۇتادغۇبىلىك»، 2843، 2844، 2859، 2876، 2868، 2896، 2870-بېيتلارغا قارالسۇن.

(140) «قۇتادغۇبىلىك»، 2854، 2855، 2858-بېيتلارغا قارالسۇن.

(141) »قۇتادغۇبىلىك»، 2877، 2878-بېيتلارغا قارالسۇن.

(142) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 83-بەت.

(143) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 405-بەت.

(144) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 424-بەت.

(145) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 470-بەت.

(146) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 463-بەت.

(147) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 531-بەت.

(148) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 283-بەت.
(149) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 81-بەت.
(150) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 600-بەت.
(151) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 565-بەت.
(152) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 631-بەت.
(153) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 71-بەت.
(154) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 91-بەت.
(155) (156) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 278-بەت ۋە 281-بەت.
(157) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 187-بەت.
(158) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 444-بەت.
(159) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 529-بەت.
(160) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 655-بەت.
(161) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 516-بەت.
(162) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 593-بەت.
(163) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 264-بەت.
(164) «قۇتادغۇبىلىك»، 2884، 28885، 2886، 2888، 2891، 2901، 2902، 2905، 2911-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(165) «قۇتادغۇبىلىك»، 2941، 2951، 2916، 2917، 2925، 2926-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(166) «قۇتادغۇبىلىك»، 2928، 2929، 2930، 2931، 2932-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(167) «قۇتادغۇبىلىك»، 4031، 4023، 4033، 4037، 4038، 4039، 4040، 4041، 4042، 4043، 4044-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(168) «قۇتادغۇبىلىك»، 4046، 4047، 4048، 4049-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(169) «قۇتادغۇبىلىك»، 4055 — 4063-بېيىتقىچە قارالسۇن.
(170) «قۇتادغۇبىلىك»، 4064، 4065، 4066-بېيىتقىچە



قارالسۇن.
(171) «قۇتادغۇبىلىك» 4067، 4068، 4069، 4070، 4071، 4072، 4073، 4074-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(172) «قۇتادغۇبىلىك»، 4110، 4111، 4112، 4113، 4114، 4115، 4116، 4125، 4126، 4128، 4129، 4130، 4131، 4132، 4133، 4134-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(173) «قۇتادغۇبىلىك»، 4136 — 4148-گىچە قارالسۇن.
(174) «قۇتادغۇبىلىك»، 4171، 4172، 4169، 4168، 4316-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(175) «قۇتادغۇبىلىك»، 4174، 4175، 4181، 4182، 4183، 4184-بېيىتقا قارالسۇن.
(176) «قۇتادغۇبىلىك»، 4201 — 4206-گىچە قارالسۇن.
(177) «قۇتادغۇبىلىك»، 4233 — 4238-گىچە قارالسۇن.
(178) «قۇتادغۇبىلىك»، 4472، 4473، 4474-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(179) «قۇتادغۇبىلىك»، 2272، 2270، 2274، 2275، 2276، 2278-بېيىتقا قارالسۇن.
(180) «قۇتادغۇبىلىك» 2323 — 2330-غىچە قارالسۇن.
(181) «قۇتادغۇبىلىك»، 2317، 2271، 2273، 2283، 2284، 2285-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(182) «قۇتادغۇبىلىك» 2294، 2295، 2296، 2297-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(183) «قۇتادغۇبىلىك»، 2298، 2299، 2300، 2301، 2302-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(184) «قۇتادغۇبىلىك»، 2309-دىن 2315 گىچە قارالسۇن
(185) «قۇتادغۇبىلىك»، 23332-2340-گىچە قارالسۇن.
(186) «قۇتادغۇبىلىك»، 2341-2439-گىچە قارالسۇن.
(187) «قۇتادغۇبىلىك»، 2350، 2351، 2352-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(188) «قۇتادغۇبىلىك»، 2355، 2356، 2357، 2358، 2359- بېيتلارغا قارالسۇن.

(189) «قۇتادغۇبىلىك»، 2368 ۋە 2359-2366- گىچە قارالسۇن.

(190) «قۇتادغۇبىلىك»، 2370-2378 گىچە قارالسۇن.

(191) «قۇتادغۇبىلىك»، 2380، 2382، 2381، 2383، 2384، 2385، 2290، 2291، 2293- بېيتلارغا قارالسۇن.

(192) «قۇتادغۇبىلىك»، 2386-2397- گىچە قارالسۇن.

(193) «قۇتادغۇبىلىك»، 2398-2404- گىچە قارالسۇن.

(194) «قۇتادغۇبىلىك»، 2405، 2408، 2409، 2410، 2411، 2412، 2413- بېيتلارغا قارالسۇن.

(195) «قۇتادغۇبىلىك»، 2417، 2418، 2419، 2420- بېيىتقا قارالسۇن.

(196) «قۇتادغۇبىلىك»، 4119، 4120، 4121، 4122، 4123- بېيىتقا قارالسۇن.

(197) «قۇتادغۇبىلىك»، 2510، 2511، 2512، 2515، 2516، 2514- بېيتلارغا قارالسۇن.

(198) «قۇتادغۇبىلىك»، 163، 164، 165، 166، 167- بېيتلارغا قارالسۇن.

(199) «قۇتادغۇبىلىك»، 1914- بېيىتقا قارالسۇن.

(200) «قۇتادغۇبىلىك»، 1609، 1610- بېيتلارغا قارالسۇن.

(201) «قۇتادغۇبىلىك»، 4098، 4099، 4100- بېيىتقا قارالسۇن

(202) «قۇتادغۇبىلىك»، 2987، 2988- بېيتلارغا قارالسۇن.

(203) «قۇتادغۇبىلىك»، 5484، 5487- بېيتلارغا قارالسۇن.

(204) «قۇتادغۇبىلىك»، 5495، 5496، 5497، 5498- بېيىتقا قارالسۇن.

(205) «قۇتادغۇبىلىك»، 4409- بېيىتقا قارالسۇن.

(206) «قۇتادغۇبىلىك»، 5350، 5351- بېيىتقا قارالسۇن.

(207) «قۇتادغۇبىلىك»، 5981، 5982، 5983- بېيىتقا قارالسۇن.



(208) «قۇتادغۇبىلىك»، 5863، 5864، 5873، 5874، 5876، 5872 ۋە 5877- بېيتلارغا قارالسۇن.

(209) «قۇتادغۇبىلىك»، 4212، 4213- بېيتلارغا قارالسۇن.

(210) «قۇتادغۇبىلىك»، 221، 222- بېيتلارغا قارالسۇن.

(211) «قۇتادغۇبىلىك»، 5198، 5279، 56280، 5281- بېيتلارغا قارالسۇن.

(212) «قۇتادغۇبىلىك»، 5504، 5505- بېيتلارغا قارالسۇن.

(213) «قۇتادغۇبىلىك»، 2860، 2861، 2865، 2866- بېيىتقا قارالسۇن.

(214) «قۇتادغۇبىلىك»، 5577، 5546، 5547، 5548 ۋە 5549- بېيتلارغا قارالسۇن.

(215) «قۇتادغۇبىلىك»، 641، 642- بېيتلارغا قارالسۇن.

(216) «قۇتادغۇبىلىك»، 3815، 3816، 3817، 3818، 3819- بېيتلارغا قارالسۇن.

(217) «قۇتادغۇبىلىك»، 295، 296- بېيتلارغا قارالسۇن.

(218) «قۇتادغۇبىلىك»، 5218، 3435- بېيتلارغا قارالسۇن.

(219) «قۇتادغۇبىلىك»، 5555، 5556، 5588، 5589، 5590- بېيتلارغا قارالسۇن.

(220) «قۇتادغۇبىلىك»، 5574-5583- گىچە قارالسۇن.

(221) «قۇتادغۇبىلىك»، 5513-5519- گىچە قارالسۇن.

(222) «قۇتادغۇبىلىك»، 5910، 5911، 5912، 5913، 5914، 5915- بېيتلارغا قارالسۇن.

(223) «قۇتادغۇبىلىك»، 2957-2965- گىچە قارالسۇن.

(224) «قۇتادغۇبىلىك»، 2973، 2974- بېيتلارغا قارالسۇن.

(225) «قۇتادغۇبىلىك»، 1595، 1597، 1598، 1690، 1691- بېيتلارغا قارالسۇن.

(226) «قۇتادغۇبىلىك»، 4527، 4528، 4529، 4530- بېيتلارغا قارالسۇن.

(227) «قۇتادغۇبىلىك»، 4471، 4462، 4463، 4397، 4398، 4399، 4360، 4342، 4348، 4349، 4350، 5553، 5554، 4338-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(228) «قۇتادغۇبىلىك»، 2493، 2498، 2473، 811، 812، 813، 814-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(229) «قۇتادغۇبىلىك»، 4504، 4505، 4506، 4507، 4508، 4509-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(230) «قۇتادغۇبىلىك»، 1218، 1219، 1220، 1223، 1224، 1225، 1226، 1227، 1228-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(231) «قۇتادغۇبىلىك»، 4510، 4507-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(232) «قۇتادغۇبىلىك»، 4486، 4487، 4488، 4489، 4490، 4491، 4492، 4493، 4494، 4495، 4496، 4497، 4498، 4501-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(233) «قۇتادغۇبىلىك»، 4517، 4518، 4513، 4514، 4520، 1303، 1304-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(234) «قۇتادغۇبىلىك»، 4605، 4604، 4066، 4595، 4594، 1614، 4637، 4640-بېيىتلارغا، 1456، 1449، 1460، 1547، 1931، 2111، 2179، 2490، 3077، 4016، 4018، 4605، 5735، 5737، 6588، 6593، 6594، 6595، 4309، 1547، 3049، 4720، 4720، 5768، 6344، 6492-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(235) (236) رېشىت رەھمەتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك»، ئىندېكسى، ئىستانبۇل 1979-يىل نەشرى، تۈركىيە، 362-، 458-، 462-بەتلەر.



## ئۈچىنچى باب

# ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپقا كۆرسەتكەن تەسىرى

«قۇتادغۇبىلىك» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ئۈستىدە توختىلىشتىن بۇرۇن ئۇ ياشىغان دەۋردىكى ئىسلام دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنچىلىق ئەھۋالاتى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئىسلام دىنى VII ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى. ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك بىر ئىسلاھات بولۇپ، ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سىياسىي جەھەتتە نىسپىي تۇراقلىقنى بارلىققا كەلتۈرگەن سىياسىي ۋەزىيەت يارىتىپ كونا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئىللەتلىرىنى يوقاتتى، جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرىگە كۈچلۈك خاتىمە بەردى. دىن، قانۇن ۋە ئەخلاقنىڭ بىرگىچە ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۈتكۈل ئەرەب دۇنياسىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى، بۇنداق ئۆزگىرىش بۇرۇنقى قەبىلىۋازلىق ئادەت كۈچلىرىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. قىسقىسى، بۇ ئىسلاھات تامامى ئەرەب قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئوبيېكتى قىلىپ، ئۇلارنى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى راۋاج تاپقان ئىسلام يېڭى ئىجتىمائىي كاتېگورىيىسىگە جەملىدى. ئۇ، گەرچە

شۇنچىۋالا ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ئەمما، «شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلايدىغان ئامىلغا ئايلىنالمىدى. ئەكسىچە، فېئودال كۈچلەر پايدىلىنىدىغان ئەزەربېيۋى قورالغا ئايلىنىپ، ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقان ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى قوغدايدىغان مەنىۋى ئاساسقا ئايلاندى... خەلىپە، ئىمام ۋە ئەمىرلەر مەزھىپىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دىننى تونغا ئورنىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي قارا نىيىتى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى پەردازلىدى. ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سودىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بايلىق مەنبەلىرىنى تىزگىنلەش يولىدا ئېلىپ بارغان قانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاقلىدى.» (1)

ئىسلامنىڭ دەسلەپتە مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت نەپەر خەلىپىنىڭ ئادىل، دىيانەتلىك ئىستىلى قانۇن تۈزۈشنىڭ پرىنسىپى قىلىنغان بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا قانۇننىڭ ھەممىگە تەڭ تەدبىق قىلىنىشى ئەمەل قىلمىسا بولمايدىغان مىزانغا ئايلانغانىدى. كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە بۇ پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىنمىدىلا ئەمەس، بەلكى سۈپەت جەھەتتە تۈپلۈك يامان ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ ھەقتە يەمەن تارىخچىسى سۇلتان ئەخمەد ئۆمەرنىڭ مۇنداق بىر سۆزىنى ئاڭلاپ ئۆتۈشلا كۇپايە. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خەلىپە ئەبۇبەكرى، ئۆمەر شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھاكىملىرى ھوقۇقلىرىنى ئىسلام ئېتىقادىدىكى ۋەھىيلەرگە ئاساسەن يۈرگۈزۈپ، كىشىلەرنىڭ باي ياكى كەمبەغەل، قۇلدار ياكى قۇل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى لازىملىقى ھەققىدىكى پرىنسىپلارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلاتتى. ئىسلامنىڭ دەسلەپتە بۇ ھاكىملار ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىدىغان يەپانىيەتچىلىك ۋە ئاچكۆزلۈكنى



ئۆزىگە زادىلا يېقىن كەلتۈرمىگەن بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق پرىنسىپى ئۇلارنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى. ئەمما خەلىپە ئوسمان دەۋرىدىن باشلاپ، شۇنىڭدەك كېيىنكى مۇئاۋىيە دەۋرى ھەم ئۇمەۋۋىيلەر بىلەن ئابباسىيلار قاتارلىق ئىككى خاندانلىقتىكى خەلىپىلەر دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خىل روھ تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاپ يوقىلىشقا باشلىدى. خەلىپىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن كىشىلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ قابىلىيەتلىك ياكى قابىلىيەتسىزلىكى، پاك دىيانەتلىك ياكى ئەمەسلىكى بىلەن قىلچە ھېسابلاشمىدى، ئالۋان - ياساق، باج-سېلىقلارنى ئاۋۇتۇپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ ئەزدى.» (2)

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆز زامانىسىدىلا يېڭىدىن بىرلىككە كېلىپ ئەمدىلا گۈللىنىۋاتقان ئەرەب دۇنياسىدىكى «جاھىلىيەت دەۋرى» دىن پەرقلىق ھالدا مەيدانغا كېلىۋاتقان، ئادالەتنى تەكىتلەيدىغان ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بەرپا قىلىش ۋەزىيىتىنىڭ ئەبەدىي بولالمايدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ كەينى-كەينىدىن يەڭگۈشلىنىدىغان ھۆكۈمدارلارنىڭ ئايىنىپ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇزۇلۇشقا ئۇچراي-دىغانلىقىنى ئالدىنئالا كۆرۈپ يەتكەنىدى. شۇڭلاشقا ئۇ: «ئەڭ ياخشى كىشىلەر مېنىڭ دەۋرىمدە ياشىغان كىشىلەردۇر، ئۇلاردىن قالسا ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياشىغان كىشىلەردۇر، ئۇلاردىن قالسا ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياشىغان كىشىلەردۇر. سىلەردىن كېيىن شۇنداق بىر خەلق كېلىدۇكى، ئۇلار خىيانەتكار، ئىشەنچسىز، ئۆزلىرى گۇۋاھلىق بېرىدىغان، ئەمما گۇۋاھلىققا تارتىلمايدىغان، ئاللاغا قىلغان ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان ئادەملەردۇر. ئۇلار دۇنياغا تولىمۇ ھېرىس ۋە

راھىب تېبەرەس كېلىدۇ» دېگەنىدى (3).

ئىسلام تارىخىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن 4-ئورۇن باسار خەلىپە ئەلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلىپىلىك ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالدىغان نەسەب تۈزۈمى بويىچە ئەمەس بەلكى سايلام تۈزۈمى بويىچە داۋاملاشقان بولۇپ، مۇئاۋىيەدىن كېيىنلا ئۇ، مىراس تۈزۈمگە ئايلاندى. بۇ دەۋرلەردە ئالدىنقىلار تەرىپىدىن مىراس بولۇپ قېپقالغان خەلىپىلىك ھوقۇقىنى تالىشىش كېسىلى قايتىدىن قوزغىلىپ كۈرەش يېڭىباشتىن ئەۋجىگە چىقتى. دېمىسىمۇ «ئىسلام دىنىدا خەلىپىلىكنى تالىشىش مەسىلىسىدىنمۇ بەك ئېغىر قان تۆكۈلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەسىلە يوق» بولۇپ، «ھەربىر خەلىپە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بىرىنچى خىزمىتى قىلىپ ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىغا سادىقلىق بىلەن ئىشلىگەنلەرنى ۋە باشقا ۋىجدانلىق كىشىلەرنى، ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى ئۆلتۈرۈش، ئاندىن ئۆزىنىڭ يېقىن-يىراق ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئىچىدىكى ئۆزىگە رەقىب بولغان، ۋە بولۇش ئېھتىمالى بولغانلارنى جەھەننەمگە ئۇزىتىش» (5) بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئۇمەييەلەر خانىدانلىقى دەۋرى (مىلادى 661 — 750) دە، ئوسمان، ئەلى، تەلھە ۋە زۇبەيرە قاتارلىق مەشھۇر زاتلار ئارقا-ئارقىدىن شېھىت قىلىندى. بۇ دىنالىق كىشىلەرنى قاتتىق ئويغا سالغان بولۇپ، ھەممىلا جاي ئىسلامىيەتنىڭ ئەقىدىرى نۇقتىسىدە باش قاتۇرىدىغان مۇنازىرە مەيدانىغا ئايلاندى، خەلىپە ئوسماننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى توغرىمۇ ياكى خاتامۇ؟ ئەلى ئوسماننى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغۇچىمۇ ئەمەسمۇ؟ تەلھە، زۇفەر، ئائىشە قاتارلىقلار ئەلى بىلەن ئۇرۇش قىلسا بولامدۇ ياكى بولمامتى؟ ئەلىنىڭ «قۇرئان» ھۆكمى بىلەن ئۇرۇش ئەنزارچىلىقنى ھەل قىلغانلىقى توغرىمۇ-خاتامۇ؟... دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەر دائىم بولىدىغان



مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى ئىدى. ئەرەب تارىخچىسى ئىبن سائادنىڭ «ئات-تاباكات ئەل-كۇبرا» (مەشھۇر زاتلار ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەر) دېگەن كىتابىنىڭ 7-توم 118 — 119-بەتلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، بەسىرە قازىسى ھەسەن بەسىرە ئىلىم مۇتائىلە قىلىۋاتقىنىدا كىشىلەر دائىم دېگۈدەك ئۇنىڭدىن ئۇرغۇن مەسىلىلەرنى سورىغان. بەزىسى ھەججاجغا (6) قانداق قارايسىز؟ ئۇ ئادەم ئۆلتۈرۈپ قان تۆكسە، بۇلاڭچىلىق قىلسا، يەنە كېلىپ ناماز ئوقۇمىسا... دەپ سورىسا؛ بەزىلەر، سىز ئۇرۇشقا قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىغان. يەنە بەزىلىرى، يېزىد مۇخاللاپ بىلەن ئىبن ئەشئاس قاتارلىقلارغا قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىغان. ھەسەن بەسىرە: ئۇلارغىمۇ ئەگەشمەيمەن، بۇلارغىمۇ بولۇشمايمەن، دەپ جاۋاب بەرگەن. سۈرىيىلىك بىر ئادەم ئۇنداقتا سىز خەلىپىلەرگىمۇ بولۇشمايدىكەنسىز-دە، دېگەندە، ھەسەن بەسىرە ناھايىتى قاتتىق زەردە بىلەن: شۇنداق، ھەتتا ئەگەشمەيمەن، دەپلا جاۋاب بەرگەن. (7)

ئۇمەييەلەر دەۋرىدىن باشلاپ «بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە مۇقەددەس جاينىڭ مۇھىملىقى تۈپەيلىدىن، مەككە كۈندىن - كۈنگە بېيىپ، كەيپ-ساپا ۋە ئەيش-ئىشرەت تېزدىن ئەۋج ئېلىپ كەتتى.» (8) خەلىپىلەرنىڭ ئوردىسىدا خىزمەتكە سېلىنىدىغان قۇللار ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن ئەسىرلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان، بۇلاپ كېلىنگەن ئاياللار، ئۆسمۈرلەرمۇ بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا قۇللارنى ئېلىپ-سېتىش ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ناھايىتى تېزلا پۇل تېپىپ باي بولۇشنىڭ ۋاستىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. «ئىسپانىيەدىن ئېلىپ كېلىنگەن قۇللارنىڭ ھەربىرى 1000 دىنارغا، تۈرك قۇللىرىنىڭ ھەربىرى 600 دىنارغا يارايتتى.» ... ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇمەييەلەرنىڭ شىمالىي

ئافرىقىغا ئەۋەتكەن ھاكىمى مۇسا ئىبنى نۇسەير (640 — 716) ئافرىقىدا 300 مىڭ ئەسىرگە ئىگە بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى خەلىپە ۋەلىدكە سوۋغات قىلغان. ئۇ مىلادى 711-يىلى مۇئاۋىن باش قوماندان تارىق ئىبنى زىيادنى ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىنى پەتھى قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئىسپانىيە گود ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىدىن 30 مىڭ قىزغا ئىگە بولغان، مۇسۇلمان گېنېراللىرى تۈركىستاندىن 100 مىڭ ئەسىرگە ئىگە بولغان.(9)

ھاراق ئىچىش — ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى — «شەرىئەت» تە مەنئى قىلىنغان «جىنايەت» دەپ قارالغان قىلمىشنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇمەۋىيلەر دەۋرىدە قانۇنىنىڭ بۇ ماددىسىغا ئەمەل قىلىنمىدى. تارىخىي قەيتلەرگە قارىغاندا، ئۇمەۋىيلەر خاندانلىقىنىڭ 2-خەلىپىسى يېزىد ئۇچىغا چىققان ھاراقكەش بولۇپ، بارغانلا يېرىدە قولىدىن ھاراق رومكىسى چۈشمىگەن. شۇڭا ئۇنى كىشىلەر «ھاراقكەش يېزىد» دەپ ئاتاشقان. مەشھۇر قانۇنشۇناس ھەسەن بەسىرە (مىلادى 642 — 728) ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان جاسارىتى بىلەن ئالتۇن تەختتىكى «ھاراقكەش يېزىد» نى كۆپ قېتىم يۈزتۇرانە تەنقىد قىلغانىدى. مەرۋان II ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چاغ (مىلادى 744 — 750) دا، مەشھۇر ھەزرىتى ئىمام ئەزەم ئەبۇھەنىفە(10) ئىراق ۋالىيسى يېزىد ئىبنى ئۆمەرنىڭ كۇفەدىكى قازىلىق مەنسىپىنى ئىتىراپ قىلمىغانلىقتىن ئەدەبلەش جازاسى بېرىلگەن. ۋەلىد II مۇ ئىسمى-جىسمىغا لايىق ھاراقكەش بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىدا «شاللاق خەلىپە» دەپ نام ئالدى ۋە ھىجرىيىنىڭ 126-يىلى (مىلادى 743 — 744) باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇمەۋىيلەر دەۋرىدە گەرچە ئىسلامىيەتچە بولغان بەزى مۇئەسسەسەلەر تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەتنىڭ



تەشكىلىي قۇرۇلمىسى مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە فۇنكسىيىلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولغان ئۇلى ئۈستىدە ئەمەس ئىدى. بۇ ئىككى تەرەپتىكى ئەڭ ئالىي ھوقۇق خەلىپىنىڭ قولىدا بولۇپ خەلىپىنىڭ قول ئاستىدىكى زور بىر تۈركۈم تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار خەلىپىلەرنىڭ نوپۇزى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرىدىغان زېمىنلىرى ۋە مەمۇرىي ھوقۇق دائىرىسىدىكى ئىشلاردىلا قانۇننى يۈرگۈزەلەيتتى. ۋەزىرلەرنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلار مالىيە، ھەربىي ئىشلار، سۇغىرىش قاتارلىق تارماقلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى ۋە شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قانۇن-نىزاملارنى تۈزۈشكە مەسئۇل ئىدى. ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ۋالىيلىرى، ھەربىي قوماندانلار، خەزىنە باشقۇرغۇچىلار، بازار تەپتىشلىرى، سۇ باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ئىچىدىلا سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، شۇرتا (ساقچى ئەمەلدارى) لار جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلاتتى، ئىلگىرى مەيلى تۆت خەلىپە دەۋرىدە بولسۇن، مەيلى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدە بولسۇن، گۇناھكار دەپ قارالغانلار نەسىھەت قىلىش، ئاگاھلاندۇرۇش، تووا قىلدۇرۇش، دەررە ئۇرۇش قاتارلىق جازالارغا تارتىلاتتى، ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاماققا ئېلىش، ئۆلۈم جازاسى بېرىش قاتارلىق قاتتىق بولغان قانۇنىي جازالار ئالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپىلەرنىڭ ئوردىسىدا رەسمىي ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئايپالتىلىق جاللاتلار ۋە ئادەم سولايدىغان زىندانلار بارلىققا كەلدى.

ئابباسىيلار (مىلادى 750 — 1258) دەۋرىدىمۇ ئۇمەۋىيلەر دەۋرىدىكىگە ئوخشاش «كوللېكتىپ توپلىشىپ ھاراق ئىچىش ۋە يەككە ئۆز ئالدىغا ھاراق ئىچىشلەر ئادەتكە ئايلىنىپ كەتتى. ھاراق ئىچىشنى مەنئى قىلىش ئەسلىدە ئىسلام

دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ھالبۇكى... خەلىپە، پادىشاھ، ۋەزىر ھەتتا سوتچىلارمۇ بۇنىڭغا سەل قارىدى. چىلان چىلانغان ھاراقلار ئەڭ ئېسىل ئىچىملىك ھېسابلىناتتى. زىياپەتلەردە قىزلارنى ناخشا ئېيتقۇزۇش بىلەن بەزمە قىلىش ئەجەبلىنەرلىك ئىش ھېسابلانمايتتى... كۆرگىلى بولىدۇكى، بۇنداق زىياپەتلەرگە قاتناشتۇرۇلىدىغان ناخشىچى قىزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەھۋانە چۆرىلەر بولۇپ، بۇ شۇ ۋاقىتتىكى ياشلارنىڭ ئەخلاقىغا نىسبەتەن ئەڭ ئېغىر تەھدىتنى شەكىللەندۈرۈپ تۇراتتى.» (11) بۇنداق چىرىكلىك خەلىپىلەرنىڭ مۆمىن (مۇسۇلمانلار) لەر بىلەن يىراقلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ تەختتىن دومىلاپ چۈشۈشىنى تېزلەتتى. ئۇرۇش سەپلىرىدە بولسا، رەقىبلىرىنى كۆپەيتىپ كىشىنى چۆچۈتكۈدەك سۇيىقەست ۋە سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئاباسىيلار خاندانلىقىدا 37 نەپەر خەلىپە ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقىگە 508 يىل (يەنە بەزى ئېيتىلىشلاردا 523 يىل دېيىلىدۇ) ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، خاندانلىقنىڭ تۇنجى قۇرغۇچىسى بولغان ئەبۇئاباس ئاللىنچى خەلىپە مۇھەممەد ئەمىن زۇلىيەمىن ئەرىپىدىن، ئونىنچى خەلىپە موتەۋەككىل ئۇن بىرىنچى خەلىپە مۇنتەسىر تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان(12). خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى توققۇز خەلىپىسىمۇ قىسقىغىنە 50 يىل ئىچىدە قول ئاستىدىكى تۈركلەردىن تەشكىللەنگەن مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ ئاشلىقلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن، بەزىلىرى دارغا ئېسىلغان، بەزىلىرى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئەڭ ئاخىرقى خەلىپە ئەلمۇستەئسىم مىلادى 1258-يىلى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن (13). بۇ



ھەقتە پاكىستانلىق مۇسۇلمان تارىخچىسى سەئىد فەيياز مەھمۇدنىڭ ئاباسىيلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كەيپ-ساپا، چىرىك تۇرمۇشى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇ كىتابىدا: «قىلچە مۇبالىغە قىلمىغان ھالدا ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئاباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئوردا تۇرمۇشى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ياكى پۈتكۈل تارىختا ئۆزىنىڭ ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىقى بىلەن ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇكى، بىرەر پادىشاھنىمۇ ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇ دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئۆز گۇناھى تۈپەيلىدىن جاجىسىنى يېدى» دەپ يازىدۇ (14).

ئاباسىيلار دەۋرىدە بىدئەت ئەۋج ئالدى. 2-خەلىپە مەنسۇر ئەبۇجەئفەر تەختتىكى ۋاقىتتا (مىلادى 754 — 775)، ئىمام ئەزەم ئەبۇھەنىفە زىندانغا تاشلاندى ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولدى. 7-خەلىپە مەئمۇن (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 813 — 833) بىلەن 8-خەلىپە مۇستەئسىم بىللاھ (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 833 — 845) دەۋرىدە مۇئتەزىلەلەر (15) مەزھىپىنىڭ «‹قۇرئان› ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولمىغان، ئۇنى ئادەم يېزىپ چىققان» دېگەن تەشەببۇسى ئېتىراپ قىلىندى ھەمدە دىنىي ئۆلىمالارغا مەجبۇرىي تېڭىلدى. مەئمۇن مۇئتەزىلەلەردىن بولغان ئەبۇ ئىبىن دۇۋادنى قازى قۇزاتلىققا تەيىنلەپ، دىنىي سوت تەسىس قىلدى ھەمدە ئۇنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى ئالىي ئەمىرلەرنىڭ مۇشۇ ئەقىدىگە ئېتىقاد قىلىش ئەھۋالىنى مەخسۇس تەپتىش قىلىدىغان ئورۇنغا ئايلاندۇردى. مانا مۇشۇ چاغدا ئىمام ئەھمەد ئىبنى ھەنبەل(16) مۇئتەزىلەلەر مەزھىپىنىڭ يات تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلاندى.

قىسقىسى، بۇ دەۋردە قانۇن ئاياغ-ئاستى قىلىندى،

خەلىپىلەر ئۆز خاھىشلىرىغا ئاساسەن پەرمانلار چۈشۈرۈپ، قانۇن ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئارىلاشتى، بۇنىڭ بىلەن قانۇن ئورگانلىرى پاسسىپ ھالغا چۈشتى. خۇددى مىسىرلىق قانۇنشۇناس ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن «ئاببىاسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى» دېگەن ئەسىرىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەندەك «ئاببىاسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە ئەدلىيە خىزمىتى سىياسەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي قالمىدى. خەلىپىلەر ئەدلىيە خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغانلىقتىن، قازىلار قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان ۋاقىتلىرىدا زادى قانداق قىلىشلىرىنى ۋە قايسىنى ئىجرا قىلىشنى بىلەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. خەلىپىلەر ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىغىمۇ ئارىلىشىۋالغانلىقتىن، قازىلار دائىم خىزمەتتىن ئىستېپا بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان بولۇپ قېلىشقانىدى.»(17) بۇ ھەقتە لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسىيا-ئافرىقا ئىنستىتۇتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، پروفېسسور ن. ج. كورسۇن ئەپەندى مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئاببىاسىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ‹شەرىئەت› نىڭ ھامىيلىرى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ ماختىنىپ يۈرۈشەتتى. ئۆزىنىڭ سىياسەت توغرىسىدىكى شەخسىي چۈشەنچىلىرىنى ‹شەرىئەت› بەلگىلىمىلىرىنىڭ ئاساسى قىلىشقا كۆرسەتمە بېرەتتى، سوتنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويمايتتى، سوتنىڭ بىردىنبىر مەسئۇلىيىتى ‹شەرىئەت› نى بولغا قويۇش دەپ قارايتتى. پۈتۈكچىلەر قازىلار تەرىپىدىن ھۆكۈم قىلىنغان ئىشلارنىڭ خەلىپە ۋە ھاكىملارنىڭ ئۆز ئەمەلىيىتىدە كۆرسىتىلگەن ئىشلىتىمىسىنى ناس قاتۇرۇپ پۈتۈشكەندەك قىلىسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ كۆپىنچە چاغلاردا پۈتىدىغىنى ھۆكۈمدارلارنىڭ قازىلارغا خۇشۇرگەن ئۇلارنىڭ بەتتالىرىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقلىرى بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمرانلار-



نىڭ كۆرسەتمىسىگە خىلاپلىق قىلغان سوتچىلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قىسقا پەرمانلىرى بولاتتى.»(18)

مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش نەتىجىسىدە ئەينى زاماننىڭ ئۆزىدە ئەدەبىياتتا ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرى بولغان خەلىپىلەرنى ئەخلاقىي جەھەتتىن توغرا يولغا يېتەكلەشنى مەقسەت قىلغان «نۇردا ۋەزىر-ۋۇزرا مەزھىپى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىيات شەكلى(19) شەكىللەنسە، ئەنگلىيىلىك كورسۇن ئەپەندى تەرىپىدىن «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» دەپ ئاتالغان قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتى قانۇنشۇناسلار ئارىسىدا بارلىققا كەلدى ۋە ھەرقايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى شۇنداقلا قانۇنشۇناسلىرىغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ۋە ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە بىر تۇتاش قېلىپقا سېلىپ ئۆلچەملەشتۈرۈلۈشى — ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان باغدادتا مەيدانغا كەلگەن «جامائەت قانۇن تەلىماتى» ۋە بۇ تەلىماتنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئۇچقۇنلىرىنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسىگە يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق ئەمەلىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنىڭ بىر دەلىلىدۇر.

جامائەت قانۇن تەلىماتى — كالامىزم ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق بىلەن قانۇنشۇناسلىقتا ماسلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، VIII ئەسىردە ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى تەرىپىدىن بىخلاندۇرۇلغان، ئۇنىڭغا تۇنجى ئۇل قويغۇچى كىشى ئاببىاسىيلار خاندانلىقىنىڭ 5-خەلىپىسى ھارۇن رەشىد (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 786 — 809) دەۋرىدە «قازى قۇززات» (ھازىرقى ئەدلىيە

مىسىرىغا توغرا كېلىدۇ) لىققا تەيىنلەنگەن كۇفەلىك مەشھۇر قانۇنشۇناس ئەبۇ يۇسۇپ (731 ــ 798) دۇر. ئۇ ھارۇن رەشىدكە تۈزۈپ بەرگەن «كىتابۇل خىراج» (يەر بېجى قانۇنى) دېگەن دەستۇرىدە بۇ تەلىماتنىڭ بەزى چەكلىمىلىك تەرەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىدا بۇ ھەقتىكى تەپەككۇر ۋە مۇنازىرىلەر باشلاندى. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن رەسمىي بىر مۇكەممەل تەلىمات بولۇپ شەكىللەندى. ئۇنى بۇ ساھەدە ئەڭ ئەتراپلىق، ئەڭ سىستېمىلىق شەرھلىگەن كىشى شافىي[20] مەزھىپىنىڭ شەرىئەتشۇناسى ئەبۇ ھەسەن ئەل مەۋەردى (ۋاپاتى مىلادى 1057-يىللار) دۇر. ئۇ «كىتابۇل ئەھكام ئەسسۇلتانىيە» (سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرى) دېگەن ئەسىرىدە بۇ تەلىماتنى ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا شەرھلىدى. كېيىنچىرەك بۇ مۇھاكىمىگە ھەنبىلى مەزھىپىنىڭ تەفسىرچىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئىبن تەيمى (ۋاپاتى مىلادى 1338-يىللار) بىلەن مالىك ئىبن پارخۇن (ۋاپاتى مىلادى 1395-يىللار) لار قاتناشتى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى.

شۇنداق قىلىپ «XI ئەسىردىن باشلاپ قانۇنشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىر خىل جامائەت قانۇنى تەلىماتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تەشكىلىي ئەمەلىيىتىدە يۈرۈندىلا ئۇستۇنلۈكتە تۇرۇۋاتقان ‹شەرىئەت› نىڭ نورمىنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساسلىدى. بۇ تەلىمات سۈننىي[21] مەزھىپىنىڭ بارلىق قانۇنشۇناسلىق ئېقىملىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاق بولۇپ، خەلىپەلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنى قانۇن قىلىپ بېكىتتى. بۇ شەرتلەر ئىچىدە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مۇھىم بەلگە بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى قاتتىق ئىخلاسمەن ۋە تەقۋادار



بولۇشتەك ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇش ۋە شۇ ئاساستا ھۆكۈم چىقىرىش؛ يەنە بىرى ئاللانىڭ قانۇن ھەققىدىكى كەلىمىلىرىگە ۋە ئىبارىلىرىگە توغرا تەفسىر ئېيتىش ئىقتىدارى يەنى ئىجتىھات بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەلىمات يەنە يۇقىرىقى شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزى مۇۋاپىق دەپ قارىغان قەدەم باسقۇچلار بويىچە ئىش كۆرۈشىگە، دىنىي قانۇن تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان پرىنسىپلارنى يۈرگۈزۈش ۋە تولۇقلاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى.» [22]

بۇ مەسىلەك ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى قانۇن تەلىماتىنىڭ مەزمۇنلىرى ئىسلام قانۇنچىلىقىدا ئىلگىرى بولمىغان ئادۇۋوكاتلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشنى نازارەت قىلىش؛ قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ناھەقچىلىقلارنى تۈگىتىپ، ئادالەتنى بەرپا قىلىش؛ خەلىپىلەر ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ يەنى دۆلەت خادىملىرىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنى نىزام قىلىپ بېكىتىپ قانۇنلاشتۇرۇش؛ يۇقىرىلارغا زۇلۇم سېلىپ قانۇننى بۇزۇپ، يولدىن چىققان ئەمەلدارلار ئۈستىدىن سۇنۇلغان ئەرز-شىكايەت دېلولىرىنى قوبۇل قىلىپ تېرگاۋ قىلىش ۋە جازالاشقا تېگىشلىكلىرىنى قانۇن بويىچە جازالاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ مەسىلەكنىڭ تەلىماتى ئېتىراپ قىلىنغاندىن كېيىن، «شەرىئەت» نىڭ ئەدلىيە تۈزۈمىدە ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىپ قوش سوت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

قوش سوت تۈزۈمى — يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىرتەرەپ قىلىش سوتى بىلەن ئىلگىرىدىن تارتىپ بولغان دىنىي سوتنىڭ قوبۇل قىلىنىدىغان دەۋالارنى تەقسىملىشىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا تېرگاۋ قىلىش تۈزۈمى بولۇپ،

قانۇنشۇناسلارنىڭ نەزەرىدە، بۇنداق سوت قۇرۇلغاندا دىنىي سوت يالغۇز تۇرغان ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا خاتالىق ۋە ئۇۋالچىلىقلار كەم سادىر بولاتتى ياكى ئۇلارنىڭ ئالدى ئېلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن دىنىي سوت ھەل قىلالمايدىغان بەزى دەۋالار «ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش سوتى» غا تاپشۇرۇپ بېرىلىدىغان بولدى. ئىلگىرى دىنىي سوت «مەھكىمە شەرئى» دەپ ئاتالغان بولسا، مانا بۇ چاغدا يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش سوتى «مەھكىمە مەزالىم» دەپ ئاتالدى. «مەھكىمە شەرئى» نىڭ ھامىيلىرىدىن بولغان «قازى» لار ئاللانىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلغۇچىلار بولسا، «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ ھامىيلىرىدىن بولغان «ساھىبۇلمەزالىم» لار مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمرانلار قانۇنلىرىنىڭ ئادالەتلىك بىلەن يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ۋەكالەتچىلەر ئىدى. شۇنداق قىلىپ قانۇن ئەمەلىيىتىدە بارا-بارا يەنە بۇ ۋەكالەتچىلەرگە ۋەكالەتەن كونكرېتنى ئىش قىلىدىغان، «قازى» لار تەكشۈرۈشنى رەت قىلغان دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان «ساھىبۇل رادىد» (ۋەكالەتلىك قىلىپ ئىنكاسقا قايتۇرغۇچى دېگەن مەنىدە) لەر بىلەن مەخسۇس جىنايى ئىشلار دەۋالىرىنى تەپتىش قىلىدىغان «ۋالىئەلجارائىم» (ھۆكۈمدارغا ۋەكالەتەن جىنايى ئىشلار قىلمىشلىرىنى سوتلايدىغان كىشى دېگەن مەنىدە) لار مەيدانغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ھوقۇقى «قازى» لار بىلەن «مۇختەسىب» (ياكى مۇھتەسىب) دېيىلىدىغان تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭكىدىن خېلىلا چوڭ ئىدى.

«قازى» لار بىلەن «مۇختەسىب» لەر ئۇمۇمۋىلەر دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مۇئەسسەسەلەر ئىدى. «قازى» — 



ئەڭ ئاۋۋال ئۇمۇمۋىلەرنىڭ ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلدى. دەسلەپتە «قازى» دېيىلىدىغانلارنىڭ ۋەزىپىسى خۇسۇسىيلارنىڭ قانۇنغا چېتىلىدىغان شەخسىي جېدەل-ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش بولۇپ، ئۇ ھەربىي مۇئەسسەسەلەر ئىچىدىكى بىر خىل مەمۇرىي خىزمەت ھېسابلىناتتى. دەسلەپتە ئۇلارنىڭ ھوقۇقى دۆلەتنىڭ ھەر خىل قوشۇمچە تارماقلىرىدا كۆپرەك ئىشلىگەن بولسا، ئۇمۇمۋىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، مەمۇرىي تارماقلىق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، مەركىزىي ئەدلىيە ئورگانلىرىغا ئايلاندى. لېكىن ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىدىن بولماي، خەلىپىگە بېقىندىغانلاردىن ئىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ چىقارغان ھۆكۈملىرى شۇلارنىڭ ئۆزىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي ھۆكۈمدارلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتەتتى. ئۇلار ھۆكۈملىرىنى ئۆزلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ياردىمىگە تايانماي تۇرۇپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلالمايتتى.

«مۇختەسىب» دېيىلىدىغان تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىمۇ دەسلەپتە ئانچە زور ئەمەس ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭغىمۇ پەۋقۇلئاددە چوڭ ھوقۇقلار بېرىلدى، خۇددى كورسۇن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «بۇ ئەمەلدارلار يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئادەتتىكى دىنىي ئەخلاق ئۆلچىمى نورمىلىرىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشقا قويۇلغان بولۇپ، ۋەزىپىسى — مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئۆتەش، پەرھىزلەرنى ئادا قىلىشىنى تارتىپ ياكى ئاممىۋى سورۇنلاردا ئەر-ئاياللارنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشماسلىقىغىچە بولغان ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈش ۋە تەپتىش قىلىش ئىدى. بۇنىڭدىن باشقىرى ئۇلار يەنە بازارلاردا سادىر بولغان يەككە خاراكتېردىكى جىنايى قىلمىشلار ھەم سېلىدۇ، يېمەكلىكلەرنى كۆپ يېشۋېلىش

بىسىمدارلىق قىلىش، تاۋارلارنىڭ قوسۇرىنى يوشۇرۇپ ناچار ماللارنى ياخشى دەپ سېتىش قاتارلىقلارنى قانداق ۋاقىتتا ئۇچراتسا شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سوتلاپ بىر تەرەپ قىلىشقا هوقۇقلۇق ئىدى. بۇ — ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ بىر قىسمى هېسابلىناتتى. ناۋادا 〈 مەھكىمە مەزالىم 〉 نى قازىلار تىركاۋ قىلىشقا ئامالسىز قالغان دېلولارنى تىركاۋ قىلىدۇ دېسەك، ئۇنداقتا قازىلارنىڭ يۇقىرى ئىززەت-ئابروي ئالدىدا بىرەر قېتىم قاراپ قويۇشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ دەپ قارىلىدىغان دېلولارنى 〈 مۇختەسسىب 〉 لەر سوتلاپ بىر ياقلىق قىلاتتى.» (24)

«مەھكىمە مەزالىم» نىڭ خاراكتېرى ھەققىدە ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەلدۇن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ هاكىمىيەت بىلەن ئەدلىيە هوقۇقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان ۋەزىپە ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭدا ناهايىتى چوڭ هوقۇق ۋە يۇقىرى ئابروي بولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ناھەقچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىلار باستۇرۇلىدۇ، يولدىن چىققان كەتكەنلەر جازالىنىدۇ، قازىلار هەل قىلالمايدىغان چىگىش دېلولار هەل قىلىنىدۇ، دەلىل-ئىسپات، هۆكۈمگە يوللانغان دېلو ماتېرىياللىرى ۋە باشقىلارنىڭ دېلو ئۈستىدە بەرگەن گۇۋاهلىق ئىسپاتلىرىغا قايتا قاراپ چىقىلىدۇ، هۆكۈملەرنىڭ ۋاقتى كېچىكتۈرۈلۈپ دېلولارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى ئېنىقلىنىدۇ ياكى دەۋاگەرلەر بىلەن جاۋابكارلار مۇرەسسەگە ئارتىلىپ ئىختىلاپلار تىنچ يول بىلەن هەل قىلىنىدۇ ياكى بولمىسا قايتىدىن يېڭى دەلىل-ئىسپات ئېلىنىپ باشقىدىن هۆكۈم چىقىرىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ هوقۇق دائىرىسىنىڭ قازىلارنىڭكىدىنمۇ كەڭرەك بولغانلىقىدىندۇر.» (24) ئەرەب تارىخچىسى مەسئۇدى ئۆزىنىڭ «ئالتۇن يايلاق» دېگەن كىتابىنىڭ II توم 430-بېتىدە، ئابباسىيلارنىڭ 14-خەلىپىسى مۇھتەدىنىڭ



هىجرىيىنىڭ 255 — 256-يىللىرى (مىلادى 869-يىللار) تۆت تەرەپكە قارىتىپ دەرۋازا قويۇلغان بىر ئېگىز مۇنار ياساتقانلىقى هەم ئۇنىڭغا «مەزالىم مۇنارىسى» دەپ نام بېرىپ ئۇنى پۇقرالار ۋە دەردمەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كېلىپ دەردىنى تۆكىدىغان هەم ئۆزىنى ئاقلايدىغان جايغا ئايلاندۇرغانلىقىنى يازىدۇ. هەم «سالىھ ئىبنى ئەلى، بىر كۈنى مەن مۇھتەدىنىڭ 〈 مەھكىمە مەزالىم 〉 دە بىر ئۆۋال قىلىنغان دېلونى سوراق قىلىشقا قاتناشقىنىمدا ئۇنىڭغا سۇنۇلغان ئەيىبنامە بىلەن ئۇنىڭ جايلارغا چۈشۈرگەن پەرمانىنىڭ ناهايىتى تېز ئۈنۈم بېرىپ مېنىڭچە بولغاندا، ئەڭ مۇكەممەل دەرىجىگە يەتكەندىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، دېگەن ئىدى» دەيدۇ (25).

«مەھكىمە مەزالىم» بىلەن «مەھكىمە شەرئى» نىڭ هوقۇق دائىرىسىدىكى پەرقلەرنى مەۋەردى ناهايىتى ئەتراپلىق شەرھلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى پەرق ئاساسلىقى «مەھكىمە مەزالىم» رىياسەتچىلىرىنىڭ قازىلارغا قارىغاندا ناهايىتى چوڭ هوقۇققا ئىگە بولغانلىقىدىندۇر. ئۇنىڭ شەرھلە-شىچە، ئۇلار تېررورلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ دەۋاگەرلەر-نىڭ ئەيىبكارنىڭ ئۆزىنى ئاقلىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى چەكلەشكە، بۇلاڭچىلىق ۋە زومىگەرلىك ئالىشىش قاتارلىق قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى مەنئى قىلىپ توسۇشقا هوقۇقلۇق، گۇۋاهچىلارنىڭ بەرگەن گۇۋاهلىق ئىسپات ماتېرىياللىرىنى، ئادەم ئىسپاتى، ماددىي ئىسپات قاتارلىقلارنى قايتا تەپتىش قىلىپ ئۇنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا هوقۇقلۇق، ئەگەر دەۋالاشقۇچىلار لىللا گۇۋاهلىق بەرگۈچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن هەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكرىگە قايىل بولمىسا، «ساھىبۇلمەزالىم» لەر دەۋالاشقۇچىلار-نىڭ ئېنىشىۋاز بىلەن ۋارىشىشىگە يول قويىدۇ، ئاندىن قازىلار

دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىدۇ. «ساھىبۇلمەزالىم» لەر گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىقىدىن گۇمانلانسا، ئۇلارنى قەسەم قىلىشقا زورلايدۇ ياكى گۇۋاھچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ گۇمانىنى يېشىدۇ. گۇۋاھچىلار كەلتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن ئۇلارغا ئالدىنئالا خەۋەر يەتكۈزۈلۈپ قويۇلىدۇ. ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە دەۋاگەرلەرنىڭ ئىنىق گۇۋاھچىلارنى كۆرسىتىشى ئالدىن بۇيرۇلىدۇ، گۇۋاھچىلار تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنىڭ بەرگەن گۇۋاھلىق ئىسپاتلىرىنى ئاڭلاشقا بولىدۇ.

«مەھكىمە مەزالىم» دە سوتنى ئادەتتە خەلىپىلەر ياكى خەلىپىلەرنىڭ قانۇنىي ۋەكالەتچىلىرىدىن بولغان «ساھىبۇلمەزالىم» لەر ئۆزلىرى بىۋاسىتە ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەرز سۇنغۇچى تەرەپ ناۋادا ئەمەلدار بولسا، مۇتەۋەللىلەر سوتنى ئەرز سۇنغۇچىنىڭ تەلەپ قىلغان كۈنىگە توغرىلاپ بېرىدۇ. ئايرىم سوتلاشقا تېگىشلىك بولغان دەۋالارغا قارىتا ئۇدا يەتتە كۈن سوتلاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەرەب تارىخچىسى سۇيۇتىنىڭ «خەلىپىلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «مەھكىمە مەزالىم» تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئابباسىيلار خاندانلىقىدىكى ۋەزىرلەرمۇ كېيىنچەرەك «مەھكىمە مەزالىم» غا بېرىپ دەۋا سورايدىغان بولغان. بۇ دەۋردە ئوردا نائىبلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇلار تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سوت يىغىنلىرىغا قاتنىشاتتى، بەزى ھاللاردا «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ «ساھىبۇلمەزالىم» لىككە ئاياللارمۇ تەيىنلەنگەنىدى. ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ 18-خەلىپىسى مۇقتەدىر (مىلادى 908-يىلى تەختكە چىققان، 25 يىل خەلىپە بولغان) نىڭ ئانىسى مانا مۇشۇنداق يۇقىرى مەنسەپكە تەيىنلەنگەن



بولۇپ، ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ھىجرىيىنىڭ 306-يىلى ئۆزىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن ئايال خوجايىنى تومارنىڭ «مەھكىمە مەزالىم» دە مەنسەپكە تەيىنلەنگەن چېغىدىكى ھوقۇقىنىڭ دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. تومار خەلىپىنىڭ ئانىسى تەرىپىدىن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ ياساتقۇزۇلغان رىسافى شەھىرىدە ئەنە شۇنداق بىر سوت تەسىس قىلىپ، ھەر جۈمە كۈنى پۇقرالارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى تىڭشاپ بىر تەرەپ قىلىشنى ئوردىنىڭ دائىملىق كۈنتەرتىپىگە ئايلاندۇرغانىدى. ئۇ دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلغان چاغدا قازى ھەم تۆرىلەرمۇ قاتناشتۇرۇلاتتى، قارار ھەم ھۆكۈملەرنىڭ ھەممىسىگە ئۇ ئۆزى بىۋاسىتە ئىمزا قوياتتى.(26)

پروفېسسور كورسۇننىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ چاغدىكى ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش ئەمەلىيىتى قوش سوت تۈزۈمى ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئومۇمىي فۇنكسىيىسى نەزەرىيە جەھەتتىنلا دىنىي خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. ئەمما «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ سوت قىلىش ھوقۇقى بىلەن شەرىئەت سوتىنىڭ سوت قىلىش ھوقۇقى ئوتتۇرىسىدا پەرقلىق ئايرىما بولۇپ، ئۇ ئۆرپ-ئادەت سوتى بىلەن دىنىي سوتنىڭ پەرقلىق ئايرىمىسىغا بەكمۇ ئوخشايتتى. كورسۇننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «‹مەھكىمە مەزالىم› نىڭ يۈرگۈزىدىغان ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئۆزى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن بەلگىلەيتتى ھەمدە ئۇنى داۋاملىق كېڭەيتىپ ‹مەھكىمە شەرئى› لەرگە ئورۇنۇش ئېلان قىلىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئەھۋاللارنى ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى (ھاجىپ) نىڭ مەملۇك خاندانلىقى دەۋرىدە مىسىردا كەڭ دائىرىلىك سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقى ئارقىلىق چۈشىنىش مۇمكىن.»(27) پروفېسسور كورسىن بۇ يەردە بىر تەرەپتىن، «ھاجىپ» نى «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ

مەلۇم دائىرە بويىچە ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرەرى بىلەن خاراكتىرلەپ «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» دەپ ئاتىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ھاجىپ» لارنىڭ مىسىردا سوتقا چىقىپ دەۋا سوتلىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ئەھۋالدىن شەپە بېرىدۇ ھەمدە «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» (ھاجىپ) دا، خۇسۇسىي قانۇنلارغا چېتىلىدىغان دەۋالارنى كۆپىنچە قازىلار تىركاۋ قىلىدۇ، دەيدۇ.(28)

مەلۇمكى، بۇ يەردە XX ئەسىردە ياشىغان ئەمما «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلغانلىقى تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغان ئەنگلىيىلىك بىر قانۇنشۇناسنىڭ يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرى بىلەن XI ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان، قاراخانىلارنىڭ قانۇنشۇناسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بىر ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ «ھاجىپ» سۆزىگە بەرگەن تەبىرلىرىدە كۆرۈلمەكتە. بۇ ئورتاقلىق «ھاجىپ» نى ھەر ئىككىلىسىنىڭ، ئەرز ئېيتىپ كەلگەن يۇقىرالارنى كۈتۈۋالىدىغان، يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇنلارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلاپ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانغا مەلۇم قىلىدىغان، زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى ۋە چەبىر-لەنگۈچىلەرنى قوبۇل قىلىپ، دەردۇ ئەھۋالغا يېتىدىغان، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى نامۇۋاپىق ناچار قىلىقلارنى ئوردىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى بىلەن تۈزەپ يولغا سالىدىغان ھوقۇقلۇق خادىم دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىدا بولۇپ، پەرقى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ھاجىپ» كەلسىنى كورسۇنغا ئوخشاش «سوت» دەپ ئاتىمىغانلىقىدۇر.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىدىن مەۋەردى، ئىبنى خەلدۇن، مەسئۇدىلەر «مەھكىمە مەزالىم» مەقىدە كەڭ مەلۇمات بەرگەندەك، سەلجۇقىيلار تارىخچىسى



نىزامۇلمۇلك، (29) غەزنەۋىلەر تارىخچىسى بەيھەقى(30) يېقىنقى زامان مىسىر تارىخچىسى ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن، پاكىستان تارىخچىسى سەئىد فەييياز مەھمۇدلەرمۇ «مەھكىمە مەزالىم» غا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان «ھاجىپ» لەر ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

ئۇلارنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «ھاجىپ» — ئۇمەۋىيلەر، ئابباسىيلار، سامانىيلار، سەلجۇقىيلار، غەزنەۋىلەر، مەملۇكلەر شۇنداقلا قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىردەك تەسىس قىلىنغان مۇئەسسەسە بولۇپ، ئۇنىڭغا تەيىنلەنگەنلەر ھەربىر ھاكىمىيەتلەردە ۋە ھەربىر دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى. ئۇمەۋىيلەرنىڭ ئاندالۇزىيە (ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبى) دە قۇرغان بىر تارماق ھاكىمىيىتىنىڭ خەلىپىسى ھىسام II (مىلادى 976 — 1000) دەۋرىدە مۇھەممەد ئىبنى ئەبى ئامۇر ئىسىملىك بىر كىشى يۇكسەك ئالاتىغا ئاساسەن دەسلەپتە ساراي مۇشاۋىرلىقىغا كۆتۈرۈلۈپ كېيىن «خاس ھاجىپ» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇ بىر يېڭى ساراي سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «مەدىنە قەسرىسى» دەپ نام بەرگەن. مىتال يۇل ئۈستىگە ئىسمىنى ئويدۇرۇپ، نامىنى خۇتبىدە ئوقۇتقان. ئاندالۇزىيىگە 30 يىل ھۆكۈمران بولۇپ، ئارمىيىنى قايتىدىن قۇرۇپ تەشكىللىگەن، «مەنسۇر» (غالىب كەلگۈچى دېگەن مەنىدە) دېگەن نام بىلەن 50 قېتىمدىن ئارتۇق ھەربىي يۈرۈشكە قوماندانلىق قىلغان. ئۇ ئوردىدا خەلىپىنىڭ مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنى تەشكىللىگەن (31). ئابباسىيلاردا ئۇمەۋىيلەردىن ئىككىنچى بىلىنگەن بىر كىشى ھاجىپ مەنسىپىدە خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئارىسىدا ئەلچىلەر، شىكايەت قىلغۇچى ۋە تەلەپچى ئادەملەرنىڭ سۇنغان ئەرز ئىلتىماسلىرىنى ئاڭلاپ ھۆكۈمدارغا مەلۇم قىلىش قاتارلىق ئىشلارغا ئائىت مەسىلىلەر ئوردۇن

ئالمىغان.

سامانىلار خانلىقى (مىلادى 874 ــ 999) دا، «ھاجىپ» لار ساراي ئۇنۋانلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى ھېسابلىناتتى. «الھاجىب» دېيىلىدىغانلار ھاجىپلار ھاجىپى يەنى باش ھاجىپلار بولۇپ، باش ھاجىپلار ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى باشقۇراتتى. نۇھ ئىبنى ناسىر (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 943 ــ 954) نىڭ ۋارىسى ئابدۇلمەلىك دەۋرى (954 ــ 961) دە، ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى تۈرك ئەسكەرلىرى باشلىقى ئىبل تىگىننى سارايىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىقىغا تەيىنلىگەنىدى.(32)

بۈيۈك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا «ئۇلۇغ ھاجىپ» ئۇنۋانى قوللىنىلغان ھەم يەنە «ھاجىپى دەرگاھ» (ساراي ھاجىپى) دېگەن بىر مۇئەسسەسۇ بارئىدى. سالجۇقىيلاردىكى ھاجىپلارنىڭ بەزىسى ساراي خىزمەتچىلىرىنى كۆرسەتسە، بەزىسى ئەمىرلىك مەنسىپىدىكى ھەربىي قوماندانلارنى كۆرسىتەتتى، بۇنداق ھەربىي قوماندانلار تەخمىنەن 50 كىشىلىك ئەسكەر بىرلىكلىرىنى باشقۇراتتى. نىزامۇلمۇلككە ئائىت بىر مەلۇماتتىن بىلىنىشىچە، سەلجۇقىلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمىغان بىر ھاجىپقا «مەن سېنى پەقەت ھۇزۇرۇمغا كېلەلمەيدىغان ئاجىز قېرى بوۋايلار بىلەن مومايلار ئۈچۈنلا خىزمەتكە سېلىۋاتىمەن، سەن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ماڭا يەتكۈزمىگەنلىكىڭ-دىن ماڭا ئېھتىياجىم قالمىدى» دېگەنىكەن. بۇنىڭدىن سەلجۇقىيلاردىكى ھاجىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا ئارىچىلىق رول ئويناپ، پۇقرالارنىڭ دەردۇ ئەھۋالىنى ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈپ، ئۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەپ تۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر ۋەزىپىسىنىڭ بارلىقى، ئاۋادا بۇ ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن



كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمىغان چاغلىرىدا خىزمىتىدىن تەخىرسىز قالدۇرۇلۇۋېتىلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

غەزنەۋىلەردە «ھاجىپ» لار ساراي ھاجىپى ۋە قوماندان ھاجىپى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەرتېگىن ئاتلىق بىر ساراي ھاجىپى، ئالتۇنتاش، بەگ توغدى، بەي تېگىن، تاش - فەرراش قاتارلىق قوماندان ھاجىپلىرى بولغانىدى. ساراي ھاجىپلىرى ساراي ئىشلىرىنى باشقۇرسا، قوماندان ھاجىپلار قوشۇن تۈزۈش، جەڭ قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. غەزنەۋىلەردە ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ئىشلارنى «ھاجىپ» لار ئىشلىمەيتتى، بەلكى «رەسۇلدار» دېيىلىدىغان بىر مەنسەپتىكى ئەمەلدار ئىشلەيتتى.

مەملۇك خاندانلىقى (1250 ــ 1517) سارىيىدىكى «ھاجىپ» لار ئاساسەن دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. قاراخانىلاردىكىدەك ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ئىشلار «ھاجىپ» لارنىڭ بولماي، «مىھماندار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەمەلدارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىدا چوڭ ھاجىپ ۋە ھاجىپ دېگەن ئەمەللەر تەسىس قىلىنغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۇلۇغ ھاجىپ باشقا ھاجىپلارغا باش بولسۇن»(33) شەكلىدىكى قەيتى ئۇنىڭ ئەمرىدە ھەر خىل مەرتىۋىدىكى ھاجىپلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتسە، «قۇتادغۇبىلىك» دىكى ئايتولدى ھېكايىسى ئۇلۇغ ھاجىپلار بىلەن باشقا ھاجىپلارنىڭ قول ئاستىدا ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ئويان-بۇيان چېپىشىپ يۈرۈپ ئىشلەيدىغان «ئوغلان»(34) لار ۋە «ھاجىپ كىشىسى»(35) نىڭ بولىدىغانلىقىنى يورۇتماقتا. ھاجىپلار خان، بەگلەرنىڭ قوبۇل قىلىشلىرىدا «بىرۇق» (بۇيرۇق) دەپ ئاتىلىدىغان

بىر كۆتكۈچى ئەمەلدارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇندايتتى. مەھمۇد قەشقەرى، قوبۇللاردا دۆلەت چوڭلىرىنى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوزۇرىغا مەنسەپ ۋە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئورۇن ئالغۇزۇش ئىشى «بىروق» دەپ ئاتىلىدىغان ئادەمنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدى[36] ئۇنىڭ قارىشىچە، دەرىجىسىگە قاراپ ئولتۇرۇش «قورام ئولتۇرۇش» دېيىلەتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياركەنت رايونىدا يېزىلغان تېرىلغۇ يەرلەرنى سېتىش ھۆججەتلىرىگە تۆت نەپەر ھاجىپنىڭ ئىسمى ئايرىم-ئايرىم يېزىلغان. بۇ قاراخانىلاردا تۈرلۈك ھاجىپلارنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، يەنە قاراخانىلاردا ھاجىپلار چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپمۇ چىقاتتى. مەنبەلەردىكى بۇغراخان ھارۇننىڭ ئۆزىنىڭ بىر ھاجىپىنى غەزنەۋىلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە مەيدانغا كەلگەن «مەھكىمە مەزالىم» دىن ئىبارەت بۇ ئىلغار شەيئى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ 14-خەلىپىسى مۇھتەدى دەۋرىدە بىر مەزگىل جانلىنىپ ئۇنىڭ سۈيىقەستلىك ئۆلۈمى بىلەن ئاجىزلىدى. 18-خەلىپە مۇقتەدى دەۋرى (مىلادى 908 — 933) دە ۋە تۈرك قۇللىرىدىن تەشكىللەنگەن مەملۇك خاندانلىقى دەۋرلىرىدە قايتىدىن جانلاندى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پائالىيەت سورۇنى باغدادتىن ئاندالۇزىيە (بۈگۈنكى ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى)، مەغرىب (مىسىر ۋە سۈرىيە قاتارلىق جايلار) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا كېڭەيدى.

گەرچە، بىز ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان مەنبەلەردىن قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدىكىگە



ئوخشاش «مەھكىمە مەزالىم» دەپ ئاتالغان ئالاھىدە مەھكىمىلەرنىڭ تەسىس قىلىنىپ، خەلىپە مۇھتەدىنىڭ تۆت تەرەپكە قارىتىپ دەرۋازا قويۇلغان ئىمارەت ياسىتىپ، ئۇنى پۇقرالارنىڭ ۋە دەردمەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زۇلۇم سالغۇچىلار ئۈستىدىن ئەرز-شىكايەت ئېيتىدىغان ئورۇنغا ئايلاندۇرغىنىدەك بىرەر پاكىتلىق ماتېرىيالنى ئوتتۇرىغا قويالىغۇدەك ئەھۋالدا بولمىساقمۇ، كۆزىتىشلەر بىر تەرەپتىن، ئەبۇ يۈسۈپنىڭ «كىتابۇل خىراج» ى بىلەن ماۋەردىنىڭ «كىتابۇل ئەھكام ئەسسۇلتانىيە» لىرىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى، «قۇتادغۇبىلىك» دىكى قانۇن ھادىسىلىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ھەققىدە گەپ قىلغاندا، بۇ مەسىلىگە ماكان، زامان نۇقتىسىدىن ياندىشىش كېرەكلىكىنى ۋە بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق كۆرۈنۈشلەرنى ئېتىراپ قىلىشىمىزنى ئۇقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىسلام ساھەسىگە باغداد، ئاندالۇزىيە، مىسىردىكى ئەرەبلەر بىلەن سەمەرقەند ۋە قەشقەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدلىيە مۇئەسسەسىلىرىنىڭ ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا چاك بېسىپ تۇرىدىغان بەزى پاكىتلارنى تېپىپ بەرمەكتە.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، غەربىي قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم ئىبىن ناسىر ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان چېغىدا ئەبۇناسىر مەنسۇر ئىبىن ئەھمەد ئىبىن ئىسمايىل دېگەن كىشىنى سەمەرقەند ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ «ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم» (ئەدلىيە باشلىقى ۋە ھاكىم) لىككە تەيىنلىگەنىدى. تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا «ھاجىپ» ئۇنۋانىدىكىلەرنىڭ بار-يوقلۇقى،

«ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم» لىككە تەيىنلەنگەن بۇ ئادەمنىڭ «ھاجىپ» لار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانداقلىقى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئادەمنىڭ «ھاجىپ»-لارنىڭ ۋاستىسى بىلەن تەيىنلەنگەن-تەيىنلەنمىگەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق (تارىخىي مەنبەلەردە تامغاچ بۇغراخاننىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك دەۋرىدە ئۇنىڭ ئوردىسىدا ئۇلۇغ ھاجىپ ئۇنۋانىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بولغانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلار كۆرۈلمەكتە). ئەمما ئالىملار تەرىپىدىن قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مەنبەسى دېيىلۋاتقان «قۇتادغۇبىلىك» تە «ساھىب» ۋە «مەزالىم» لارنىڭ «ئۇلۇغ ھاجىپ» مەنسىپىدىكى يۇسۇپنىڭ قەلىمى ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىقى؛ «ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم» لەرنىڭمۇ «ئۇلۇغ ھاجىپ» لارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىچىدىكى خادىملار ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بەرمەكتە.

ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىتتا غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى بولغان سەمەرقەندتە يەنە «قازى قۇززات» (باش سوتچى) بىلەن «قازى ئەسكەر» (ھەربىي سوتچى) لەر بار ئىدى. ئەمما شەرقىي قاراخانىلاردا بولسا، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس بولۇپ، دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەدلىيە خادىملىرى غەربىي قاراخانىلاردىكىدەك «ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم» دېيىلمەي «قازى ۋەلھەكەم» (سوتچى ۋە ھاكىم) دېيىلەتتى. بۇ يىرگە جامائەت قانۇنى بەلىمانىنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا تارقىلىپ ئۆزلەشكەنلىكىنى، شەرقىي قىسمىغا بولسا تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلار ۋە مۇلاھىزىلەردىن كېيىن



قاراخانىلاردىكى «ھاجىپ» لارنىڭ خاراكتېرىنى تۆۋەندىكى سخېما بويىچە چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

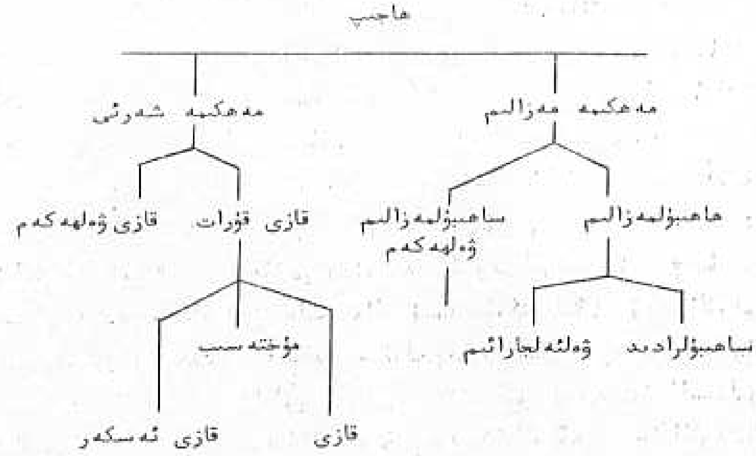


يۇقىرىدىكى سخېمىدا كۆرسىتىلگەن «ساھىبۇل رادىد» ۋە «ۋالئەل جارائىم» لار ھەققىدە «قۇتادغۇبىلىك» ۋە باشقا قاراخانىلار تارىخىغا ئائىت مەنبەلەردە ھازىرغىچە مەلۇمات ئۇچراتمىدۇق، ئەمما بىرىچە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە قەيت قىلىنغان «چاپتىقان ئەر» دەپ ئاتالغان گۇناھكارلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدىغان ئەمەلدار شۇلارنى، «چاۋۇش» دەپ ئاتىلىپ ئارمىيە ئىچىدىكى قانۇنسىزلىق ھەرىكەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەنسەپدار «قازى ئەسكەر» نى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ سخېما بىر تەرەپتىن قاراخانىلاردىكى «ھاجىپ» لارنىڭ قانۇن جەھەتتە ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ دائىرىلىرىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىكى مۇئەسسەسەلەرنىڭ ئارىسىدىكى پاراللېللىقنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە، «ھاجىپ» لار-

نى بەگ ۋە ۋەزىردىن كېيىنكى ئۈچىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا» مەخسۇس بىر باب ئاجرىتىپ، ھاجىپلارنىڭ شەرتلىرى ۋەزىپىلىرى ھەققىدە كەسكىن يولىيورۇقلار بېرىدۇ، بۇيرۇقلار قىلىدۇ، «ھاجىپ» سۆزىنى 47 بېيىتتا تىلغا ئالىدۇ[37]. «ئۇلۇغ ھاجىپ»لىق سالاھىيىتى بىلەن «شەرىئەت»كە كۆرسەتمە بېرىدۇ، «شەرىئەت» نىڭ بولغانلىقىدىن قاتتىق كايىيدۇ. «شەرىئەت» دېگەن سۆزنى سەككىز جايدا تىلغا ئالىدۇ[38]. «قازى»لارنىڭ ۋەزىپىلىرى[39]، «مۇختەسىب»لەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنى كۆچەيتىش لازىملىقى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئاللا تەرىپىدىن زىنا، تۆھمەت، ئوغرىلىق، ھاراق ئىچىش، بۇلاڭچىلىق ۋە دىنغا ئاسىيلىق قىلىش قىلمىشلىرىغا قارىتا مەخسۇس بەلگىلەنگەن جازالاردىن بولغان ئىلاھىي جازا — «ھەد» نى تىلغا ئالىدۇ.[40] «خەلپەت» ۋە «مۇئەززىن»لەر ھەققىدە گەپ قىلىدۇ.[41] «ھاجىپ»لارنىڭ خىزمەت ئوبيېكتلىرىدىن بىرى بولغان «زۇلۇم كۆرگۈچى»لەرنى «مەزالىم» دەپ ئاتايدۇ[42].

«مەزالىم» — ئەسلىدە ئەرەبچە سۆز بولۇپ، كورسۇن ئۇنى خەت مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەرز قىلماق، دەرد ئېيتماق، شىكايەت قىلماق، ئىزھار قىلماق دېگەننى بىلدۈرىدۇ. كەڭرەك مەنىسى بويىچە چۈشەنگەندە سىياسىي جەھەتتىكى ئابرويلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكالەتچىلىرىنىڭ يۈرگۈزىدىغان سوت قىلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ[43]. تىلشۇناس مۆمىن ئابدۇللا «مەزالىم»نى «زۇلۇم»، «ئەدلىيە ئىدارىسى» دەپ ئىزاھلايدۇ[44]. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەزمە نۇسخىسىنى ئىشلىگۈچىلەر ئۇنى «زۇلۇم كۆرگۈچى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ كورسۇندا mazalim، مۆمىن ئابدۇللادا mezalim، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ مىللەتلەر



نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ ترانسكرىپسىيىدە mazalim شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

ناۋادا بىز «قۇتادغۇبىلىك»تە ئۇچرايدىغان «مەزالىم» سۆزىگە يەنە شۇ «قۇتادغۇبىلىك»دىكى «ئول»[45] دېگەن باغلىغۇچى بىلەن «ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ساھىب»[46] سۆزىنى قوشىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا مۇنداق بىر فورمۇلا كېلىپ چىقىدۇ:

ساھىب + ئول + مەزالىم = ساھىبۇلمەزالىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»دىكى «مەزالىم ۋاقتى» شەكلىدىكى قەيتى بىلەن بىزنىڭ بۇ فورمۇلىمىز قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پۇقرالارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن «مەزالىم» (ئەدلىيە ئىدارىسى) غا كېلىپ دەۋا سوراشقا بىۋاستە چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

دېمەك، «قۇتادغۇبىلىك»تە خاتىرىلەنگەن زۇلۇم يەتتى دەپ ئادالەت تىلەپ دەۋاغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئىشىنى ساقلاتماي، پىچاقنىڭ ئەرسىنى كەسكىنىگە ئوخشاش تېز كېسىپ، تېز ھەل قىلىپ بېرىش ھەم شېكەر يېگەندەك سۆيۈندۈرۈپ قايتۇرۇۋېتىشتىن[47]. ئادالەتتىن يىراقلىشىپ، پۇقراغا كۈچ ئىشلىتىپ زۇلۇم قىلغۇچىلارغا قاپاقنى تۈرۈپ يۈزسىزلىك قىلىش، ھۆكۈم قىلغان چاغدا ئۇراغۇن (زەھەر) ئىچكەندەك قىلىۋېتىش[48] توغرىسىدىكى قەيتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، «مەھكىمە مەزالىم»دىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر ئالاھىدە ئەدلىيە ئورگىنىنىڭ تەسىس قىلىنىشىغا روھىي تۈۋرۈك بولۇپ تۇرغان «جامائەت قانۇنى تەلىماتى»نىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنچىلىقىغا جانلىق تەتبىق قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، يۇسۇپ خاس

ھاجىپ قانۇن-تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىش، ئاقچا ۋە مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، سودا ۋە قاتناش شارائىتىنى ياخشىلاش، دېھقان ۋە چارۋىچى خەلقلەر مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۆلەملىك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان» ئىدى. [49] ئۇ، «مەھكىمە شەرئى» لەرنىڭ ئىشلىرىغا ئاشكارا ئارىلىشالايتتى. خان، بەگلەرگە قانۇنلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى ۋاقتى-ۋاقتىدا ئىنكاس قىلىپ، ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش توغرىسىدا تەكلىپلەر ۋە مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى. قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ئادىللىقتىن چەتنىگەن، قانۇننى ئۆزى تۈزگەن تۇرۇقلۇق ئۆزى بۇزىدىغان ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ھەم ئەدلىيە خادىملىرىنى باشقۇرۇشقا قۇربى يېتەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى تۇتۇپ جازالىيالايتتى. بۇ پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى كىتابخانلارنىڭ سەمىگە سېلىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن تۇرغۇزۇپ چىقىلغان ترانسكرىپسىلىك تېكىست ئىچىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۈچ پارچە لىرىكا بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى بولغان «يىگىتلىككە ئېچىنىش قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» نىڭ بىر يېرىدە، ئۇ، «ئەيسا بولۇپ كۆككە ئۇچۇپ چىقتىم. نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرۈتتۇم» دېسە، يەنە بىر يېرىدە «قانچىلىغان كىشىلەرگە كايىدىم، ئۇلارنى تىللىدىم، گۇناھسىزلارغا قولۇمنى ئۇزارتتىم. كىشىلەرنى تۇتۇپ زورلۇق ئىشلىتىپ پۇلىنى ئالدىم، بىرىگە ئازار بەرسەم، يەنە بىرىنى رەنجىتتىم» دەيدۇ[50]. ھەممىگە مەلۇمكى، خان، بەگلەرنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى قانۇن ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇننى تۈزۈش ۋە ئۇنى قانداق ئىجرا قىلىش مەسىلىسى خان، ۋەزىر ياكى



ھاجىپقا ئوخشاش پۇقرالارنىڭ دۆلەت خادىملىرى ئۈستىدىن سۇنغان ئەرز شىكايەتلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدىغان ھوقۇقلۇق خادىملار ئاغزىغا ئالمىسا باشقا ھەرقانداق بىرەر شەخسنىڭ ئاغزىغا ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قانداقتۇ «نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرۈتۈش» (قانۇن تۈزۈش)، كىشىلەرنى «ئۇرۇش» (تەن جازاسى بېرىش)، «تىللاش» (خورلاش ياكى ھاقارەتلەش)، «تۇتۇش» (قاماققا ئېلىش)، «كۈچەپ پۇلىنى ئېلىش» (مال-مۈلۈكىنى مۇسادىرە قىلىش) قاتارلىق جىنايى جازالارنى قوللىنىشتىن ئېغىز ئېچىشقا تېخىمۇ بولمايتتى. بىلىمىزكى، بۇ قەدىمدىمۇ، ھازىرمۇ پەقەت ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلار تەرىپىدىن پەۋقۇلئاددە ھوقۇق بېرىلگەن مەخسۇس ئەدلىيە ۋە قانۇن خادىملىرىنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئىش، مۇشۇ نۇقتىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنى يەنە بىر قېتىم، قانۇن خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان دەپ ھۆكۈملەشكە توغرا كېلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن جامائەت قانۇن تەلىماتى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقىدا دىققەت-ئېتىبارىمىزنى قوزغايدىغان بىر مەسىلە بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 85-بابى — «ئېلىكنىڭ ئۆگدۈلمىشكە تەزىيە بىلدۈرگەنلىكى بايانى» دا، ئۇنىڭ «خەلقتىن ۋاپا كەتتى، جاپا غولدىدى، ئىشەنچ قىلغۇدەك بىرمۇ كىشى قالمىدى» دېگىنى، كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى ئىككىنچى لىرىكا — «زاماننىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» دا: «ئەگەر ئىشەنچ، ئەمىنلىك ئاتىنى (قەسەم) بىلەن ئىشقا ئاشىدىغان بولسا، بۇ ئاتنى ئۇتقۇچى كىم؟ ئۇنى مەن ئەر ئاتاي» دېگىنى شۇنداقلا 71-بابى — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېلىككە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «غۇبار، چاڭ - توزاندىن ئۆزۈڭنى نېرى تارت، ئۇلۇغ مەڭگۈ

يۈرت كۈت، سۆزۈڭ مەڭگۈ ئەل كۈت» دېگەنلىكىدۇر (51).

بۇ قەيتلەرنىڭ مۇھىم سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى بارلىقىدا گۇمان يوق. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «مەھكىمە شەرئىي» نىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە يولغا قويۇلغان «قەسەمنى دەلىل-ئىسپات ئورنىدا قوللىنىش» تىن ئىبارەت ئۆلۈكلۈك ۋە قاتماللىق كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە بارا-بارا ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. مىسال ئۈچۈن تۇرمۇشتا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان زىنا قىلىش جىنايىتىنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى دەلىل-ئىسپات پەقەت بىراۋنىڭ زىنا قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن تۆت كىشىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى ئارقىسىدا تۇرغۇزۇلۇپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. لېكىن بۇنداق ئۆلۈك ھالدىكى ئىسپات ئېلىش ئۆلچىمىنىڭ بەلگىلىنىشى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا كۆپلىگەن ناھەق-چىلىقلارنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنداق ئىسپاتلارنىڭ تەگدىن تولىسى شۇ خىل تەستە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغان گۇۋاھلىق بېرىش مەسئۇلىيىتىنى دەۋاگەرگە مەجبۇرىي ئاتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزى يۈزى قېلىن شەرمەندە زىناخورلار ئۆزلىرى جەزمەن ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان دەۋا مەسئۇلىيىتى ۋە جىنايى مەسئۇلىيەتتىن يەڭگىللىك بىلەن قۇتۇلۇپ قالالايدۇ-دە، بۇ ئارقىلىق «مەھكىمە شەرئىي» ھېچ بولمىغاندا، قانۇننىڭ مەلۇم ساھەلىرى بويىچە دەۋاگەرلەرنى تولۇق رازى قىلالمايدىغان ئورگانغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىلاردا ئەنە شۇنداق ئىشەنچ، ئەمىنلىكنى قەسەم قىلىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغان بويقالغاچقا خانلىقتا «مەھكىمە شەرئىي» دىن باشقا يەنە «مەھكىمە مەزالىم» نىڭمۇ تەسىس قىلىنىشى زۆرۈر بويقالغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 16 - بابى —



«بەخت - دۆلەتنىڭ سۆپىتى توغرىسىدا» دىكى كونا نەرسىلەرنىڭ يېقىمسىز بولىدىغانلىقى، پۈتۈن تەم ۋە لەززەتنىڭ يېڭى نەرسىدە بولىدىغانلىقى، ئىنسان شۇ لەززەتنى ئىزدەپ كۆپ قېينىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەنىلىك، قاراتمىلىق قەيتلىرى ئۇنىڭ مانا مۇشۇ «مەھكىمە مەزالىم» دىن ئىبارەت يېڭى شەيئىنى قوبۇل قىلىش كۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ، «مەھكىمە شەرئىي» لا بولسا، قەسەم قىلىش بىلەن ئىشەنچ ۋە ئەمىنلىكنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقى تۈپەيلىدىن يېڭى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشنىڭ لازىملىقىنى بىزگە ئۇقتۇرىدۇ. مېنىڭچە بولغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «يېڭى نەرسە» دەۋاتقىنى «جامائەت قانۇن تەلىماتى» بىلەن «مەھكىمە مەزالىم» دۇر.

تارىخىي تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، ئۆتكۈر، ئەقىللىك، قابىلىيەتلىك، تۈز كۆڭۈل، ھەققىي ئادەملەرنىڭ كۈشەندىسى كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تارىختا يەنە ئاقىللاردىن ياخشى كۆنگە قالغانلىرى ناھايىتى ئاز. خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقاندەك: «بۇ جاھان بىلىمسىزلەرگە جەننەت، ئۇلار ھۇزۇردا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ھەرقانداق زاماندا ھېچ نەرسىگە موھتاج بولمايدۇ، ئەكسىچە بۇ دۇنيا ئاقىللارغا تىكەن، ئاياغ باسسىلا سانجىلىپ تۇرىدۇ. بۇ دۇنيا بىلىملىك كىشىلەرگە بىر ئۇغا، شۇڭا ئۇلار ئاش يېيەلمەي كۈچى ئاجىزلاپ بارىدۇ» (52). ئۇنىڭ دېگەنلىرى دەرھەقىقەت بولغاچقا، ئۇ ئۆزىمۇ ئۆزىنىڭ چىقارغان دانا يەكۈنىنىڭ سىرتىدا قالمىدى. شۇڭا ئۇ: «يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» دا ئۆزىگە سوئال قويۇپ: «ھاياتقا پايدىلىق قانداق ياخشىلىقلارنى قىلدىم، تىرىكلىكتە قەيەرگە دان چاچتىم؟» دېسە، ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ: «نېمە تېرىغان بولسام ئاخىر شۇنى ئوردۇم، نېمە ئورغان بولسام ئۆزۈمگە ئۆزۈم تەمىنى تېتىتتىم» دەيدۇ. (53) يۈسۈپ

خاس ھاجىپ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپىنى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن دېھقانغا ۋە دېھقانىنىڭ ھوسۇل يىغقىنىغا ئوخشىتىپ، ئۆزى چاچقان داندىن ئۈنۈپ چىققان زىرائەتنى ئۆزىنىڭ ئورغانلىقىنى، نېمە ئورغان بولسا شۇنىڭ نەمىنى ئۆزىنىڭ ئېتىغانلىقى ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرىدۇ. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇ ھەرگىز زىرائەت تېرىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئىشلەمچى دېھقان ئەمەس بەلكى «قانۇن» ئۇرۇقىنى چاچقۇچى. ئۇنىڭ بۇ يەردە سۈرەتلەۋاتقىنى قانداقتۇر دېھقانىنىڭ مول - ھوسۇلدىن كېيىنكى شادلىنىشتىن كېيىن كېلىپ چىققان ھۇزۇرلىنىش كارتىنىسى ئەمەس بەلكى، ئۆزىنىڭ قاراخانىلارنىڭ بوز يەرلىرىگە «قانۇن» ئۇرۇقىنى چېچىش ئارقىلىق سىڭدۈرگەن مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن ھالاللىقنىڭ ئاخىرىدا باشقىلار تەرىپىدىن خارلىنىپ قالغانلىقىغا بولغان قاتتىق پۇشايمان، ئۆكۈنۈش ۋە ئۇنىڭغا بولغان غەزەپ، نارازىلىق، مانا مۇشۇلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كىتابخانلارغا دېمەكچى بولغان راست كېپىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىدۇر. بۇ يوشۇرۇن مەنە ئۇنىڭ «بىلىملىك كىشى كىشەنلەنگەنلىك بولۇپ، ئەركىن يۈرەلمەيدۇ، بىلىمسىزلەر تىلەككە يېرىلگەن بولىدۇ. ئالىم سەن كىشەنلەندىڭ، بىلىمسىزلەر بولسا ئەركىن-ئازاد يۈرۈۋاتىدۇ» دېگەنلىرىدە يېشىلىدۇ (54).

«قۇتادغۇبىلىك»كە ئىلاۋە قىلىنغان 2-لىرىك پارچە — «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى»دا، خۇداغا يېلىنىپ ئېيتىلغان «ئىگەم، ۋاپاسىزغا ئۇچراپ مۇڭغا چۆمدۈم، كىم ۋاپالىق بولسا، شۇنىڭغا شېرىن جېنىمنى بېرەي» (55) دېگەن سۆزى بىزگە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بىر ۋاپاسىز، نائەھلى ھۆكۈمرانىنىڭ ئىلكىدە بۇزۇۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىدۇ، ئۇ مانا مۇشۇنداق چاغدا «مەن كىمگە كۆڭۈل بېرەي. دەردىمنى كىمگە ئېيتاي، مەن مۇڭلاندىم،



ئەمدى بىر ئاز مۇڭ تۆكەي» (56) دەپ خۇداغا يىغلايدۇ.

«ئەگەر ۋاپالىق، سېخىي ئەرتاپسا، ئۇنى يەلكىسىدە يۈدۈپ، كۆزىگە سۈر» مەكچى، «تاپالمىسا ياۋايى كېيىك بىلەن ئۆمۈر سۈر» مەكچى، «ئوت-كۆكنى يېمەكلىك، يامغۇرنى سۇ، قۇمنى تۆشەك قىلىپ، تاغار تون كىيىپ» يۈرمەكچى، ياكى «ۋەھشىيلىشىپ باياۋاندا يۈگۈرۈپ، كىشىدىن يىراقلاپ، جاھاندىن يىت» مەكچى، «ئەگەر ئۇمۇ بولمىسا، بۇ دۇنيانى تاشلاپ ئېقىندەك ئېقىپ، شامالدەك ئۇچ» ماقچى، ياكى ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، «بۇنداق ياخشىلىق تاپالمىغان شەھەر-يۇرتنى تاشلاپ، كىشىلەردىن قاچ» ماقچى، ياكى ئۆزىگە «جەبىر - جاپالار كەلمىسۇن» ئۈچۈن «بۇ گۇستاخ پەسلەردىن يىراقراق تۇر» ماقچى بولىدۇ (57). ئۇ بۇ چاغدا ئۆزىنى «خاس ھاجىپ»لىق مەنسىپى بىلەن ئەمەس بەلكى يۈسۈپ بىلەن ئاتايدۇ ھەمدە «ئېتىمنى بىلمىسۇن، مېنى كۆرمىسۇن، تىلەپ تاپمىسۇن» دەپ قاتتىق خىتاب قىلىدۇ (58). ئۆز زامانىسىنىڭ ئادەملىرىدىن ئىخلاسى شۇنچە يېنىپ كەتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ناھايىتى زور ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە دەۋردىن بىزار بولغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە دۆلەتكە ھەم ئۆزىگە ئۈمىدۋارلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئۆز-ئۆزىگە: «تەلۋە ياكى ئەخمەق بولۇپ ئايىندىمۇ ياكى سەۋدا كۆچىيىپ مېڭەم بۇزۇلغانمۇ؟ ياكى ئەھۋال كۆزۈمگە شۇنداق كۆرۈندىمۇ؟ ياكى شۇنداق كىشىلەر ماڭا دۇچ كەلدىمۇ؟ ياكى ئۆزۈم تەتۈرمۇ؟» دەپ سوئال قويىدۇ (59). نەتىجىدە ئۆزىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئادەملەر ھەققىدە چىقارغان يەكۈنلىرىنىڭ تامامەن توغرا ئىكەنلىكىگە تولۇق ئىشىنىدۇ، ھەم «ماڭا بۇ جاھىللار ئارا ئەلەم يەتتى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ (60). ئاخىرىدا غەيرەتكە كېلىپ «ھېلىمنى تۆرگە ئۆتكۈزۈپ، جاھىلنى سۈرۈپ»، يېڭىباشتىن «قانۇن-يوسۇنلارنى

تۈز» مەكچى، ئۆزىنىڭ «ئاداش قولداشلىرى ئىچىدە ئىشەنچلىكلەر بولسا، بۇنى بەگ قىلىپ» تىكلەپ، ئۇنىڭغا شەخسەن «ئۆزى قۇل بول» ماقچى بولىدۇ.(61)

بۇ — ھەم يامانلارنى يوق قىلىپ ياخشىلارنىڭ ئورنىنى كۆتۈرىدىغان ئىسلاھاتچى روھى، ھەم ئۆز نەپسىنى كۆزلىمەي ئەل نەپسىنى كۆزلەپ، ئەلنى روۋناق تاپقۇزىدىغان پەزىلەت ئەھلى روھىدۇر.

قىسقىسى، مانا مۇشۇ روھقا ۋەكىللىك قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە كۆپ قېتىم شەرھلىگەن دۆلەت، ھوقۇق، قانۇن ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىگە ئائىت ئىدىيىلىرى ئۇنى قانۇنشۇناس دەپ مۇئەييەنلەشتۈرسە، بىزنىڭ يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرىمىز بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» تە خاتىرىلەنگەن «قانۇن ۋە يوسۇن ناھايىتى نازۇك ئىشتۇر. ھاجىپ بولغان كىشى ئۇنى رەتلەپ ئىشلەك ئاچىدۇ» (62) دېگەن قەيتلەر ئۇنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام قانۇنچىلىق تارىخىدا بارلىققا كەلگەن «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» نى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنچىلىقىغا جانلىق تەتبىق قىلىپ، دۆلەت ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان قەدەم-باسقۇچلار بويىچە ئىش كۆرگەن ئادىل قانۇنچى ھەم «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» نىڭ ئادىل رىياسەتچىسى دەپ بېكىتىشىمىزنى ئەمەلىي ئاساسلايدۇ.

---

(1) سۇلتان ئەخمەد ئۆمەر: «يەمەننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىغا بىر نەزەر» (نظرةفى تطورالمجتمع اليمنى). بېيجىڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە. 1975-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 75-، 76-بەتلەر.

(2) يۇقىرىقى كىتاب، 54-، 55-بەتلەر.

(3) مۇستەفا مۇھەممەد ئەمارە: «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى



ۋە قەستەلانى شەرھى». مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1981-يىلى 10-ئاي 1-نەشرى، 127-، 128-بەتلەر.

(4) فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، ARABS A SHORT HISTORY (THE) خەنزۇچە. شاڭۋۇ نەشرىياتى 1973-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى، 76-بەت.

(5) زارىپ دۆلەت: «ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت تارىخىدىكى كۆرۈنەرلىك ناماياندە — X ئەسىر ئېنسىكلوپېدىستلىرى توغرىسىدا»، شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1980-يىل 3-سان 15-بەت.

(6) تولۇق ئىسمى ھەججاج ئىبنى يۈسۈپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ چاغدا ئىراقتا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسى.

(7) ئەھمەد ئەمىن: «ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيەت تارىخى» خەنزۇچە، شاڭۋۇ نەشرىياتى 1982-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 196-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(8) خامىلتون. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى» (قىسقىچە تارىخى) ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 61-بەت.

(9) فىلىپ ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، شاڭۋۇ نەشرىياتى 1973-يىل 1-ئاي دەسلەپكى نەشرى، 118-، 119-بەتلەرگە قارالسۇن.

(10) ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپى ئىچىدىكى مەشھۇر ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. تولۇق ئىسمى ئەبۇ ھەنىفە ئەل نومان ئىبىن تاخابىت. مىلادى 699-يىلى كۇفەدە تۇغۇلغان. باللىق دەۋرىدە شەرىئەتشۇناس خامماد ئىبىن ئابى سۇلايمان (? — 738) ھەم كۇفەلىك مۇدەررىس ئامىر ئىبىن شاراخىل شابى (? — 728) لاردىن بىلىم ئالغان، ئىمام جەئفەر سادىق (700 — 765) نىڭ شاگىرتى. 767-يىلى ۋاپات بولغان. ھەنەفى مەزھىپى «قۇرئان» غا ئاساسلىنىدۇ، «ھەدىس» نى ئېھتىياجىغا

قاراپ قوللىنىدۇ، «قىياس» قا ئەھمىيەت بېرىدۇ، «ئىجما» غا جانلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئەبۇ يۇسۇپ (731 — 798) ۋە مۇھەممەد ئىبن ھەسەن شەيبانى (749 — 805) قاتارلىقلاردۇر.

(11) فىلىپ ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، شاڭۋۇ نەشرىياتى، 1973-يىلى 1-ئاي دەسلەپكى نەشرى، 148-، 149-بەتلەر.

(12) موللامىرسالىھ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە». ئۇيغۇرچە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 50-بەت.

(13) بۇ ھەقتە لە. گ. فىدرووۋنىڭ: «چەت دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ قانۇن تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 9-بابى — «ئەرەب خەلىپىلىك دۆلىتى» گە قاراڭ. جۇڭگو خەلق داشۆسى قانۇن فاكۇلتېتىدىن يې جاڭلياڭ رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمىسى، 1984-يىلى 7-ئاي شىڭگراف باسمىسى 6-بەت.

(14) سەئىد فەييياز مەھمۇد: «ئىسلام دىنى قىسقىچە تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 112-، 113-بەتلەر.

(15) بۇ ئەرەبچىدە «المۇتا زىلە» دېيىلىدۇ. مەنىسى بۆلۈنۈپ كەتكۈچىلەر دېگەنلىك بولىدۇ. ئاساسلىق ۋەكىللىرى ۋاسىل ئىبنى ئاتا (699 — 748) بىلەن ئەمىر ئىبنى ئۇبەيد (699 — 761) لەردۇر. بۇ ئىككىيلەن ئەسلىدە ھەسەن بەسىرە (تولۇق ئىسمى الھەسەن ئىبىن ئەبى الھەسەن ئالبەسىرى) نىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇپ، بىر قېتىم ئىلىم مۇنائىلە قىلىۋاتقىنىدا ئاتىكاچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن دەرسخانىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئايرىم مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنگەن.

(16) ئىسلام دىنىدىكى مەشھۇر تۆت ئىلمىي مەزھەپنىڭ بىرى بولغان ھەنبىلى مەزھىپىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. ئۇ مىلادى 780-يىلى باغدادتا تۇغۇلغان. ئىمام شافىدىن فىقھى بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن.



ئىمام شافىي مىسىرغا كەتكەندىن كېيىن ئۆز ئالدىغا ئايرىم تەلىمات ياراتقان، مىلادى 855-يىلى باغدادتا ۋاپات بولغان.

(17) «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى 1982-يىلى 2-سان، خەنزۇچە، 27-بەت.

(18) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 100-بەت.

(19) تارىخىي قەيتلەرگە قارىغاندا بۇ ئەدەبىيات شەكلىنى ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى خەلىپىسى مەرۋان II نىڭ ۋەزىرى ئابدۇلھېمت ئىبنى يەھيا (ۋاپاتى 750-يىل) نىڭ پارس شاگىرتى روزبى (يەنە بىر ئىسمى ئىبنى مۇقپە، 757-يىلى ۋاپات بولغان) ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شاھزادىلەر، ئوردا خىزمەتچىلىرى، ۋەزىر-ۋۇزۇرالار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە قارىتا ئۇچۇق نىزاملار بەلگىلەنگەن، ئەخلاقىي قائىدە-يوسۇنلارنى ئۆگىتىش ۋە ئۇنى مەدھىيلەش رولىنى ئوينىغان. بۇ ھەقتە خامىلتون. ئا. گىببىنىڭ «ئەرەب ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابىنىڭ 86-، 87-بەتلىرىگە قاراڭ.

(20) ئىسلام دىنىدىكى تۆت ئىلمىي مەزھەپنىڭ بىرى. پەلەستىننىڭ ھازا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان مەككە قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ھاشىملار ئۇرۇقىدىن بولغان ئىمام مۇھەممەد ئىبىن ئىدرىس شافى (767 — 820) بۇ مەزھەپنىڭ ئاساس سالغۇچىسىدۇر. بۇ مەزھەپتىكىلەر قانۇن تۈزگەندە مالىك ۋە ھەنەفە مەزھەپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، «ھەدىس» بىلەن «قىياس» نى بىرلەشتۈرۈۋېتىدۇ، ئەمما «قىياس» قا قاتتىق چەك قويىدۇ، «ئىجما» غا مالىك مەزھىپىگە قارىغاندا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاساسلىق دەستۇرى «شەرىئەت» توغرىسىدىكى «رىسالە» سىدۇر.

(21) ئىسلامىيەتتىكى ئىپتىدائىي ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلغۇچى ئاساسىي مەزھەپ. بۇ مەزھەپتىكىلەر ئەبۇبەكرى (خەلىپىلىكتە ئولتۇرغان ۋاقتى مىلادى 632—634)، ئۆمەر (634—644)، ئوسمان

(644—656)، ئەلى (656—661) قاتارلىقلارنى قانۇنلۇق خەلىپىلەر دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. «شەرىئەت»تە ھەنەفى، شافى، مالىك ۋە ھەنبەل تەلىماتلىرىنى ئەمەل قىلىدۇ. تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. دۇنيادىكى مۇتلەق زور كۆپچىلىك مۇسۇلمانلار مۇشۇ مەزھەپكە كىرىدۇ.

(22) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 105-بەت.

(23) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 107-، 108-بەتلەر.

(24) ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن: «ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى»دە «ئىبنى خەلدۇن مۇقەددىمىسى»نىڭ 193-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ھەقتە جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ژۇرنىلى خەنزۇچە 1982-يىل 2-سان 31-، 32-بەتلەرگە قارالسۇن.

(25) يۇقىرىقى مەنبەدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(26) يۇقىرىقى مەنبەدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(27) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى»، خەنزۇچە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 105-بەت.

(28) يۇقىرىقى كىتاب.

(29) ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى قۇس بولۇپ، سەلجۇقىيلار خاندانلىقىدا ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» ۋە «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغانلىقى ئۈچۈن «نىزامۇلمۇلك» (مەملىكەتنىڭ نىزامى) دەپ ئاتالغان. 1092-يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

(30) تولۇق ئىسمى ئۇبۇل فەيزى مۇھەممەد ئىبنى ھۈسەيىن



بەيھەقى (996—1077) دۇر. غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى سۇلتان مەھمۇد (998—1030) ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ خارجى ۋەزىرى بولغان. ئۆمرىدە 30 تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، ئەمما بۇنىڭدىن سۇلتان مەسئۇد (مىلادى 1030-يىلى) نىڭ ۋەقەلىرىگە ئائىت يېزىلغان «مەسئۇدىلار تارىخى» دېگەن كىتابىلا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

(31) سەئىد فەيياز مەھمۇد: «ئىسلام دىنى قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 192-، 193-بەتلەر.

(32) ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 54-، 55-ۋە 52-بەتلەر.

(33) «قۇتادغۇبىلىك»، 2432-بېيت.

(34) «قۇتادغۇبىلىك»، 574-، 575-بېيتلار.

(35) «قۇتادغۇبىلىك»، 520-بېيت.

(36) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 490-بەت.

(37) «قۇتادغۇبىلىك»، 27 A، 28 A، 35 C، 62 B، 63 B، 505، 507، 509، 512، 520، 521، 522، 523، 526، 529، 530، 538، 553، 559، 560، 562، 568، 574، 576، 577، 578، 580، 2431، 2432، 2436، 2442، 2464، 2483، 2484، 2485، 2487، 2489، 2490، 2492، 2493، 2501، 2503، 2519، 2524، 2555، 4065، 4144-بېيت.

(38) «قۇتادغۇبىلىك»، 54، 59، 89، 446، 2844، 4345، 5488-، 5552-بېيت.

(39) «قۇتادغۇبىلىك»، 5329-بېيت.

(40) «قۇتادغۇبىلىك»، 5555، 5588-بېيت.

(41) «قۇتادغۇبىلىك»، 4982-بېيت.

(42) «قۇتادغۇبىلىك»، 5330-، 4364-بېيت.

(43) «قۇتادغۇبىلىك»، 2499-بېيت.

(44) كورسۇن: «ئىسلام دىنى قانۇنى تارىخى»، خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 199-بەت.

(44) مۇمىن ئابدۇللا: «تۈركچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى 549-بەت.

(45) «قۇتادغۇبىلىك»، 3010-بېيت.

(46) «قۇتادغۇبىلىك»، 3007-بېيت.

(47) «قۇتادغۇبىلىك»، 811، 812، 813-بېيت.

(48) «قۇتادغۇبىلىك»، 814، 815، 816-بېيت.

(49) ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1981-يىل 1-سان 5-بەت، ئۇيغۇرچە.

(50) «قۇتادغۇبىلىك»، 6550، 6538، 6543-بېيت.

(51) «قۇتادغۇبىلىك»، 6466، 6588، 5425، 5426-بېيت.

(52) «قۇتادغۇبىلىك»،، 6382، 6383، 6384-بېيت.

(53) «قۇتادغۇبىلىك»، 6556، 6555-بېيت.

(54) «قۇتادغۇبىلىك»، 6614، 6615-بېيت.

(55) «قۇتادغۇبىلىك»، 6574-بېيت.

(56) «قۇتادغۇبىلىك»، 6581-بېيت.

(57) «قۇتادغۇبىلىك»، 6569، 6570، 6571، 6572، 6573، 6599، 6603-بېيت.

(58)، (59)، (60) «قۇتادغۇبىلىك»، 6589، 6590، 6591، 6602، 6627، 6600-بېيت.

(61)، (62) «قۇتادغۇبىلىك»، 2490، 6586، 6594-بېيت.



## سەككىزىنچى باب

# يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى ئارقا كۆرۈنۈشى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ئۆزى ياشىغان ئىسلام مۇھىتى ئاستىدا قانۇن ئارقىلىق تۈزەش بىلەن ئىنسان تەبىئىتى نەزەرىيىسىنىڭ يۇغۇرۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە تاقالغان. يىغىنچاقلىغاندا، ئۇ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

## بىرىنچى، كونا ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىپ ياخشى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش

كونا ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىپ ئەلنى ياخشى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ئاپپاراتىنى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئالدى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بالدۇرقى قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇنىڭ ئىلغار ۋە ئادىل بولغان تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋارىسلىق قىلىش، چەت ئەلدىكى بەزى قانۇن ئىسلاھاتچىلىق ھەر-

كەتلىرىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىش، قاراخانىلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدىكى زامانغا لايىقلاشالمايۋاتقان تەرەپلىرىنى بىكار قىلىپ، كونىنىڭ ئورنىغا يېڭىنى دەسسىتىپ، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىش، قانۇننى ئەقىل-ئىدراك ۋە بىلىم بىلەن تۈزۈش، تۈزۈلگەن ئەنە شۇ ياخشى قانۇنلار بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ئادەمزات دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاقىللار ياخشى قانۇن تۈزۈپ كەلگەن. جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم بولغان بولسا، شۇلار قانۇننى ياخشى تۈزگەن، قايسى بەگ دۆلىتىدە قانۇن تۈزۈپ يولغا قويالىغان بولسا، شۇ دۆلىتىنى ئوبدان تەرتىپكە سالغان ۋە تەييارلىق قىلىپ تىرىكلەر ئۈچۈن ئۇنى پۈتۈپ قويغان. بۇ ياخشى قانۇنلار (ئاندىن) كېيىنكىلەرگە مىراس بولۇپ قالغان. (بۈگۈنكى كۈندە) كىم ئۇنى ئوقۇپ بىلەلىسە ۋە قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالىسا، ئۇنى ئۈلگە قىلىپ خەلقلىرىگە بەخت يارىتىپ يۇقىرى ئۆرلىيەلەيدۇ.»(1)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھ نۇشىرۋاننىڭ دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، ئەلنى قۇدرەت تاپقۇزغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «نۇشىرۋان ئەقىل كۆزى بىلەن جاھاننى يورۇتۇپ قانۇننى توغرا تۈزگەنلىكى ئۈچۈن دۆلىتى بېيىغانىدى. (شۇڭا) بىر ھېكىم: ئۇ دوزىخى بولسىمۇ شۇ قىلغان ساۋابى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىيامەت ئازابى بولمايدۇ، دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.»(2)

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالاھىدە تىلغا ئالغان نۇشىرۋان (خوسراۋ I دەپمۇ ئاتىلىدۇ، 531 — 578) غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت — پاتىيا خانىدانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 247-يىلدىن مىلادى



224-يىلغىچە) يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا تىكلەنگەن ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 224 — 651) نىڭ يىگىرمىنچى ئەۋلاد خانى بولۇپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا «باج تۈزۈمى ۋە ھەربىي ئىشلارنى ئىسلاھ قىلغان. بارلىق تېرىلغۇ يەرلەرنى ئېنىقلاپ چىقىپ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم ئېلىنىدىغان يەر بېجىنىڭ مۇقىم ئۆلچىمىنى بېكىتكەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئېلىنىدىغان باج ۋە ئۇنىڭ نورمىسى ئەمەلدارلار ۋە يەرلىك فېئوداللار تەرىپىدىن خالىغانچە بېكىتىلەتتى. بۇ ئىسلاھات دۆلەت خەزىنىسىگە توپلىنىدىغان كىرىمنى ئاشۇرغان. نۇشىرۋاننىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئىسلاھاتى ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانلاردىن تولۇقلانغان پىيادە ئەسكەرلەرنى بىرلەشتۈرۈپ مۇنتىزىم ئارمىيە قۇرۇشتا بىر تەجرىبە بولغان. نۇشىرۋاننىڭ مۇشۇنداق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشى نەتىجىسىدە خان جەمەتى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت بارغانسېرى مۇستەھكەملىنىپ، پۈتكۈل دۆلەت تېخىمۇ بەك قۇدرەت تاپقان»(3). يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى نۇشىرۋان ھەققىدىكى بايانلىرىدا ئۇنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرىنى قانۇن يېڭىلاش جەھەتتىكى ھەرىكەتلىرى دەپ قارايدۇ ھەمدە قاراخانىلارنىڭ خانلىرىنىڭمۇ ئاشۇنداق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى باي، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا دالالەت قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن بىر قېتىم تۈزۈلۈپلا ئىككىنچىلەپ ئۆزگەرمەيدىغان قاتمال نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۇ، قانۇننى زامان ۋە ماكانغا قاراپ ئۆزگەرتىپ داۋاملىق يېڭىلاپ تۇرۇشنى، ئۈستقۇرۇلمىدا بىر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، كونا ئادەت كۈچلىرىدىن ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاشنى دائىم ئويلايتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىكار قىلىشقا تېگىشلىكلىرى كونا نەرسە، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىكلىرى يېڭى

# ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى، 1949 - يىلى سېنتەبىردە ئاقسۇ شەھىرى يېڭى بازار كوچىسىدا ئوقۇمۇشلۇق بىر باپكار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1963 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان، 1969 - يىلى ئاۋغۇستتا ھەربىي سەپكە كىرگەن، ھازىر خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئەترىتى سىياسىي بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.

ئاپتور 1983 - يىلدىن باشلاپ ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرىشكەن. بۇنىڭ ھازىرغىچە «ۋاھابىيە مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ھەققىدە» قاتارلىق 15 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ھەرخىل ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشتى. ھازىر ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق قانۇن ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

«〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن بۇ كىتاب ئاپتورنىڭ تۇنجى يىرىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسىرىنى 1986- يىلى ۋە 1989 - يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن ئىككى قېتىملىق مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇغان ماقالىلىرى ئاساسىدا 1990 - يىلى مارتتا يېزىپ تاماملاپ نەشرگە سۇنغانىدى، 1992 - يىلى يانۋاردا تولۇقلىدى. ھازىر «مازار ھەققىدە قىسسە» ناملىق سەككىز بابلىق ئىككىنچى كىتابىنى نەشرىياتقا تاپشۇردى، يەنە «ئۇيغۇر قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئۈچىنچى كىتابى ئۈستىدە ئىشلىمەكتە.

# قىسقىچە مەزمۇنى

بۇ كىتابتا XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ۋە ئۇنىڭدىكى قانۇن مەسىلىلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب «مۇقەددىمە»، يەتتە باب ۋە «خاتىمە» دىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بابتا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى — «قۇتادغۇبىلىك» قانۇنچىلىق جەھەتتىن تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئىككىنچى بابتا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» (قانۇن) ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى شەرھلىنىدۇ. ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى بابتا ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» كە كۆرسەتكەن تەسىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بەشىنچى، ئالتىنچى بابتا «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان قاراخانىلارنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا باھا بېرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بابتا «قۇتادغۇبىلىك» تە بۈگۈن ئۈچۈن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ناھايىتى نۇرغۇنلىغان مول ۋە نادىر مۇۋەپپەقىيەتلەر مۇجەسسەملەنگەن. سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۈگۈنكى يېڭى تارىخىي دەۋردە، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى مۇۋاپىق تەرەپلەرگە ۋارىسلىق قىلىش — يولداش

# كىرىش سۆز ئورنىدا

يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى يازغان «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە قانۇن» دېگەن كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. مەن ئاپتونوم رايونلۇق «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي رەئىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن ھەمدە بۇ كىتابنىڭ ئاپتورىغا چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ئۇيغۇرلار — ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىدىن بىرى، ئۇ ۋەتىنىمىز جۇڭخۇا زېمىنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى يارىتىشتا ئۇلۇغ تۆھپە قوشقان.

«قۇتادغۇبىلىك» — ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت، شۇنداقلا ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى بىر نامايەندە، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى ھەم ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىق ۋەسىقىسى. ئۇ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسى ۋە قانۇنچىلىق خەزىنىسىدىكى جەۋھەرلەرنىڭ بىرى.

«قۇتادغۇبىلىك» — دۇنيادا خېلى بۇرۇنلا تونۇلۇپ تەتقىق قىلىشقا كىرىشتۈرۈلگەنىدى. ۋەتىنىمىزدە بولسا بۇ ھەقتىكى تەتقىقات پارتىيىمىزنىڭ 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن باشلاندى. جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە- ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي



جاڭ زېمىننىڭ «مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرىنى ئېلىپ، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ ۋە ئۇنى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇپ، كونىسىنى چىقىرىپ تاشلاپ يېڭىسىنى يارىتىپ، ئۈزلۈكسىز جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. بىز يەنە ئىنسانىيەت ياراتقان بارلىق ئېسىل مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى پائال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتكە سىڭدۈرۈشىمىز كېرەك» (1) دېگەن يوليورۇقىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرىدۇر.

بۇ كىتابتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە قانۇن مەرىپەت تارىخىنىڭ ئۆتمۈشى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشى بىلەن تەھلىل قىلىنغان. ئاپتور بۇ كىتابتا جەمئىيەتكە نۇرغۇن يېڭى كۆز- قاراشلارنى تەقدىم قىلغان ۋە قىممەتلىك تەكلىپلەرنى بەرگەن. بۇ كۆز- قاراشلار يالغۇز ئەدلىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتى بولۇپلا قالماستىن، ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكىلەرنىڭ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈنمۇ ئىجابىي رول ئوينايدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، بۇ ئەسەرنى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ زامانىمىزدىكى ۋە دىيارىمىزدىكى شەرھى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمەتى ئارات «قۇتادغۇبىلىك» نى تەتقىق قىلىشنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ كىتابنى ئوقۇغان ھەم بۇ بېيىتلەرنى (باشقىلارغا) بىلدۈرگەن (كىشى بۇ) كىتابنىمۇ ئەزىزراقتۇر» دېگەنىدى. (2) ئىشىنىمىزكى، ئىلىم دۇنياسى بۇ كىتابقا مۇۋاپىق باھا بېرىدۇ.

(1) جاڭ زېمىن: «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» گە قارالسۇن. شىنجاڭ گېزىتى 1991- يىل 7- ئاينىڭ 4- كۈنىدىكى سان، ئۇيغۇرچە.

(2) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984- يىل 5- ئاي بېيجىڭ 1- نەشرى «A»، مۇقەددىمە»، 15-، 16- قۇرلار.

جەمئىيىتى ئۇنى 1983-يىلى ئۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدىغان
تېما قىلىپ بېكىتتى، شىمالىي جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر
پەلسەپە-ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ
1981-يىلدىن 1984-يىلغىچە ئاچقان ئۈچ قېتىملىق ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنىدا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى
تەرىپىدىن 1983-يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق
مىللەتلەر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە
يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايوندىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەر
بىرلىكتە ئاچقان كلاسسىك ئەدەبىيات يىغىنلىرىدا «قۇتادغۇبى-
لىك» مۇھىم نۇقتىغا قويۇلۇپ تەتقىق قىلىندى. 1984-يىلى
شىنجاڭ داشۆ «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە مەخسۇس ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنى ئاچتى. 1986-يىلى ۋە 1989-يىلى قەشقەردە
ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە
يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىلىشقا قاتناشقانلار ئۇنىڭ ئېنىق ماھىيىتىدە
«قۇتادغۇبىلىك» نى تەتقىقاتتا كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك ئىلمىي
نەتىجىلەر ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ھازىر مەملىكەت ۋە
دۇنياغا يۈزلەنمەكتە. يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامنىڭ
«‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرى، ئەنە
شۇ يۈزلىنىش بويىچە مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇن يىللىق «قۇتاد-
غۇبىلىك» تەتقىقاتىدا تېز مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى
مېۋە. ئاپتور بۇ ئەسەردە «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدىكى
تەتقىقاتنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى قانۇنغا
ئائىت مەسىلىلەرنى تۈرلەرگە ئايرىپ، بىر-بىرلەپ سۆزلەپ
چىققىنى ھەم ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ھازىرقى زامان
...ۋىيىسىگە كۆتۈردى. ئەسەرنىڭ ئىدىيىسى، مەزمۇنى
...رقەدەر توغرا شەرھلەنگەن.

«‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە قانۇن» نىڭ نەشر قىلىنىشى —



«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى زور ئىلگىرىلەش، ئۇنىڭ بىر
تەرەپتىن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى توغرىسىدىكى
چۈشەنچىسىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىلمىي مەدەنىيەت
ۋە قانۇن مەدەنىيىتى تارىخىدا قوشقان غايەت زور تۆھپىسىگە
بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن چوڭ
ئائىلىسىدىكى خوجايىنلىق تۇيغۇسىنى كۈچەيتسە، يەنە بىر
تەرەپتىن، ماركسىزم-لېنىنىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ،
دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپىدا
چىڭ تۇرۇپ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلەرنىڭ قانۇنشۇناسلىق جەھەتتە قولغا
كەلتۈرگەن مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرى ۋە توغرا پىكىرلىرىنى
قوبۇل قىلىپ، قالاق بىكىنمە بولغان ئۇچۇق خىلمۇخىل قىلدۇرۇپ،
مۇشۇنى قىلىش ئارقىلىق روھىي قىلىنغان ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋە
ئىجابىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىدىغانلا بولساق، ئەجدادلىرىمىز
ئالدىدا يۈزىمىز يورۇق بولىدۇ، نەتىجىلەرنى يارىتالايدىغانلىقىمىزنى
نامايان قىلدى. شۇ، سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈم كۈندىن-
كۈنگە كۈچەيتىلىۋاتقان، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش تېخىمۇ
چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مۇھىم تارىخىي ۋە رېئال
ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەن 1986-يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تۇنجى
قېتىملىق «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش
مۇراسىمىدا: ئېلىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» نى ئاساسىي تېما
قىلغان كۈچلۈك بىر تەتقىقات قوشۇنى كۈندىن-كۈنگە
شەكىللەنمەكتە. بۇ تەتقىقات قوشۇنىدا ئىلىم-بىلىمى
مۇكەممەل مۇتەخەسسىسلەر بار، شۇنداقلا كۈچ-قۇۋۋىتى
ئۇرغۇپ تۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق ئالىملارمۇ بار. بۇلاردىن باشقا
يەنە، ئىلىمگە قاتتىق ئىنتىلىۋاتقان، ياش ئىلمىي تەتقىقات
خادىملىرىمۇ بار، دېگەنىدىم. يولداش يۈسۈپجان ئەلى
ئىسلامى دەل ئەنە شۇلارنىڭ بىرى، ئۇ، ئالىي مەكتەپتە

نوقۇيالمىغان، ئۇ، بۇ ئەسىرى ئارقىلىق ئالىي مەكتەپتە نوقۇيالمىغانلىقتىن ئۆزىگە ئۈمىدسىز قاراۋاتقان بارلىق ياشلارغا ئىلاھات، ئىچۋېتىش جەريانىدا ئالىي مەكتەپتە نوقۇمايمۇ نى-نى ئىشلارنى قىلغىلى بولىدىغانلىقى، ئۇلۇغ بىر مەقسەت يولىدا تىرىشقان ئادەمگە چىققىلى بولمايدىغان چوققا يوق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى تونۇتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدىكى تەتقىقات ناھايىتى نازۇك ھەم مۇشەققەتلىك بولغان بىر ئىلمىي ئەمگەك بولۇپ، ئۇ راستچىللىق، ئەستايىدىللىق، تىرىشچانلىق، چىدامىلىق، مەسئۇلىيەتچانلىق، يۇقىرى سەۋىيە ۋە كۈچلۈك ئىلمىيلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى مەخسۇس تەتقىقاتچى خادىم ئەمەس. ئۇنىڭ «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ ئىشتىن سىرتقى بوش ۋاقىتلاردىن ئۇبدان پايدىلىنىپ، چىداپ ئولتۇرۇپ، مۇستەقىل كۈچ سەرپ قىلىپ، قېتىرقىنىپ ئىزدەنگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى ۋىلادىمىر ئىلىئىچ لېنىن: «مۇستەقىل زور كۈچ سەرپ قىلىنمايدىكەن، ھېچقانداق مۇھىم مەسىلىلەردە بولمىسۇن، ھەقىقەتنى تېپىش چىققىلى بولمايدۇ. كىمكى كۈچ سەرپ قىلىشتىن قورقىدىكەن، ئۇ، ھەقىقەتنى تاپالمايدۇ» دېگەنىدى.(1) «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەگەر كۈچ سەرپ قىلىشتىن قورقۇپ ئىرادىسىزلىك قىلغان بولسا ئىدى، بۇ كىتابنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يېزىپ چىقالمىغان بولاتتى. كىتابخانلارغا مەلۇم بولغىنىدەك، بۇ ئەسەر بىرقەدەر ياخشى يېزىلغان، ئەمما خاتالىق ۋە

(1) «لېنىن ئەسەرلىرى»، 19-توم، 136-بەت، خەنزۇچە، «مۇنازىرە قىلىنىدىغان بىر قانچە مەسىلە» گە قارالسۇن.



سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولۇشى ناتايىن. مەن يولداش يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامىنى قۇتلۇقلاش بىلەن بىللە، كېيىنكى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ نۇقسانسىز ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزگە تېخىمۇ كۆپلەپ ياخشى ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

تۆمۈر داۋامەت

1992-يىل 18-سېنتەبىر

# مۇندەرىجە


مۇقەددىمە ........................................ 1
بىرىنچى باب يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى قانۇن دەستۇرى ........................ 1
ئىككىنچى باب يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى ........................ 10
ئۈچىنچى باب ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپقا كۆرسەتكەن تەسىرى ........................ 117
تۆتىنچى باب يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ...... 159
بەشىنچى باب «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قاراخانىلارنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى ........................ 232
ئالتىنچى باب يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى ........................ 255
يەتتىنچى باب «قۇتادغۇبىلىك» تە بۈگۈن ئۈچۈن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە .. 322
خاتىمە ........................................ 444

# مۇقەددىمە

ئۇيغۇر خەلقى ئېلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆز تارىخىدا ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، يۇرتدارچىلىق قائىدە - قانۇنلىرى، ھەربىي قوشۇن قائىدە - تەرتىپلىرى، يۇرت نىزاملىرى، خەلقچىللىق ئۆلچەملىرى، ئەخلاق نورمىلىرى شۇنىڭدەك قانۇن تۈسىنى ئالغان ھەرخىل ھۆكۈم، يارلىق، توختام، ئادەت ۋە رەسمىيەتلەرنى تۈزۈپ چىققان، قائىدە - نىزام ئورناتقان، قانۇن-ئۇسۇللارنى ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ھەرىكەت مىزانى دەپ تونۇغان ھەم ئۆزگىچە قانۇن ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە بىر خەلقتۇر.

ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ قاچان ۋە قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما «قانۇن» ئاتالغۇسىنىڭ يېقىنقى زاماندىكى تارىخىي مەنبەسىنى ئاختۇرۇپ كۆرگەندە، ئۇنىڭ ناھايىتى ئۇزاق بىر دەۋرنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان «تۆرۈ» سۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەن ئەرەبچە ۋارىيانتى ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زاماندا «قانۇن»نى «تۆرۈ» دەپ ئاتايتتى. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋردە، قانۇن شامان باخشىلىرى تەرىپىدىن ئاغزاكى بايان قىلىناتتى. زورۇ ئاستىر (ئاتەشپە-رەست) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا پۇقرالارغا جازا

بەلگىلەيدىغان قانۇن-نىزاملار ئاتەشكۆرەلەرگە يېزىپ ساقلانمايتتى. بۇددىزم دەۋرىدە بۇددا دىنىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى «ئارما» ياكى «دىرم» دېيىلسە، ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش «ئامۇدىرم» دېيىلەتتى، بۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ يازما دەستۇرلىرى «نوم» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولدى. ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن قاراخانىلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئەنئەنىلىرىنى ئىسلامىيەت مۇئەسسەسەلىرى بىلەن كىرەلەشتۈرۈۋېتىپ، ئەمەلىي كۈچتە قانۇننى «تۆرۈ» دېسە، دىنىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن - قائىدىلەرنى «شەرىئەت» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تاكى XV ئەسىرگىچە «قانۇن» ئاتالغۇسىنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «تۆرۈ» قوللىنىلىپ كېلىنگەنىدى. لېكىن، ئۇ بۇددىزم مەزمۇنى بىلەن تەبىرلەنەتتى. موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە چىڭگىزخاننىڭ ئادەت قانۇنلىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى «تۆرۈ» سۆزى بىلەن ياكى «جاسا»، «جاساق» سۆزلىرى بىلەن ئىپادە قىلىندى. چاغاتاي دەۋرىدىن باشلاپ «تۆرۈ» يازما مەنبەلەردە ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان بولدى، ھەم قانۇنشۇناسلىق «ئۇلۇمى شەرىئەت» (شەرىئەت ئىلمى) دېيىلسە، «قانۇن» دېگەن سۆز پەقەت ھازىرقى زامانغىچىلا خاس ئاتالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى.

دېمەك، «تۆرۈ» — ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە قوللىنىلغان، «قانۇن» دېگەن ئەرەبچە ئاتالغۇ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ئادىتىگە ئايلانغاندىن كېيىن بارا - بارا ئىستېمالدىن قالغان. ھازىر دۇنيادا تۈركىي مۇسۇلمانلار دۆلەت، ھاكىمىيەت، قانۇن، نىزام، سىياسىي - قانۇن، نام - ئابرۇي مەنىلىرىدە ئىشلىتىدۇ(1). تۈركىيە تۈركلىرى



بولسا «tore» (ئادەت، ئەدەپ - ئەخلاق)، «torel» (قائىدە - يوسۇن)، «tore bilim» (ئەخلاق بىلىمى)، «torel Cilik» (ئەخلاقشۇناسلىق) تەرىزىدە قوللىنىپ، «قانۇن»نى بولسا «yasa»، «ئاساسىي قانۇن»نى «Anayasa»، «قانۇن تۈزگۈزماق»نى «yasamak»، «قانۇنشۇناسلىق»نى «yasa bilim» دەپ ئاتىماقتا(2).

«دۇنيادا قانۇنى بولمىغان دۆلەت ۋە دۆلىتى بولمىغان قانۇن يوق»(3). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات بېرىدىغان يازما مەنبەلەر ناھايىتى كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە XI ئەسىردە ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق مەشھۇر كىتابى ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، دۇنيادىكى بارلىق قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن ئورتاق ھادىسە دەپ ئېتىراپ قىلىنغان «قانۇن»نىڭ مەنبەسى بولغان «ئۆرپ - ئادەت»نى شۇنداقلا ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىم ۋە ئالدىنقى ئامىللىرىدىن بولغان «قانۇن»نى تارىخىي ھالدا بىرقەدەر سىستېمىلىق ۋە كەڭ دائىرىدە شەرھلەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات بۈگۈنكىچە تېخى يۈزەكى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بىر تېما، ئۇ ـــ قانۇن - تۈزۈم تارىخى ۋە قانۇن ئىدىيە تارىخىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»دىكى «قانۇن» ھادىسىلىرىگە قارىتا ئىزدىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ئىدىيە تارىخى ساھەسىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇشتىكى ئاساسلىق مەنبەلەردىن بىرى. شۇڭا مەن بۇ ئەسەرگە «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە قانۇن» دەپ ئات قويدۇم.

كىتاب «مۇقەددىمە»، يەتتە باب ۋە «خاتىمە»دىن تۈزۈلدى. كىتابنىڭ ئالدىنقى بەش بابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زاماندىكى قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات

بېرىلسە، كېيىنكى ئىككى بابدا سېلىشتۇرما قانۇنشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە مۇۋاپىق باھا بېرىلدۇ ھەم ئۇنىڭدا بۈگۈن ئۈچۈن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك دەپ قارالغان نۇقتىلار ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتچىلىرىدىن تۈركىيىلىك ئا. دىل ئاچار: «〈قۇتادغۇبىلىك〉 پارىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان بىر شەھەردۇركى، كۆرگەنلەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىدۇ. ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چىقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولغىنى يوق. ھەركىم ئۆزى كۆرگەن كوچىسىنى تەرىپلەۋاتىدۇ» (4) دېگەنىدى. «قانۇن» — «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ شەھەرنىڭ ئەڭ ئۇزۇن، ئەڭ كەڭ، ئەڭ پارقىراق «كوچا» لىرىدىن بىرى. قانۇنچىلىق كۈندىن - كۈنگە دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە قويۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇنداق بىر «كوچا» نى «تاماشا قىلىپ چىقىش» بەكمۇ زۆرۈر ھەم ئەھمىيەتلىكتۇر.

---

(1) «موڭغۇل تىلىنىڭ قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغىتى». موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل-ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، 1966-يىل نەشرى، 551-بەت.

(2) مۇمىن ئابدۇللا: «تۈركچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت». مىللەتلەر نەشرىياتى 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 949- ۋە 1011-بەتلەر.

(3) يۇخۇيى: «قانۇننىڭ پارالېللىقى ۋە ۋېرتىكاللىقى ھەققىدە». شاڭخەي مائارىپ نەشرىياتى، 1987-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە 19-بەت.

(4) ئەھمەد زىيائى: «تارىخىي مىراس 〈قۇتادغۇبىلىك〉 توغرىسىدا» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1983-يىل 4-سان 100-بەت.



## بىرىنچى باب

# يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى قانۇن دەستۇرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ — ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىمى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بەلكى شۇ دەۋرنىڭ قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىمۇ كۆزگە كۆرۈنگەن بۈيۈك قانۇنشۇناسىدۇر. ئۇ تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 409 - يىلى (مىلادى 1019—1018 - يىللىرى)دا، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان، كېيىن سۇلالىنىڭ ئىككىنچى پايتەختى بولغان ئوردىكەنت (قەشقەر)گە كەلگەن، ھىجرىيىنىڭ 461 - يىلى (مىلادى 1069 — 1068 - يىللىرى) دىن باشلاپ «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىشقا كىرىشكەن، ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 — 1070- يىللىرى) يېشى ئەللىكتىن ئاشقان بۇ قانۇنشۇناسنىڭ ئون سەككىز ئايلىق مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن بۇ ئەسەر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە سۇنۇلغان، ھەسەن بۇغراخان ئۇنى دۆلەتنىڭ «خاس ھاجىپ» لىقىغا تەيىنلىگەن (1). ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە قاراخانىلار ئوردىسىدا «خاس ھاجىپ» لىق مەنسىپىدە تۇرغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھىجرىيىنىڭ 478 - يىلى (مىلادى 1085 - يىللىرى) تەخمىنەن ئاتمىش يەتتە يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان ۋە جەسىتى تۈمەن دەرياسى بىلەن قىزىل

دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى «ئەسكى ھىسار» (ئەسكسار) قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى «بارىگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ مازىرى يەكەن-سەئىدىيە خانلىقى (مىلادى 1514 — 1678 - يىللار) نىڭ ئىككىنچى خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرى (مىلادى 1533 — 1559) دە، كەلكۈندىن ساقلاپ قېلىش مەقسىتى بىلەن «ئەسكى ھىسار» قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى پاي ئاب (پارسچە سۆز بولۇپ، سۇنىڭ ئايىغى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، جانلىق تىلدا پاياپ دېيىلىدۇ) دېگەن جايغا يۆتكەپ كېلىنگەن ھەم قايتىدىن ياسالغان (2). «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا چېقىپ تاشلانغان. 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى بۇرۇنقى ئۆز ئورنىدا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ھالدا ياسىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ۋە ساياھەتچىلەرنىڭ مۇھىم ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنىغا ئايلاندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىئوگرافىيىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار ناھايىتى كەمدىن - كەم بولۇپ، بۇ ھەقتە مەلۇمات بېرىدىغان مەنبە دەپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆزىدىن باشقا يەنە، تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ 1947 - يىلى ئورغۇزۇپ چىققان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ترانسكرىپسىيىلىك تولۇق تېكىستىنىڭ بېشىدا بېرىلگەن «مۇقەددىمە» سىنى ئېيتىش مۇمكىن. رەشىت رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن تۈرغۇزۇلۇپ، «A نەشرى. مۇقەددىمە» دەپ ئاتالغان، ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموف تەرىپىدىن تەسنىف قىلىنغان نەسرىي مۇقەددىمىدە: «بۇ كىتابنى يازغۇچى بالاساغۇندا تۇغۇلغان بىر تەقۋادار زاتتۇر؛ ئەمما، بۇ كىتابنى قەشقەر ئېلىدە تاماملاپ مەشرىق



شاھى تاۋغاچ بۇغراخان ھۇزۇرىغا سۇنغاندۇر. شاھ بۇغراخانمۇ ئۇنى قەدىرلەپ (ۋە) ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىقنى ئىلتىپات قىلغان (ۋە) شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ دەپ نام - شۆھرىتى دۇنياغا يېيىلغاندۇر» (3) دېيىلگەن. يەنە شۇ «مۇقەددىمە» دە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆلمەس قىممىتى ھەققىدە توختىلىپ: «مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئېلىمغا يەتسە، غايەت ئۈزلۈكى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەربىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەب بەردى. چىنلىقلار ‹ئەدەبولمەلەك› دەپ ئاتىدى؛ ماچىن مۈلكىنىڭ ھېكىملىرى ‹ئايىنۇل مالىكە› دېسە، مەشرىقلىقلار ‹زىننەتۇلئۇمەرا› دېدى؛ ئىرانلىقلار ‹شاھنامەئى تۈركى› دەپ ئات قويدى، بەزىلىرى ‹پەندنامەئى مەلىك› دەپ ئاتىدى؛ تۇرانلار ‹قۇتادغۇبىلىك› دەپ ئات قويدى» دېيىلگەن (4).

«قۇتادغۇبىلىك» مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق ئەھۋالاتى توغرىسىدا بىزنى ئەڭ يىراق مەنبە بىلەن تەمىنلەيدىغان بەزى قانۇن ۋەسىقىلەرمۇ بولغانىدى. بۇلاردىن V—VIII ئەسىرلەردىن X ئەسىرگىچە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەزگىللەرگە تەئەللۇق بولغان ئۇرقۇن - رونىك يېزىقلىرىدىكى ۋەسىقىلەرنى ۋە بۇنىڭدىنمۇ بالدۇرقى دەۋرگە تەئەللۇق دەپ قارىلىۋاتقان قارۇشتى يېزىقى يادىكارلىقلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئالدىنقىسىنى رۇس تىلشۇناسى باسكاكوۋ «ئۇيغۇرچە سىياسىي قانۇن ھۆججەتلىرى» (5) دەپ ئاتىسا، كېيىنكىسىنىمۇ ھازىرقى كۈندە نۇرغۇن ئالىملار پاكىتلار ئارقىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ۋاقتىدىكى قانۇن ۋەسىقىلىرى دەپ دەلىللەشمەكتە. ئەمما بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى قانۇن ھادىسىلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تىكىدەك يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ بايان قىلىپ بېرەلمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىلەنمەي ئېيتىمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» — قارىماققا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى ئۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قائىدە - نىزاملىرى ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان پەلسەپە كىتابتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ، پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا بىردىنبىر تۈنجى قانۇن دەستۇرى بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۇنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» نى «دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسى» ۋە «قانۇنچىلىق دەستۇرى» دېگۈچىلەرنىڭ كۆز قاراش ۋە ھۆكۈملىرى بىر قەدەر ئادىللىراق ھەم بۇ [illegible].

تۈركىيە ئالىمى، پروفېسسور ئى. كافېسوغلو مۇنداق دەيدۇ: «〈قۇتادغۇبىلىك〉 بىر پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى بولۇشتىن كۆپرەك، قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرتى ۋە ۋاسىتىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، دۆلەت قۇرۇش يوللىرىنى [illegible] ئىدارە، تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي [illegible] بىر سىياسەت كىتابىدۇر» (6). [illegible] بىر ئالىم [illegible] مەقسىدى [illegible] «قۇتادغۇبىلىك» كە قانۇن جەھەتتىن باھا بېرىپ [illegible] قانۇنچىلىق دەستۇرى» دەپ ئاتىغان [illegible] «ئەسىر-

لەردىن بېرى توپلانغان ئەخلاق، سىياسەت ۋە قانۇنغا دائىر پىكىرلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر» (7). دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموف «قۇتادغۇبىلىك» نى «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، سىياسىتى، قانۇن - قائىدىلىرى شۇنىڭدەك خەلقنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى، ئەخلاق پرىنسىپلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن نىزامنامە» دەپ ئاتايدۇ (8).

يىغىنچاقلىغاندا، «ھەقىقىي مەنىسى بويىچە ئېيتقىنىمىزدا ئۇنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن دۆلەتنى ئەخلاق، قانۇن، ئىلىم، ئادالەت بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ» (9). ئۇنىڭدا «ئوتتۇرىغا قويۇلغان سىياسىي دۆلەت ئاپپاراتى ۋە قانۇنشۇناسلىققا ئائىت تەلىماتلار كەڭ دائىرىنى — دۆلەت باشلىقى، ۋەزىر ۋە سەركەردە، ھەر خىل ئىچكى-تاشقى ئىشلار بويىچە ۋەزىپە ئۆتىگۈچى بەگ - ئەمەلدارلار، دۆلەت خادىملىرىنىڭ كەسپىي ۋە ئەخلاقىي شەرتلىرى، خىزمەت ئىستىلى، ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق، دۆلەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي تەبىقە ۋە كەسىپ ئەھلىگە قاراتقان سىياسەت پرىنسىپلىرى قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر دەستۇرىنى شەكىللەندۈرگەن» (10) بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» - تە «خەلق ھىمايە قىلىدىغان دۆلەت تەشكىللىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى، دۆلەتنى بىلىم ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغاندىلا ئۇنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرەلەيدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى، ھەر ئىشتا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم - ئەخلاقنى يولباشچى قىلىش كېرەكلىكى، دۆلەت باشلىقى ياكى ھۆكۈمدارنىڭ ھەممە ئىشتا ئۈلگە بولۇشى لازىملىقى، شۇنىڭدەك خەلقنىڭ دۆلەتكە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ خەلققە

نىسبەتەن قانداق مۇئامىلە قىلىشى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە ۋەزىپىسى قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ» (11).

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، «قانۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قانۇننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ۋە كونكرېت قانۇن-بەلگىلىمىلەر-نى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كەڭ ۋە تار ئىككى مەنىسى بار. ئۇنىڭ كەڭ مەنىسى قانۇننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى يەنى دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە دۆلەت زورلۇق كۈچىنىڭ كاپالىتى بىلەن يولغا قويۇلىدىغان ھەر خىل ھەرىكەت-قائىدىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ تار مەنىسى مەخسۇس قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت ئورگىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش تەرتىپى بويىچە تۈزۈپ ئېلان قىلغان قائىدە خاراكتېرلىك ھۆججىتىنى يەنى ماددىلىق يازما قانۇننى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق دەستۇرى — «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر قاتار قانۇن مەسىلىلىرى ئەنە شۇ «قانۇن» نىڭ كەڭ مەنىسىدىن ئىبارەت. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي پروگرامما خاراكتېرىدىكى ھۆججىتى بولۇپ، ھەرگىزمۇ «شەرئىي مەھكىمە» دە تۈزۈلگەن پەتىۋالار مەجمۇئەسى ئەمەس. گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىتابىدا دۆلەتتە قانۇننىڭ قانداق تۈزۈلۈشى، ئەلگە قانداق «نىزام ۋە شەرتلەر كېرەك» لىكى، «ئەل-يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ كىم» لىكى، «ئۇرۇشقاندا لەشكەرنى قانداق قۇرۇش» لازىملىقى، «كىمنى ئۆزىگە يېقىن تۇتقۇلۇق، كىمنى يامان دەپ يىراق قىلغۇلۇق» كېرەكلىكى، «خان ئۈستىدە خەلقلەرنىڭ ھەققى بار» لىقى، «خاننىڭمۇ خەلقتە ھەققى بار» لىقى،



پۇقرالارنىڭ شاھلارنى، شاھلارنىڭ پۇقرالارنى «كۆزىتىپ تۇرۇش كېرەك» لىكى ۋە «خەزىنىنى ئىچۈك تويلاپ تاراتماق كېرەك» لىكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى «سەرەلەپ ئېچىپ يېشىپ ئايرىغان» (12) بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، بىزگە جىنايەتنىڭ تۈرلىرى ۋە جىنايەتكە قوللىنىدىغان جازانىڭ خىللىرى، شۇنىڭدەك سوت قىلىش تەرتىپى قاتارلىق كونكرېت مەسىلىلەر ھەققىدە ئېنىقراق كۆرسەتمە بېرەلمەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن باشلانغان مەدەنىي ھاياتىدىكى قانۇنچىلىق پائالىيىتى ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قانۇنشۇناسلىق (قانۇن ئىلمى) نىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئىجتىمائىي پەندە قانۇننى ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىلىم قانۇنشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئىجتىمائىي پەننىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىي مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان قانۇن سىستېمىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئاندىن شەكىللىنىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. ئېنگېلس قانۇن، دۆلەت ۋە قانۇن-شۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ: «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇم بىر باسقۇچىدا مۇنداق بىرخىل ئېھتىياج تۇغۇلغانىكى، ھەر كۈنى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئىشىنى بىر ئورتاق قائىدىگە يىغىنچاقلاپ، شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتلىرىگە بويسۇندىغان قىلىشقا توغرا كەلگەن، بۇ قائىدە ئاۋۋال ئۆرپ - ئادەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن، كېيىن بولسا قانۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، قانۇننى قوغداشنى

ئۆزىگە ۋەزىپە قىلغان ئورگان — جامائەت ھاكىمىيىتى يەنى دۆلەت ئەمدىلا پەيدا بولغان. قانۇنچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇرەككەپ ۋە كەڭ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ زۆرۈرلۈكى كېلىپ چىقتى، بىر كەسپىي قانۇنشۇناسلار قاتلىمى شەكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇنشۇناسلىقمۇ پەيدا بولدى» (13) دېگەنىدى. ئۇيغۇرلاردا دۆلەت ۋە قانۇننىڭ شەكىللىنىشى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ يۇقىرىقى ھۆكۈمگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىقىنىڭ مەنبەسىنى مۇھاكىمە قىلىشىمىزغا ناھايىتى باپ كېلىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمدۇر.

---

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-نەشرىنىڭ «مۇقەددىمە» سىگە قارالسۇن.

(2) بۇ ھەقتە مۇھەممەت سىدىق زۇنۇننىڭ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھازىرى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1986-يىل 4-سان 1-بەت، ئۇيغۇرچە.

(3) «قۇتادغۇبىلىك»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-ۋە 7-بەت.

(4) «قۇتادغۇبىلىك»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-، 7-بەتلەر.

(5) ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە، 70-، 71-بەتلەر.

(6) ئى. كافىسوغلو: «قۇتادغۇبىلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنى. 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 151-بەت.



(7) لى جىننىڭ «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «تارىخىي مىراس — ‹قۇتادغۇبىلىك› ھەققىدە بايان». 4-توپلام. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىلى 2-ئاي 1-نەشرى، 356-بەت.

(8) قەييۇم كەرىموۋ: «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى تەۋسىفىنىڭ كىرىش سۆزى» گە قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا». 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53-بەت.

(9) ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 137-بەت، ئۇيغۇرچە.

(10) ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن: «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار ئابىدە» گە قارالسۇن. شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1984-يىل 3-سان 35-بەت، ئۇيغۇرچە.

(11) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پارلاق ئابىدە — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1983-يىل 2-سان 48-بەت، ئۇيغۇرچە.

(12) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى II. نەزمى مۇقەددىمە، 36، 35، 44، 50، 39، 42، 43، 51، 49-بېيتلەرگە قارالسۇن.

(13) «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم، 1981-يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 933-بەت.

ئىككىنچى باب

# يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى

كىتابىمىزنىڭ «مۇقەددىمە» سىدە قەيد قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زاماندا «قانۇن» نى «تۆرۈ» ( Töru ) دەپ ئاتىغانىدى. بۈگۈنكى كىشىلەر قەدىمكىلارنىڭ «قانۇن» نى نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىمىغان بولۇشى، ئەمما بۇنى ئىسپاتلايدىغان ھەرخىل خاراكتېرگە ئىگە ماتېرىياللار (تارىخىي تەزكىرە، قەۋرە تەزكىرىسى، ۋەقەلەر خاتىرىسى، خانلارنىڭ تەرجىمىھاللىرى-نى مەزمۇن قىلغان ئابىدىلەر، قەدىمكى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر، دىنىي تەرجىمە ئەسەرلەر، ئېتىقاد ۋە ئۆرپ-ئادەت مەزمۇن قىلىنغان قائىدە-يوسۇنلار، ئاغزاكى راۋايەت قىلىنىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەر شۇنىڭدەك ئۇلار ھەققىدە قەلەمگە ئېلىنغان يازما خاتىرىلەر، داستان، لۇغەت ۋە تارىخىي ئەسەرلەر) نىڭ ئىنتايىن ئۇرغۇنلۇقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمەكتە.

ھازىر قولىمىزدىكى «Töru» تىلغا ئېلىنغان نەق بار ھۆججەتلەرنى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» لەرنى دەۋرلەر تەرتىۋى شۇنداقلا



مەزمۇنلار خاسلىقى بويىچە مۇنداق توققۇز خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

## بىرىنچى، قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقىدىكىلىرى

**1. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»** (1) دۇر. ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى 1-قۇردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئولۇرىپان تۈرك بودۇننىڭ ئىلىن **تۆرسىن** تۇتۇ بىرمىس ئىتى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ **قانۇن-تۈزۈمىنى** تۈزۈپ بېرىپتۇ)» . مەزكۇر ئابىدىنىڭ شەرقىي تەرىپى 3-قۇردا يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئانى ئۈچۈن ئېلىگ ئانچا تۇتمىس ئەرىنچ، ئېلىگ تۇتىپ، **تۆرۈگ** ئىتمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ **قانۇن - تۈزۈملىرىنى** ئورنىتىپتۇ) .»

شەرقىي تەرىپى 8 -، 9 - قۇرلاردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تابغاچ قاغانغا **ئىلىن تۆرۈسىن** ئالى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلارنىڭ **دۆلىتى ۋە ھاكىمىيىتىنى** تابغاچ خاقانغا ئېلىپ بېرىپتۇ) .»

شەرقىي تەرىپى 13 - قۇردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «يەتى يۈز ئەر بولۇپ، ئەلسىرەمىس قاغانسىرامىس بودۇنىغ، **تۈرك تۆرۈسىن ئىچغىنمىش بودۇنىغ ئەچۈم ئاپام تۆرۈسىنچە** ياراتمىس، بوسغۇرمىس (تەرجىمىسى: يەتتە يۈز كىشى بولغاندىن كېيىن ‹ ئاتام خاقان › ئاتا - بوۋامنىڭ **قانۇن-تۈزۈملىرى** بويىچە دۆلىتىدىن، خاقانىدىن ئايرىلغان خەلقلەرنى، دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقلەرنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيىلەپتۇ) .»

شەرقىي تەرىپى 15 -، 16 - قۇرلاردا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«ئىنچە ئىلىگ تۆرۈگ قازغانىپ، ئۇچابارمىس (تەرجىمىسى: ئانام خاقان ئاشۇنداق قىلىپ **دۆلەت قۇرغان ۋە قانۇن-تۈزۈم** ئورناتقاندىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ) .»

شەرقىي تەرىپى 16 - قۇردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئول **تۆرۈدە** ئوزە ئەچىم قاغان ئولۇرتى. (تەرجىمىسى: كېيىن **قانۇن - تۈزۈمگە** ئاساسەن، ئاتام خاقان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ) .»

شەرقىي تەرىپى 22 - قۇردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئانچا قازغانىپ ئىتمىس **ئىلىمىز تۆرۈمىز** ئەرتى (تەرجىمىسى: بىز تىرىشىپ قۇرغان **دۆلىتىنىڭ قانۇن - تۈزۈمى** ئەنە شۇنداق ئىدى) .»

شەرقىي تەرىپى 30 - قۇرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بۇنچا **تۆرۈگ** قازغانىپ ئىنىم كۆلتىگىن ئۆزىنچە كەرگەك بولتى (تەرجىمىسى: ئىنىم كۆلتىگىن مۇشۇنچە **قانۇن - تۈزۈمنى** ئورنىتىپ، تۇيۇقسىزلا قازا تاپتى) .»

شەرقىي تەرىپى 31 - قۇرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئالتى بېگىرمى ياشىغا ئەچىم قاغان **ئىلىن تۆرۈسىن** ئانچا قازغانىپ (تەرجىمىسى: ئۇ ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا ئاتام خاقان دۆلەت ۋە **قانۇن - تۈزۈمنى** ئەنە شۇنداق يولغا كەلتۈردى) .»

2. «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»(2) ئۇنىڭ شەرقىي يۈزى 1 - قۇرىدا: «بىردىكە ئۈزۈم ئولۇرۇپ بۇنچا ئاغىر تۆرۈگى تۆرت بۇلۇڭداقى بودۇن، ئۈچۈن .....ئىدىم. (تەرجىمىسى: تۈزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى ئەللەر ئۈچۈن ئورغۇن مۇھىم **قانۇن - تۈزۈملەرنى**، ئورنىتىپ بەردىم) .»

شەرقىي يۈزى 36 - قۇرىدا: ئىلىگ تۆرۈگ يېگدى قازغاندىم... (تەرجىمىسى: مەن **دۆلەتنى، قانۇن - تۈزۈملەرنى** ياخشى باشقۇرۇشقا تىرىشتىم) » دېيىلگەن.



**3. «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»**(3) بۇنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 9 - خانى قارا بالغاسۇندا مىلادى 814 - يىلى تۇرغۇزغان. بۇ سوغدى تىلى، تۈركىي تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا ئۈچ خىل يېزىلغان بولۇپ، سوغدى، تۈركىي تىلى بىلەن يېزىلغان يۈزى بەك ئۇچۇپ ئۆچۈپ كەتكەچكە تونۇغىلى بولماس بولۇپ قالغان. خەنزۇچىسى بىرقەدەر تولۇق ساقلانغان. ئۇنىڭ 1 - ۋە 2 - قۇرلىرىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان:

闻夫乾坤开辟，日月照临。受命之君，光宅天下，德化昭明，四方辐凑，刑罚峭峻，八表归仁(信……。)？当先骨力悲罗之父护输袭国于北方之隅，建都于唱昆之野，以明智治国，积有岁年。

(بۇنىڭ مەنىسى مۇنداق:

كۆك ئاسمان بىنا بولۇپ، كۈن ۋە ئاي نۇر چاچتى. خاقان ئاشۇ نۇرنىڭ تەقدىرىدىن يورۇق نۇرىدا تۇرۇپ تۆت تەرەپكە پەزىلەت ۋە ئەقىل تاراتتى، **قاتتىق قانۇن، تۈلەم** يۈرگۈزدى، سەككىز تەرەپ بەگلىرى قارام بولدى....؟ كۆل بىلگەنىڭ ئاتىسى قۇشۇ شىمالىي تەرەپتە ئەل قۇرۇپ، ئورقۇن دالاسىنى پايتەخت قىلدى. دۆلەتنى ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن تۈزەپ، نۇرغۇن يىللارنى ئاشۇنداق ئۆتكۈزدى).

يۇقىرىقى پارچىدا بىز گەرچە ئۆزىمىز تەتقىق قىلىۋاتقان Toru نىڭ قەدىمكى ئەسلى تۈركىي شەكلى بىلەن ئۇچراشمىساقمۇ، شۇنىڭغا مەنىداش بولغان «刑罚» خېتىنى كۆردۇق. قەدىمكى زاماندا 刑 خېتى «جازالىماق، جازا قانۇنى» دېگەن ئىككى مەنىنى، 罚 بولسا «تۆلەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «قوتادغۇ بىلىك» تە «سىياسەت» دەپ ئۇچرايدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى گىمك شىمىن بىلەن خاۋ گۆەنجۇڭلار بىردەك «刑罚»، «法纪» دەپ تەرجىمە قىلغان. قەدىمكى نۇرغۇن ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە «سىياسىتى

قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى» دېگەن گەپلەر ئۇچرايدۇ. بۇ «قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى» دېگەن سۆز. شۇڭلاشقا «ئابىدە»دىكى 刑罚 نى «جازا قانۇنى»، «جىنايى جازا» ياكى «قانۇن، تۆلەم» دەپ چۈشەنسە بولىۋېرىدۇ. شۇ مەنىدىن ئۇ، «قانۇن»نى بىلدۈرىدىغان Törü بىلەن ئوخشاشتۇر. يۇقىرىقى بايان قىلىنغان قەدىمكى تۈركىي يېزىقىدىكى ئابىدىلەردە «ئاغىر تۆرۈ» دېگەن سۆز ناھايىتى كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ. بۇ «قاتتىق قانۇن-تۈزۈم» دېگەن سۆز بولۇپ مۇشۇ مەنىگە تاشتىكى 刑罚峭峻 دېگەن سۆزگە باراۋەر كېلىدۇ. شۇ مەنىدىن 刑罚峭峻 نى «ئاغىر تۆرۈ» (قاتتىق قانۇن-تۈزۈم)نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

4. «**تېرخىن مەڭگۈ تېشى**»(4) بۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئېل ئېتمىش بىلگە قاغان (مىلادى 747-، 759-يىللار) نامىدىن يېزىلغان ئېل ئېتمىش بىلگە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى يىللاردىكى ئىشلار خاتىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا، «تەڭرىنىڭ ئېل ئېتمىشكە كۆرسەتكەن ھامىيلىقى بىلەن دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە قانۇنىنىڭ بەلگىلىنىشى ھەققىدىكى بايان»لار ئوپئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي يۈزى 3-قۇرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئۈزەكۈك تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئاسرا ياغىزيەر ئىگ(ت)ۈك ئۈچۈن ئەلىمىم **تۆرۈمىن** ئەتىنتى» (مەنىسى: يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇقى، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن، ئېلىمنى قۇردۇم، **قانۇن - تۈزۈملىرىمنى** ئورناتتىم).

## ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقدىكىلىرى

1. «ئوغۇزنامە»(5) ئۇنىڭ 325-قۇرىدا «ئاي



قاغانۇم سەنىڭۇ **تۆرۈلۈك** بولسۇنغىل تۈزۈن» دېيىلگەن. بۇنى پروفېسسور شەرىپىدىن ئۆمەر «ئەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن» دەپ ناھايىتى ئاممىباب ئۆزلەشتۈرسە («ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» ئۇيغۇرچە 204-بەت)، گېڭ شىمىن ئەپەندى «ئەي خاقانىم، بىزنىڭ **دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈمى** ئادىل بولسۇن» («ئوغۇزنامە»، خەنزۇچە 1980-يىل نەشرى، 9-، 26-، 39-بەتلەرگە قارالسۇن) دەپ تەرجىمە قىلغان.

2. «**ئالتۇن ياروق**»(6) ئۇنىڭ 607-قۇرىدا: «ئۇرۇك ئۇساتى كونى نومچە **تۆرۈچە** باشلاتاچى، ئىمەرىگمە قاماغ بودۇنىن قاراسىن ئاشمىش ئۇكلتمىش، قوپىن سىڭار ياغىسىز ياۋلاقسىز ئەرتى (مەنىسى: ئۇ دائىم توغرا نوم بويىچە، **قانۇن-تۈزۈملەر بويىچە** ئەلنى باشقۇرۇپ، ئەتراپىدىكى پۇقرالارنى ئاۋۇتقان، ھەممە ئەتراپنى دۈشمەنسىز قىلغان-دى)» دېيىلسە، 627-قۇرىدا: «قاچان تاپىغ ئۇدۇق قىلغۇلۇق **تۆرۈسىن** ئەرتدۇر دۇكتە ئوترۇ ئەستۈپ ئىچىنتە يەكلەدىلەر (مەنىسى: ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈرۈش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن مۇنار ئىچىگە دەپنە قىلدى)» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئالتۇن ياروق»تا: «**ئىل باسارۇ تۆرۈسىن** ئوتۇنۇر سىزىڭار ئايىتو (مەنىسى: ئىززەت-ئىكرام بىلەن **دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان قانۇن-نىزاملاردىن** سوراڭلار)» دېيىلگەن. (ۋاڭ جيايىڭنىڭ «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

3. «**ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى**»(7) ئۇنىڭ 9-قۇرىدا: «**ئىلىگ تۆرۈگ** ئاغى بارىم ئۇتار، ئاغى بارىم ئالقىنسار ئىل تۆرۈنە چۇق ئۇتار (مەنىسى: **دۆلەتنى، قانۇننى** مال-دۇنيا

ئۆتۈپ تۇرىدۇ. «مال-دۇنيا تۈگەپ كەتسە، **دۆلەتنى، قانۇننى** قانداقمۇ تۇتۇپ تۇرالايمىز؟» دېيىلگەن.

4. «**مائىترى سىمىت**»(8). ئۇنىڭ «ئۈچۈنچ ئۇلۇس ئۈچ پىتىر A» (ئۈچىنچى بۆلۈم ئۈچىنچى ياپراق A) دىكى 16-، 17-، 18-، 19-، 20- قۇرلاردا: «قۇنچۇيلار ئەرسەر ئاراغ چىخا پىلاغ تۇرۇ ...لى ئەرۇر، قايۇ نومتا ئۇزۇن تونلىغ...لار ئەۋدىن بارقتىن ئۈنۈپ **دىنتار تۇرۇسىن** تۇتار - لار تۇل نوم ئالقىنچۇقا تەكى ئارىغىن تۇرۇقىن تۇرماز.» (مەنىسى: مەلىكىلەر بولسا ساپ **پەرھىز ساقلاش نىزام** ...... بولىدۇ. قايسى نومدا خوتۇن-قىزلار...... ئۆي-ۋاقىدىن (ئايرىلىپ) چىقىپ **دىنتار (تاللانغان مانى دىنى مۇرتى) نىزامىنى** تۇتسا، ئۇ نوم يوقىلىشقا يۈز تۇتۇپ، ساپ-تازا تۇرالمايدۇ) دېيىلگەن.

ئۇنىڭ «ئۈچۈنچ ئۇلۇس تۆرت پىتىر A» (ئۈچىنچى بۆلۈم تۆتىنچى ياپراق A) دىكى 25-، 26-قۇرلاردا: «ئەد تاۋار ئۈزە سەۋىنچ ئۆتلى **تۇرۇسىنچە** تاپاغ ئۇدۇغ قىلايىن (مەنىسى: مال-دۇنيا بىلەن خۇشاللىققا جاۋاب قايتۇرۇش **يۈسۈنى بويىچە** (بۇرھانغا) تاۋاب قىلاي)» دېيىلگەن.

5. «**شۇۋدىزاڭنىڭ تەرجىمىھالى**»(9) ئۇنىڭ A3 13-قۇرىدا: «يېرلىغ بىرلىقار **تۇرۇچە** ئىندى (مەنىسى: يۇرتتا مۇقەددەس قانۇن داۋاملاشتۇرۇلدى)» دېيىلگەن بولسا، A5 23، 24-قۇردا: «مۇنتاغ ئۇلۇغ **تۇرۇن** (مەنىسى: مۇشۇنداق تەنتەنىلىك مۇراسىم)» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. B5 12-دىن 17-قۇرلارغىچە «بۇ **تۇرۇكى** يىلان كۈنگە بولتى. **بۇ تۇرۇ** ئەرتىمىستە كىن تورتۇنچ كۈن ژىم بىچىن كۈنگە تېرگەن تىگىن تويىن كىرگۈ-لۈك كوسۇسى بولتى» (مەنىسى: **بۇ مۇراسىم** يىلان كۈنى ئۆتكۈزۈلدى. **بۇ مۇراسىم** ئۆتكۈزۈلۈپ ئۆتىنچى كۈنى يەنى مايمۇن كۈنى تەركەن



تېگىن راھىبلىقا كىرمەكچى بولدى) دېيىلسە، B7 21، 22، 23-قۇرلاردا: «ياتتۇرۇ لاغىكىغا ئىلتىپ ئاتتا **ئۇلۇغ تۇرۇ** قىلتۇرۇپ ئۆتتۈردىلەر (مەنىسى: (خانىنىڭ جەسىتىنى) لاغىكىغا قايتۇرۇپ ئەكەلگەندىن كېيىن **كاتتا دەپنە مۇراسىمى** ئۆتكۈزدى)» دېيىلگەن.

6. «**قۇل بىتىگىنىڭ بەگ ھۇزۇرىغا سۇنغان ئىلتىماسى**»(10) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى مىلادى 1913-يىلى روسىيىلىك پروفېسسور س. ئى. مالوۋ تۇرۇمچىدىكى بىر خرىستىئان چېركاۋىدا تۇرۇشلۇق F. Hogers ئىسىملىك بىر پوپتىن سېتىۋالغان ھەمدە ئۇنى لاتىن ھەرپى بىلەن ترانسكرىپسىيىلەپ رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلغان. كېيىن بۇ ھۆججەتنى «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ 8-قۇرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«كىچىگىمتە بىنىڭ ئۆجىك نوم بۇقشۇت ئورگەنمىس ئۈچۈن نەتەگ ئەرسەر تويىن بولۇپ، **تويىن تۇرۇسىنتە** يورىقاي مۇمەن ساقىنىپ، تىگۈي تايىشى باشلاپ، قىتاي تايىشلارقاكەگە سەرمەن (مەنىسى: كىچىكىمدە خەت-ساۋاتىمنى چىقىرىپ نوم تەلىم ئۆگىنىش ئۈچۈن، قانداقلا بولمىسۇن، راھىب بولۇپ، **راھىبلار قائىدىسى** بويىچە ئىش تۇتاي دەپ ئويلاپ، تىگۈي تايىشى باشچىلىقىدىكى قىتاي تايىشلىرى بىلەن كېڭەشكىلى باردىم)».

7. «**مانى ئىبادەتخانىسى يارلىقى**»(11) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەت بولۇپ، ئىدىقۇت پادىشاھلىقى تەرىپىدىن مانى ئىبادەتخانىسىغا يارلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن، ھۆججەتنىڭ 11 بېرىتى. ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. ھازىر بېيجىڭ تارىخ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. (نومۇرى:

82، 8782T). خوالق ۋىنبى ئەپەندى شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا قولغا چۈشۈرگەن. 1954-يىلى نەشر قىلىنغان «تۇرپاننى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشنىڭ خاتىرە» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ 3-، 4-، 5-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«كىگۈرسىن... داكى **تۆرۆچە** ئىلكى (؟) داكى **تۆرۆچە** ئىس ئايغۇچى مۇزاق ئىلىمكا ئۇتۇق ئىسلەتىزۈن (تەرجىمىسى: **ئەلنىڭ قانۇنى** بويىچە كىرىم-چىقىم قىلىدىغان راسخوتنى ئۇتۇق (ئاختا قىلىنغان راھىب) لار ئىش باشقۇرغۇچى مۇجاك (سوغدىچە، مانى دىنىنىڭ باش راھىبى) ئۇچۇن ئىشلەتسۇن)».

34-، 35-، 36-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئىس ئايغۇچى ئاغىلىقتا كىرۈر بولغۇلۇق يىر تۇسى تۆرت مىڭ يۈز بىس ئوتۇز قوقپۇ **بۇرقان تۆرۆچە** سىر سىب- قانىقتا كىگۈرزۈن (تەرجىمىسى: خەزىنىگە كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك بولغان يەر ئىجارىسى تۆت مىڭ بىر يۈز يىگىرمە بەش قوقپۇ. ئۇ **بۇددا قانۇنى** بويىچە زىرۋىنتا (12) كىرگۈزۈلۈپ خەزىنىدە ساقلانسۇن)».

54-، 55-، 56-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مانىستاننا نەتەگ ئىس كۈچ بولۇپ تىگرى مۇجاكقا ئۆتۈككا كىلسار ئىلكىداكى **تۆرۆچە** شىروشانلار ئىس ئايغۇچىسىز كىرمازۇن (مانى ئىبادەتخانىسى ئىچىدە قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئىشنى باش راھىبنى بىلمەكچى بولۇپ، سوراشقا توغرا كەلسە، **دىنىي قائىدە-يوسۇن بويىچە**، تەرىقەت باشلىقى يەنى مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشقا مەسئۇل ئەمەلدارلار ئىش باشقۇرغۇچىلارنى بىللە ئالماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ قېشىغا يالغۇز كىرمىسۇن)».

بۇ ھۆججەت ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان



ۋاقىتتىكى قانۇن-تۈزۈملىرى ھەققىدە بىزنى ئەڭ يىراق مەنبە بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنىڭدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە Toru دېگىنى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلغانلارغا «قىزغۇت» جازاسى بېرىش (13-، 15-، 82-، 92-قۇرلار)، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش (98-قۇر)، ئىشنى بۇزۇپ قويغانلارنى ئاۋۋال «ئۈچ يۈز دەررە ئۇرۇش» ئاندىن «قىزغۇت جازاسىغا تارتىش» (99-قۇر)، چوڭ راھىب ئاغرىپ قالسا داۋالىتىش (105-، 106-، 107-قۇرلار) ئاغرىپ قالغان راھىبلاردىن ياخشى خەۋەر ئالمىغانلارنى ئۈچ يۈز دەررە ئۇرۇش ھەمدە گۇناھىنى سۈرۈشتۈرۈپ سوراققا تارتىش (108-، 109-قۇرلار)، راھىبلارنىڭ تامىقى خام قالسا ئۈچ يۈز دەررە ئۇرۇش (119-قۇر)، ئالىي راھىبلارنىڭ يېمەكلىكى يېتىشمىسە خىزمەتچىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلارغا سولىمى (13) دىكى مانىستان (مانى ئىبادەتخانىسى) ئىچىدە قىزغۇت جازاسى بېرىش (33-، 34-قۇرلار) قاتارلىق مەزمۇنلار قەيت قىلىنغان.

## ئۈچىنچى، خاقانىيە ئۇيغۇر تىلىدىكىلىرى

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (14) ئۇنىڭ I توم 144-بەت، II توم 23-، 32-، 33-بەت، III توم 166-، 167- ۋە 305-بەتلىرىدە «Toru» ئاتالغۇسى ئۇچرايدۇ، بولۇپمۇ I توم 144-بەتتىكى شېئىر تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ھەم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگىدۇر. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئەندىك كىشى ئەتىلسۇن
**ئەل تۆرۈ** يەتىلسۇن
توقلى بۆرى قاتىلسۇن
قازغۇ يەمە ساۋىلسۇن.

(مەنىسى مۇنداق:

ئەخمەق ئادەملەر ھوشىنى تاپسۇن، دۆلەتتە قانۇن-تۈزۈم تۈزەلسۇن، قوزا بىلەن بۆرىلەر قېتىلىپ بىر جايدا بىللە ياشايدىغان بولسۇن، بىزدىن غەم-قايغۇ كەتسۇن).

2. «قۇتادغۇبىلىك» (15) بۇ Tөrü قەيت قىلىنغان يازما مەنبەلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇكەممىلىدۇر. ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان Tөrü ئاتالغۇسىنىڭ كۆپلۈكى ھەم كەڭ مەنىگە ئىگىلىكىدىن ئۇنى «قانۇن كىتابى» (كىتابۇل تۆرۈ) دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە Tөrü 114 بېيىتتە 124 قېتىم يالغۇز ئۇچرايدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

103, 103, 219, 252, 269, 286, 291, 355, 429, 454, 454, 800, 800, 812, 815, 822, 893, 939, 1041, 1374, 1435, 1451, 1456, 1458, 1458, 1458, 1461, 1570, 1642, 1643, 1686, 1690, 1670, 1772, 1911, 1927, 1931, 1941, 2015, 2017, 2022, 2032, 2033, 2034, 2036, 2058, 2111, 2128, 2133, 2134, 2136, 2165, 2171, 2474, 2490, 2531, 2713, 3093, 3107, 3108, 3121, 3192, 3207, 3463, 3463, 3739, 3997, 4001, 4002, 4006, 4008, 4010, 4016, 4016, 4018, 4038, 4082, 4082, 4140, 4153, 4170, 4309, 4309, 4321, 4446, 4449, 4473, 4595, 4604, 4605, 4605, 4606, 5170, 5172, 5197, 5285, 5287, 5288, 5302, 5471, 5491, 5498, 5559, 5576, 5734, 5735, 5737, 57541, 5743, 5744, 5765, 5887, 5903, 5944, 5944, 6266, 6273, 6409, 6489, 6492, 6550, 6593, 6591, 6595.

يۇقىرىقى بېيىتلەر ئىچىدە 103، 800، 3463، 4016، 4082، 4309، 4605 - ۋە 5944 - بېيىتلەردە Tөrü ئىككى قېتىمدىن، 1458 - بېيىتتە Tөrü ئۈچ قېتىمدىن تەكرارلانغان.



## تۆتىنچى، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر — تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەردىكىلىرى

1. «خەزائىنۇلمائانى» (16). (ئىلىم-مەرىپەت خەزىنىلىرى). ئەلىشىر ناۋايى (1441 — 1501) نىڭ بۇ مەشھۇر دىۋانىدىكى بىر مەسنۇۋىدە «تۆرۈ» (Tөrü) «تۆرە» (Tөra) شەكلىدە مۇنداق كەلگەن:

**تۆرە بىرلە** باش ئۇرۇپ تۇت خانىغە،
سەرقۇتنى بەر مېنى بى سامانىغە.

(مەنىسى: پادىشاھقا **قائىدە-يوسۇن** بويىچە باش ئۇرۇپ تۇتقىن، ساقىندىسىنى مەندەك بىر بىچارىگە بېرىۋەت).

«تۆرۈ» (Tөrü) بۇ دىۋانىدىكى يەنە بىر مەسنۇۋىدە مۇنداق كەلگەن:

غەم غىزاسى ئاراسىدا قەنى تۈركانە ئاياغ
**تۆرە ئايىنى** بىلە تاما توقۇز، ئاخسا ئوتتۇز.

(مەنىسى: غەمنىڭ غىزاسىنى يەۋاتقىنىمىزدا بىر تۈركچە قەدەھ كەلتۈرۈلگەن بولسا ئىدى، **تۆرەدىكى** قائىدە بويىچە ئۈچ قېتىم ئۈچتىن ئىچىۋەتكەن بولاتتۇق) (17).

2. «**تارىخىي رەشىدى**» (18) بۇ كىتابنىڭ II توم 43-بابى — «رەسمىي تارىخنىڭ داۋامى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇ چاغلاردا يېقىندىن موغۇل ئەمىر ھەم ئىسىلزادىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېشى پۈتكۈل موغۇل ئۇلۇسى تەۋەسىدىكى ھەرقانداق ئادەملەرنىڭ يېشىدىنمۇ چوڭ ئىدى. تۆرە (Tөra) ۋە قائىدە-تەرتىپ (Tuzuk) ئورنىتىش قاتارلىق چوڭ-چوڭ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىسىز ھەرگىز بولمايتتى، زور كېڭەش ۋە مەجلىسلەردە ئۇلارنىڭ

ھوقۇق چۈشەنچىلىرى، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچەملىرى، مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئادەتلىرى ۋە جازا ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ خىللىق بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان، ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بىخلىنىپ، ئەل ئۇيۇش مەزگىلىگە كەلگەندە تونۇلغان، ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بىرخىل ئەنئەنىۋى قانۇننىڭ — نامىدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن «قانۇن» نى ئىپادىلەيدىغان «Törü» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىنىڭ مەنىسىگە نىسبەتەن ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆز قاراشلىرىدا ئانچە ئىختىلاپ يوق.

مەشھۇر رۇس تىلشۇناسى ۋ. رادلوف: «سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەنگەن تۈركىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» (В. В. Радлов): «Опыт словаря тюркских наречий» (پېتربۇرگ 1905-يىل III توم، 1-قىسىم، 1254-بەت) دە، ئورقۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان Törü ئاتالغۇسىنى «ئادەت»، «قانۇن» ۋە «ھوقۇق» دەپ شەرھلىگەن (21). شەرقشۇناس بارتولد بىلەن كونونوۋلار بولسا «قانۇن»، «ئۆرپ-ئادەت»، «نىزام» دەپ ئاتىغان (22). ياپونىيە ئالىمى بەينياۋ كوچى ئەپەندى «توڭغۇسلار ھەققىدە تەتقىقات» (东胡民族考) دېگەن ئەسىرىدە، «Törü» نى «قانۇن» ۋە «ئادەت» دەپ ئاتىغان (23). گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ۋە قەدىمكى زامان تۈركشۇناسى ئا.ۋ.گابائىن «قارا قوجو ئۇيغۇر خانلىقى» (مىلادى 850 — 1250-يىللار) دېگەن ئەسىرىدە «Törü» نى Töra شەكلىدە تىلغا ئالىدۇ ھەم ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادەت قانۇنى» دەيدۇ (24).

«قەدىمكى تۈركچە - رۇسچە لۇغەت» (ДРЕВНЕ



ئونىۋرىغا قويغان يىكىرلىرى بىردەك ھۆرمەت بىلىنەتتى».

بۇقىرىقى بىر ئابزاس پارچىدا مۇغۇللارنىڭ بارلاس قەبىلىسى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، تارىخچى مىرزا مەھمۇد مەيدەر كوراگانى كىتابىدا بۇ ئاقساقاللارنىڭ جۈملىسىدىن قىلىپ ئەلى مىلىغ مىرزا، ئاغابېك، قاراباش مىرزا، سەئىدئەلى ئاغا، ئەلى قۇل كۆكولداش ھەم ئابدۇئەزىز مىرزا قاتارلىقلارنى تىلغا ئالىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ 61-بابى — مۇنداق دېيىلگەن:

«قوياش مەشرىقتىن كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا ئۇلۇغ تۆھپىكار خوجانەلى (ئۇنىڭ تۆھپىلىرى ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىندى) نىڭ ئىنىسى تاھا ئەسىرگە چۈشكەن مەھمۇد قىرغىزنى باغلاقلىق پېتى خاننىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ كىردى. خان ئۇنىڭغا: 〈ئەسلىدە تۆرە دىكى قائىدە بويىچە ئۆلتۈرۈلۈشىڭ كېرەك ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم مۇراد-مەقسەت ئىزدەپ كەچۈرۈلىك قىلىپ خۇنىڭدىن كەچتىم〉» دېدى.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەر قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە كېيىنكى مەزگىلدە باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇللار شۇنداقلا ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن موغۇللارنىڭ تارىخىدا «ئادەت» ۋە «قانۇن-تۈزۈم» نى بىلدۈرىدىغان «تۆرۈ» (törü) نىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىختا ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

لېكىن تارىخى مەنبەلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان «Törü» (قانۇن) دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي قانۇنلاردىن «خاممۇرابى قانۇنى» (19) ياكى ئېلىمىزنىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىكى «زى بىدىن قانۇنى» (20) دەك مەلۇم دەۋردىكى بىرەر خانلىقنىڭ ئۇنىۋېرى قائىدىدىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن پەرمان بىلەن ماكارلىشىپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن يازما «قانۇن توپلىمى» نىڭ نامى بولماستىن بەلكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ-ئادەت، ھاكىمىيەت،

«دىۋان» گە «Torü» تە، (ТЮРКСКИИ СЛОВАРЬ
لۇغەتىت تۈرك»، «تۇرپان تېكىستلىرى» 6-توم 184-بەت، «مانىخەي دىنىدىكىلەرنىڭ دۇئا-تىلاۋەتلىرى» (V — VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) نىڭ 115-قۇرى، «بىلگە خاقان ئابىدىسى» ھەم گېرمانىيىلىك مۇللېر (Mullur. k. w. F) نىڭ «Uigurica» (ئۇيگۇرىكا — ئۇيغۇرشۇناسلىق) لىرى قاتارلىق كىتاب مەنبەلىرىدىن جاۋاب تەييارلىنىپ «تەرتىپ»، «قائىدە»، «تۈزۈم» ۋە «قانۇن» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ تەبىر بېرىلگەن. (25)

«مەركىزى تۈركى تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى» (An Etymological Dictionary of pere — Thirteenth Century Turkish 1972. 1. 11) دە، «Torü» نىڭ «ئەنئەنە»، «قائىدە-قانۇن»، «قانۇن»، «نىزام»، «پەرمان»، «قانۇن»، «دائىملىق»، «ئادەت»، «جامائەت ئېتىراپ قىلغان قانۇن-نىزام»، «ئىسلام دىنىدە، قارشى تۇرۇشقا بولمايدىغان، قەتئىي ئەمەل قىلىنىدىغان قانۇن»، «رەسىم-يوسۇن» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان ھەمدە موڭغۇللاردا «dore» ياكى «tore» دېيىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ VIII ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ تىلىدا، «torkuteru» دېيىلىدىغانلىقى، VIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر مانى، بۇددا، سانسكرىت تىللىرىدىمۇ toru دېيىلىدىغانلىقى، XI ئەسىردىكى خاقانىيە تىلى، X V ئەسىردىكى چاغاتاي تىللىرىدىمۇ torü ياكى toru دېيىلىدىغانلىقى شۇ زاماندا يېزىلغان بارما مۇجىمەللەردىن مىسال كەلتۈرۈشلەر ئارقىلىق ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن (26).

ناۋائى ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (Törü) لەرگە «ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە، «قائىدە»، «قانۇن»، «ئىنتىزام» ۋە «ئادەت»



دەپ تەبىر بېرىلگەن (27).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، زاھىرىددىن بابۇر (مىلادى 1483 — 1530-يىللار) شاھ Təra (ئادەت قانۇنى) نى دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. مەلۇم بولۇشىچە، Təri̇ (ئادەت قانۇنى) ئۇنىڭ دەۋرىدە بەزى كۆچمەن قەبىلەر ئارىسىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، بىراق دۆلەت قانۇنىغا ئايلىنالمىغان. «چۈنكى ئۇ، ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن يولغا قويۇلغان قانۇن بولۇپ، ئۇرغۇن تەرەپلىرى ‹قۇرئان› غا ماس كەلمەيدۇ». («بابۇرنامە»، 48-بەت) (28). «تارىخىي رەشىدى» دە قەيت قىلىنىشىچە، بابۇر «قوللىنىشقا ناھايىتى ئەپلىك بولغان بىر قانۇن قوللانمىسى يازغان» («تارىخى رەشىدى»، 2-كىتاب 35-بەت، خەنزۇچە). مىرزا ھەيدەر كوراگانى بابۇرنىڭ بۇ كىتابى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇ قوللانما ھازىرمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلماقتا» دەپ يازىدۇ. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خۇۋۇس ئۆزىنىڭ «ھىندىستان ئارخېئولوگىيىسى» دېگەن كىتابىدا «ياسا» (yasa) ۋە «تۆرە» (təra) لەر ھەققىدە كۆپ توختالغانىكەن. يوپ چەندىماك (Amyot, pe — re) تۈزگەن «تاتارچە-مانجۇچە-فرانسۇزچە سۆزلۈك» (1789-يىل نەشرى 18-بەت) تە təri̇ ياكى tolit دېگەن سۆزلەر ئەرەبچىدىكى «ياسا» (yasa) سۆزىگە باراۋەر كېلىدۇ، دەپ شەرھلەنگەن (29).

ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى «قانۇن دەستۇرى» بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بارغان تۈركىيە ئالىمى كافەس نوغلۇ ئىبراھىم «‹قۇتادغۇبى-لىك› ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە، «قۇتادغۇبىلىك» تە تىلغا ئېلىنغان «Təri̇» نى Təri̇ شەكلىدە ئىستېمال قىلىدۇ ھەم ئۇنى تۈركىينىڭ

يەنە بىر ئالىمى، مەشھۇر قانۇن تارىخچىسى سەدرى مەخسۇدى ئارسالنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئىجتىمائىي ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان مەجبۇرىي قائىدىلەر» دەپ تەبىرلەيدۇ. ئۇ، «ئومۇمەن ئېيتقاندا، ‹قانۇن، نىزام› دەپ تونۇلىدىغان ‹ teru ›، ‹ئۆرپ-ئادەتكە ئاساسلانغان قانۇنىي مۇئەسسەسە› دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا ۋە ھازىر قوللىنىۋاتقان تۆرەن ‹مەرىكە مۇراسىم› سۆزىدىن كەلگەن ئۇقۇمغا قارىغاندا، təru تۈرك ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرى ھۆكۈملىرىنىڭ يىغىندىسى ئىدى» دەيدۇ ھەم كەسكىن ھالدا «تىلىمىزدىكى قەدىم مەدەنىي كەلىمىلەردىن بىرى بولغان ‹ Təra › تەبىرىنىڭ ئۆتمۈشىگە 1600 يىل بولدى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ (30).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1979-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تۇنجى خەنزۇچە نۇسخىسى ھەم 1988-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مۇكەممەل خەنزۇچە نۇسخىسىدا گېڭ شىمىن تەبەندى، خاۋگۇەنجۇڭ تەبەندى قاتارلىقلار Terü (تۆرۈ) گە "法" (518)، "法度" (355)، "法制" (6541)، "法令" (0556)، "礼法" (5956)، "礼义" (5954)، "规矩" (5064)، "公正" (5341)، "正义" (218)، "正道" (1541)، "典章制度" (1491)، "法度典章" (0042)، "法典" (515) دەپ تەبىر بەرگەنىدى.

[illegible]

تارىخىي جەھەتتىن ئىنقىلاپ چىقىشقا مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپ، ھازىرچە مەنبەلەردە ئۇنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى يېزىلغان خاتىرىلەر بولمىغانلىقتىن ئۇنى تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

Terü نىڭ ئېتىنىك تەركىبى ھەققىدە ئەڭ بۇرۇن بېشارەت بەرگۈچى تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى بىلەن قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپتۇر. مەھمۇد قەشقەرى Təra ۋە Terü لەر ھەققىدە قىسقا ئەمما ناھايىتى مېغىزلىق توختالغانىدى. ئۇنىڭ تەبىرىچە، «Təra تۆرۈ، رەسىم-يوسۇن، قائىدە» نى، «Təra (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى» نى كۆرسىتىدۇ. tora دېگەن «بۇ سۆز بەزىدە ‹ təra › دەپمۇ ئېيتىلىدۇ» (31).

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «Terü» سۆزىگە ti ۋە di قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان «terüdi» ۋە «terütti» سۆزلىرىگە بەرگەن تەبىرلىرى terü نىڭ ئېتىنىك تەركىبىنى ئېنىقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئاچقۇچتۇر. ئۇ، terüdi گە «تۆرەلدى، يارىتىلدى» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ تەبىر بېرىدۇ ھەم ئۇنىڭغا «ئىنسان تۆرەلدى، يارىتىلدى» دېگەننى مىسال قىلىدۇ، ئاندىن «بۇ پېئىل مەجھۇل مەنىدىكى ئۆتۈممىسىزدۇر» (32). دەپ ئەسكەرتىدۇ. «terütti» ھەققىدە توختىلىپ، بۇ سۆز «تۆرەتتى، تۆرەلدۈردى» دېگەنلىك بولىدۇ، «تەڭرى ئادەمنى تۆرەلدۈردى» دېگەنگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ، «باشقا مەخلۇقاتلارنى تۆرەلدۈرۈشمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»، «ئوغۇزچىدا بىر نەرسىنى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق تۈزىتىشكىمۇ ‹ terütti › دېيىلىدۇ» (33) دەيدۇ. دېمەك، يارىتىش، تۆرەلدۈردى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «terüdi» ۋە «terütti» لەر «قانۇن» نى بىلدۈرىدىغان «terü» سۆزىدىن كەلگەن. «ياراتتى» ( yaratti )

سۆزى بولسا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە «لايىق قىلدى، ئويدۇرۇپ چىقاردى» (34) دېگەنلىكتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «tər» (35) دېگەن سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان «tərа» (36)، «tərka» (37)، «tərde» (38)، «tərdaki» (39)، «tərdin» (40)، «təri» (41)، «tərinda» (42)، دېگەنگە ئوخشاش ياسالما سۆزلەر بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇنىڭدا «Təru» گە باشقا ئۇلانمىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان «Tərüni» (تۆرۈنى) (43)، «tərüda» (تۆرۈدە) (44)، «tərüqa» تۆرۈچە (45)، «tərüm» (تۆرۈم) (46)، «tərüsin» (تۆرۈسىن) (47)، «tərülüg» (تۆرۈلۈگ) (48)، «tərüsüz» (تۆرۈسۈز) (49)، «tərüsüzlük» (تۆرۈسۈزلۈك) (50)، «tərüsa» (تۆرۈسە) (51)، «tərügli» (تۆرۈگلى) (52)، «tərümixka» (تۆرۈمىشكە) (53)، «tərütigan» (تۆرۈتكەن) (54)، «tərütiganni» (تۆرۈتكەننى) (55)، «tərütganka» (تۆرۈتكەنكە) (56)، «tərütügli» (تۆرۈتۈگلى) (57)، «tərütürda» (تۆرۈتۈردە) (58)، «turütmazda» (تۆرۈتمەزدە) (59)، «tərütmak» (تۆرۈتمەك) (60)، قاتارلىق سۆز تۆركۈمى ۋە «tərümix» (تۆرۈمىش) (61)، «Tərümix» (تۆرۈمىش) (62)، «tərütmix» (تۆرۈتمىش) (63)، «tərütülmix» (تۆرۈتۈلمىش) (64)، «tərütülmix» (تۆرۈتۈلمىشى) (65)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى، «tərüttüng» (تۆرۈتتۈڭ) (66)، «tərütti» (تۆرۈتتى) (67)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان پېئىلى، «tərütmadi» (تۆرۈتمەدى) (68)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان ئىنكارىي پېئىلى ۋە «tərütür» (تۆرۈتۈر) (69) «tərür» (تۆرۈر) (70) قاتارلىق كەلگۈسى زامان پېئىلى كۆزىمىزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» تە



ئۇچرايدىغان بۇنداق سۆز تۈركۈملىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «tər» (تۆر)، «tərgi — qihmak» (تۆرگە چىقماق)، «tərе» (تۆرە)، «torilix» (تۆرىلىش)، «tərеldürmak» (تۆرەلدۈرمەك)، «təraldürüx» (تۆرەلدۈرۈش)، «təralma» (تۆرەلمە)، «təralmixunas» (تۆرەلمىشۇناس) ۋە «təriqilik» (تۆرىچىلىك) شەكىللىرى (71) بىلەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى. بۇ بىر تەرەپتىن تىلىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ ئادەتتە كىشىلەر بىردىنلا بايقىۋالالمىغۇدەك دەرىجىدە ئاستا بولىدىغانلىقى، يېڭى ئامىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى كونا ئامىلنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ گراماتىكىسىدا تەدرىجىي ياخشىلىنىش ۋە مۇكەممەللىشىش بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن «Təru» نىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ھەقىقەتكە يېقىنلاشتۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، «قانۇن» نى بىلدۈرىدىغان Təru (تۆرۈ) نىڭ قەدىمكى تۈركىي شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە شەكلى ئىدى. «قانۇن» نى مانا شۇنداق «تۆرۈ» دەپ ئاتاۋاتقان ئاشۇ VII — VIII ئەسىرلەردە، ۋىزانتىيىدىن تارتىپ چاڭئەنگىچە سوزۇلغان پۈتۈن يىپەك يولىنى بويلاپ ئولتۇراقلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن دېيىلۋاتقان سوغدىلار «قانۇن»، «ئادەت» لەرنى PSKh (ئوقۇلۇشى: پىدكى، پاداكيا، پەدەكيە) سۆزى بىلەن ئىپادە قىلاتتى (72).

بۇنىڭدىن قارىغاندا، «قۇتادغۇبىلىك» تە كەڭ ئورۇن ئالغان «تۆرۈ» «Təru» ۋە «تۆرە» (Toru) لەر باشقا-باشقا ئوقۇم بولماستىن (ئۇيغۇر تىلىدا ə نىڭ ü گە

ياكى ü نىڭ ə گە ئالمىشىپ قېلىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر خىل فونېتىكىلىق ھادىسە) ياكى باشقا تىلدىن كىرگەن سۆزگە ئۇيغۇر تىلى قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ياسالغان ياكى بولمىسا ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزگە باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىكمە سۆز بولماستىن، بەلكى، دەل ئۇيغۇر تىلىدىكى «يۇقىرى ئورۇن»، «ئۆينىڭ يۇقىرىسى»، «ئۆينىڭ تۆرى» دېگەننى بىلدۈرىدىغان «تۆر» (Tər) گە ü ۋە ə باغلىغۇچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىرىكىپ ياسالغان ساپ ئۇيغۇر تىلىدۇر.

روس تىلشۇناسى بودالكوۋ تارىخى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان «تۆرە» (Təre) ۋە «تۆرۈ» (Təru) لەرنىڭ ئۇدۇم، قائىدە، ئۆرپ-ئادەت، رەسىم-يوسۇن، تەرتىپ-ئىنتىزام، قائىدە-نىزام، سوت ھۆكۈمى، مەرتىۋە، ئۇنۋان قاتارلىق مەنىلىرى بارلىقىدىن سىرت يەنە يارىتىلىش، كېلىپ چىقىش دېگەنگە ئوخشاش (73) كۆچمە مەنىلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى خېلى بۇرۇنلا ئىلمىي ساھەسىگە كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئېلىمىزدە يېقىندا نەشىر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە: «مانىسى سىمىت» تىكى Təru نىڭ «قانۇن-تۈزۈم»، «مۇراسىم» نى؛ «ئالتۇن يارۇق» تىكى Təru نىڭ «قانۇن»، «ئۆرپ-ئادەت»، «قائىدە-يوسۇن» نى؛ «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» تىكى Təru نىڭ «تۇغماق»، «تۆرەلمەك» نى بىلدۈرىدىغانلىقىنى؛ «نەيەبە تۇلھە قايىق» تىكى Təret ۋە tərut نىڭ، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى» تىكى Tərutmek نىڭ، «ئالتۇن يارۇق» تىكى Tərqimek نىڭ شۇنداقلا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى Tərumek لەرنىڭ يارالماق، پەيدا بولماق، تۇغدۇرماق، تۆرەلمەك، بارلىققا كەلمەك، يارىتىلماق دېگەنگە ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ بارلىقى ئالاھىدە ئىزاھلانغان (74).



بۇ ئىزاھلارنى قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئېيتقان «ئەل يۇرتنى تەرتىپكە تۈزمەك، جاھاننى سۈزمەك ئۈچۈن بەگلەر تىكلەندى، كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن قانۇن-يوسۇنلارنى تۈزۈپ چىقتى» دېگەن بايانلىرى (75) بىلەن Tərü نىڭ ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئېيتقان «بەگلىك ئىشنى ھەممە بەگلەر بىلىدۇ، تۆرۈ (قانۇن)، ئۆگدى (تەرتىپ)، قىلىق (ئادەت)، ياڭ (قېلىپ) شۇلاردىن كېلىدۇ» (76) دېگەن ھۆكۈملىرىگە پاراللېل قويۇپ كۆزىتىدىغان بولساق مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان «تۆرۈ» (Tərü) نىڭ مەزمۇنى تولىمۇ مول ۋە كەڭرى بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، جازا، ئائىلە، نىكاھ، ئەخلاق، ئۆرپ-ئادەتلەردىكى قائىدە-رەسمىيەت، ھەرىكەت مىزانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىن بۇرۇنقى ئورقۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (Tərü) ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان پروفېسسور سەي خۇڭشىن ئەپەندى ئۆز تەتقىقاتىنى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى قەيتلەر بىلەن تولۇقلاپ، «تۆرۈ» (Tərü) نى «يەرلەرنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» ۋە «مال تامغىسى»، «قۇل» ۋە «يۇقرا»، ئائىلە ۋە نىكاھ ئىشلىرى، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى ھەم شۇنداقلا جىنايى ئىشلار قانۇنى دەپ بەش چوڭ تۈرگە بۆلگەنىدى (77). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا «قۇتادغۇبىلىك» تىكى «تۆرۈ» (Tərü) نى «بەگلەرگە تاپىنماق تۆرۈسىنى توقۇسى» (بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى)، «ئاشقا بارماق تۆرۈسى» (زىياپەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلە-

رى)، «ئاشقا ئوقماق تۆرۈۋسىن» (زىيابەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى) ھەم «ئەل ئەتكۈ تۆرۈۋسىن» (مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى) دەپ تۆتكە بۆلىدۇ(78). ئەمما ئۇنىڭ ئايان قىلماقچى بولغان Törü (قانۇن)لىرى يالغۇز مۇشۇ تۆت تەرەپ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ھەممە قۇرۇلمىلىرىغا ئورگانىك ھالدا سىڭدۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەلىمىدىكى Törü كەلىمىسى ئاستىدا ئابستراكتنى ئەمەس بەلكى روشەن دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە ئۆزگىچە كەڭ ۋە كونكرېتنى بولغان مەزمۇنلار ياتىدۇ.

قۇتادغۇبىلىكنىڭ 47-بابى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلىرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋاتقان Törü (قانۇن) ۋە Toku (يوسۇن)لارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرى سۆزلىنىپ ئۇنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان قانۇن، نىزامنىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكى بىزگە ئۇقتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرگە نەزەر سالساق ئايدىڭ بولىدىغان بەزى ئۆگۈنلەر يېشىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ۋەقەلىككە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭدىكى ئۆتىنچى شەخس ئودغۇرمىش ئۆچىنچى شەخس ئۆگدۈلمىشنىڭ كۆپ قېتىم تاللاپ كۆرسىتىشى بىلەن خان تەرىپىدىن ئوردىغا چاقىرتىپ كېلىنىدۇ. ئودغۇرمىش ئۇزاققىچە تاغدا ئىسكاپ قىلىپ شەھەر ۋە سارايى ئەھلى بىلەن باردى-كەلدى قىلمىغان تەقۋادار زاھىت بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ چاغدا ئوردىدا خانلىق تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن، يوسۇنلاردىن بىخەۋەر ئىدى. شۇڭا ئۇ خاننىڭ يارلىقىنى رەت قىلىپ، ئۆگدۈلمىشكە: «كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن قانۇن، يوسۇن ۋە ئۇسۇل تۈزۈپ چىققان»، جاھان ئۆيچى ئەرىنىڭ «ئەتىللىك بولۇش ۋە ئەل-يۇرتنى سوراشتا قورقماس بولۇش» بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە «قانۇن



ۋە ئۇسۇلنى بىلمەكلىكى زۆرۈر» دۇر، «مەن كىشىلەردىن يىراق يۈرگەنلىكىم ئۈچۈن قانۇن ۋە ئۇسۇللاردىن بىخەۋەرمەن»، ئۇنداقتا «بېگىڭگە قانداق خىزمەت قىلالايمەن؟» شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە، «مېنى نېمىشقا بەگكە خىزمەت قىل دەپ چىڭ تۇتۇپ، كۈچەيسەن؟» دەيدۇ. ئۆگدۈلمىش ئۇنىڭ بۇ پىكىرلىرىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ ۋە: «كىشى بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلماس»، «قانۇن، يوسۇنلارنى بىلىش قىيىن ئىش ئەمەس»، «كىشى بىلمىگەننى ئۆگىنە بىلەر»، «بۇ قانۇن-يوسۇنلارنى مەن بىلىمەن، ئۇنى ساڭا ئېيتاي، سەن ئۆگەن» دەيدۇ. ئودغۇرمىش ئاخىرى مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ئۆگدۈلمىشكە قايىل بولۇپ، ئوردىغا كېلىشكە ماقۇل بولىدۇ ھەمدە: «قانۇنلار نەچچە تۈرلۈك، ماڭا ئېيتقىن، يوسۇننى بىر-بىرلەپ ئاتلىرى بويىچە ساناپ بەر» دەيدۇ. ئۆگدۈلمىش: «ئۆگەنمەكچى بولساڭ ئاڭ، ئەقلىڭ بىلەن شۇلارنى تۇتۇپ ئاڭلا ۋە ئۆگەنگىن، بۇ ئۆگۈنلەر ساڭا يېشىلسۇن» دەيدۇ(79). شۇنداق قىلىپ ئۆگدۈلمىشنىڭ ئاغزىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلانغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ «قانۇن»، «يوسۇن»لار-نى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ. مانا مۇشۇ كىچىككىنە دراماتىك تۈس ئالغان بىر ۋەقەلىك بىزگە يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋاتقان «قانۇن»، «يوسۇن» لارنىڭ نېمىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

«نەگۈتەر نەشنىگل تۈزۈ بەرگۈچى، تۆرۈ بىرلە بەگلىك ئىشىن ئەتكۈچى» (بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى قانۇن بىلەن قىلغۇچى كىشى، سەن ئاڭلا، قانۇن تۈزگۈچى نېمە دەيدۇ) دەپ سۆزىنى باشلىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى بايان قىلسا، «نەگۈتەر نەشنىگل تاپۇغ قىلغۇچى، تۆرۈ بىرلە

باشلاپ قاپۇغ تۈزگۈچى» (دەرگاھ ئىشلىرىنى نىزام بىلەن تۈزگۈچى كىشى، سەن ئاڭلا! خىزمەت قىلغۇچى نىمە دەيدۇ) دەپ سۆزىنى باشلاپ «قاپۇغ تۆرۈسى» (دەرگاھ ياكى ساراي نىزامى)نى بايان قىلىدۇ. «نەگۈتەر ئەشىتگىل تۆرۈلۈگ كىشى، ئۇنۇندىن يىرامىش ئۇقۇشلۇغ باشى» (ئاداندىن يىراق تۇرىدىغان ئاقىللار بېشى، قانۇن بىلىدىغان كىشى نىمە دەيدۇ، سەن ئۇنى ئاڭلا) دەپ گەپ باشلىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنىڭ دۆلەتكە بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلسا، «ئەدى ياقشى ئايمىش تۆرۈبىلمىش ئەر، تۆرۈ ئۆگدى بىرلە بۇدۇن تۈزمىش ئەر» (قانۇن بىلىدىغان، قانۇن-نىزام بىلەن ئەلنى تۈزگەن ئەربەكمۇ ياخشى دەپتۇ) دېيىش ئارقىلىق ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئادەمگەرچىلىك، ھۆرمەت مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە «ئىگىلىنى بىتقۇچى» ۋە «ئۆزىنىڭ كىلىغا ئىگە بولغۇچى»لار ئاغزىدىن «تۆرۈ»، «ئۆگدى تۆرۈ» ۋە «تۆرۈ ئۆگدى»لەرنى بايان قىلسا، «ئىلى ئەركىنى (ئىلى رابىتىنىڭ جوگى، يۇرت باشلىقى دېگەن مەنىدە) ئايىغمى تۆرۈسى (خىزمەتچىلەر قائىدە-يوسۇنى)نى [illegible] بېرىدۇ، دىققەت بىلەن ئاڭلا» دېيىش ئارقىلىق مۇناسىۋەت [illegible] بايان قىلىدۇ(80). يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە «قانۇن»نى ھەم ئۆزىنىڭ ئاغزىدىن، ھەم ئۆز [illegible] قانۇنچىلارنىڭ ئاغزىدىن، ھەم ئۆز [illegible] قانۇنچىلارنىڭ ئاغزىدىن بېرىدۇ، بەزىلىرىنى ئۇدۇل [illegible] بەزىلىرىنى بولسا يان تەرەپتىن [illegible] بايان قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تە «قانۇن» مەنىسىنى بېرىدىغان [illegible] ئاتالغۇسى بىلەن بىرلىكتە يەنە «ئادەت»، «دۆزىن» (ئۆزۈم) ۋە «تۆرى» ( Tøre ) مەنىلىرىدە كېلىدىغان «توقۇ» ( toku ) كەلىمىسى 1643، 2490، 2531، 3739، 4001، 4002، 4010، 4038، 4321-بېيىتلاردا ئايرىم كۆزگە چېلىقىدۇ. «سىن» ( sin ) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «tokusin» (توقۇسىن) كەلىمىسى C 54، 2497-بېيىت ۋە 47 - بابىنىڭ ماۋزۇلىرىدا، «لارىم» ( larm ) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «توقۇلارىم» ( tokularm ) كەلىمىسى 4026-بېيىتتە، «لۇگ» ( lug ) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «توقۇلۇگ» ( tokulüg ) كەلىمىسى 4014-بېيىتتە، «سۈز» ( süz ) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «توقۇ سۈز» ( zokusüz ) كەلىمىسى 4447-بېيىتتە ئۇچرايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى «توقۇ» ( Toku ) ئاتالغۇسىنى يەنە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 3466، 4794، 5093 قاتارلىق ئۈچ بېيىتتە ئۈت قېتىم ئۇچرايدىغان «دايانالى» ، «دەستەك» مەنىلىرىدىكى «توقۇم» ( toküm ) ئاتالغۇسى شۇنداقلا تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «توقۇ» غا بەرگەن نەبىرلىرى ئارقىلىق شەرھلەش مۇمكىن. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ «قوم» بۆلىكىدە «تۆگە يۈرۈشنىڭ تىنچىگە سامان تىقىپ تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تۆگە ئۈركىشىگىچە توقۇلىدۇ؛ ئالدىن تۆگىگە توقۇلىدۇ» دەپ ساۋاتىنىڭ دۈمبىسىگە توقۇم توقۇلىدىغانلىقىنى سۆزلىسە(81)، «توقۇ» بۆلىكىدە، «توقۇلادى» ( tokuladi ) گە تەبىر بېرىپ يىز «توقۇ بىكىتتى» دېگەنلىك بولىدۇ، دەيدۇ مەندە ئۇلۇغلا «ئادەم قېيىنلا توقۇ بىكىتتى» (ئەر قازىنى توقۇلادى) دېگەنتەك مىسال كەلتۈرىدۇ(82). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە [illegible] «توقۇ» نىڭ [illegible] ... ئالدى بىلەن [illegible] «قىپچاق تىلى» [illegible] (84). نەتىجىدە توقۇم [illegible] دۈمبىسىگە توقۇلىدۇ.

بۇ ئۇيغۇرلاردا بىرەر نەرسىنى ئۆلچەيدىغان «پىچىم» مەنىسىدە كېلىدىغان قانۇننىڭ «تۆرۈ» ( Tөrü ) دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغىنىدەك، يەنە «توقۇ» ( Toku ) دەپ ئاتىلىشىنىڭمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، «تاپىنىش»، «دەستەك قىلىش»، «يۆلەنچۈك قىلىش»، «تىزگىنلەش»، «يۈگەنلەش»، «تۇتۇپ تۇرۇش»، «باشقۇرۇش»، «دائىرە ئىچىگە ئېلىپ تۇرۇش» ۋە «كونترول قىلىش» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىرخىل «تۇتقا» مەنىسىدە چۈشىنىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «تۆرۈ» ( Tөrü ) دېگىنى دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەجبۇرلاش تەدبىرلىرىنى كۆرسەتسە، «توقۇ» ( Toku ) دېگىنى تۇرمۇشقا ئائىت ئۆرپ-ئادەت قائىدىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «تۆرۈ» ( Tөrü ) بىلەن «توقۇ» ( Toku ) مەزمۇنىدىكى ئومۇمىي بايان ئەسەرنىڭ 47-بابىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەن بولسا، ئۇنىڭ تەپسىلىي شەرھلىرى 28-بابتىن 38-بابقىچە بولغان 11 باب، 48-بابتىن 66-بابقىچە بولغان 19 باب ۋە 72-بابلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىجتىمائىي پائالىيىتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن «ئادەت قانۇنى»نىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك»تە تۇنجى قېتىم ئەتراپلىق قەلەمگە ئېلىنغانلىقىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك»تە قەيت قىلىنغان «قانۇن»، «يوسۇن»لارنى ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى جەھەتتىن خاس بەلگىلىمە ۋە ئورتاق بەلگىلىمە دەپ، مەزمۇنى جەھەتتىن ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، لەشكىرىي



ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىققا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. خاس بەلگىلىمىلەر ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن مەخسۇس تۈزۈلگەن قائىدە-قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ تۆۋەندىكى چوڭ-كىچىك بەگلەرنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان ھوقۇق، مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي-ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي شەرتلىرى قانۇن شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئورتاق بەلگىلىمىلەر — ھۆكۈمرانلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ ئورتاق ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قائىدە-قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىۋاتقان زىددىيەتنى قانداق ھەل قىلىش ۋە ھەرقايسى تەبىقىلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق تەڭشەش مەسىلىسى نىزاملاشتۇرۇلغان. خاس بەلگىلىمىلەر بىلەن ئورتاق بەلگىلىمىلەر ئەمەلىيەتتە بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇننىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئەسەردىكى «بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇش كېرەكلىكى»، «بەگلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇش لازىملىقى»، «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «ئىشىك ئاغىسىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى يارايدىغانلىقى»، «پۈتۈكچى قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئاغىچىلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئىچىملىك بېشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى»، «سارايى ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش»، «ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە

بولۇش» قاتارلىق تېمىلار 12 بابتا بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە تەدبىقلىنىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولغان بەلگىلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدا پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپيۈنچىلار، چۈش ئۆرۈگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە پېقىرلار قاتارلىق بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان 12 خىل تەبىقە بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لەشكىرىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى» بابىدا، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى» ۋە «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش» بابىدا، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى»، «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيەلەش» شۇنداقلا «زىياپەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» بابىدا ئۇقۇملۇق ھالدا بايان قىلىنغان.

بۇ ۋەقەدە بىز بۇ قانۇن-يوسۇنلار بىلەن ئەمەلىي تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

## بەشىنچى، ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئۆزىكى بولۇپ، بۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، بەگ



ئىشلىرى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا بەگلەرنىڭ ھازىرلىشى تېگىشلىك شەرتلىرى، پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ۋەزىپىلىرى ۋە نوپۇزى قانۇنىي يوسۇندا نىزاملاشتۇرۇلغان.

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، ئالدى بىلەن بەگ بولماقچى بولغان كىشىنىڭ نەسەبى ئېسىل بولۇشى، يەنى بەگ نەسەبىدىن بولۇشى كېرەكلىكى، باتۇر، كۈچلۈك جەسۇر بولۇشى، ئەقىللىك، بىلىملىك، سېخىي، سىلىق بولۇشى، ئاقىل بولۇشى، كۆڭلى، تىلى تۈز، خۇلقى تۈز بولۇشى، كۆزى توق، دىلى كەڭ بولۇشى، پەزىلەتلىك بولۇشى، تەقۋادار، ئېرىنغ بولۇشى، ئېغىر-بېسىق، سەۋر-تاقەتلىك بولۇشى، شاشماق (ئالدىراڭغۇ) بولماسلىق، غەزەپلىك بولماسلىق، مۇلايىم، ئۇيياتچان بولۇشى، ئاچكۆز بولماسلىق، خۇلقى-مىجەزى، سۆز-ھەرىكىتىدە ئوچۇق-يورۇق بولۇشى، سەگەك، ھوشيار بولۇشى، بىپەرۋا بولماسلىق، غاپىل بولماسلىق، خەلققە زۇلۇم سالماسلىق، خەلقپەرۋەر بولۇشى، يالغانچىلىق قىلماسلىق، راست سۆزلۈك بولۇشى، پىتنە-پاساتچى بولماسلىق، ئويۇن-تاماشا، كەيپ-ساپاغا بېرىلمەسلىك، كىچىكىدىن تارتىپلا دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ ئۇسۇللىرىنى، قانۇن-يوسۇنلارنى ئۆگىنىش، بەگ بولغانىكەن ئىلىم بىلەن ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزەپ بېرىش قاتارلىق قىلىشقا ھەم قىلماسلىققا تېگىشلىك ئىشلار نىزام قىلىپ بېكىتىلگەن.

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا يەنە بەگلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ھازىرلىشى تېگىشلىك شەرتلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «بەگلەر چىرايلىق، ساقاللىرى كېلىشكەن، ئوتتۇرا بوي، شۆھرەتتە بەركامال بولسۇن» دېيىلگەن ھەمدە چىرايلىق بولۇشنىڭ خەلق ۋە ئەلگە سۆيۈنچ ئېلىپ كېلىدىغانلىقى، كۆركەم، ھەيۋەتلىك بولۇشنىڭ دۆلەتكە ئابروي، ياۋغا قورقۇنچ كەلتۈرىدىغانلىقى، بويى ئېگىز كىشىنى بىلىم خوپ

كۆرمەيدىغانلىقى، بويى پاكار بولسا، خۇش پىچىم بولمايدىغانلىقى، پاكار كىشىنىڭ ئۆزى ئاجىز، ئاچچىقى يامان بولىدىغانلىقى، شۇڭا بەگلەرگە ئوتتۇرا بويى كىشىنىڭ تازا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن (85).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، «ئۇشتۇمتۇت بىرەر چاتاق تەگمىگەي دېسە، بەگ بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق بولسۇن، ئىشىغا داغ تەگمىسۇن دېسە، بەگكە ياخشى خۇلق، مىڭ تۈمەن خىل پەزىلەت كېرەكتۇر. بەگ خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان بولغاي، بۇنىڭ بىلەن چوڭ-چوڭ ئىشلار قىلىنار. بەگنىڭ ياخشىلىق قىلىشقا قولى ئۇزۇن، ئوياتچان، سىلىق، قىلىقى تۈزۈت بولسۇن. خان ئەقىللىك، ئالىم، توغرا بولغاي، قەھرىمان بولۇپ شۆھرىتىنى ئاشۇرسۇن. سېخىي، ئېسىل، ھايالىق، سىلىق، كۆيۈمچان بولۇپ، خەلقنى بەك كۆزەتسۇن. ئۇ، دائىم كۆزى توق، سەۋرلىك ھەم مۇلايىم، ئەپچان، ئۆز خۇلق بولسۇن. خاننىڭ پۈتۈن پەزىلەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇ ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزۈپ بېرەلىسۇن. قايسى ئەلنىڭ خېنى شۇنداق بولسا، خەلقى دەرد-ئەلەمدىن خالاس بولۇپ، زۇلۇم ۋە ئازابتىن قۇتۇلغاي، پۇقرالىرىنىڭ بەختى كۈنى تۇغۇلۇپ، ئەلدە ئىنتىزاملىق ئورنىغاي» دېيىلگەن (86).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، «بەگ جاھان ئىگىسى دېسە، لەشكەر، ئەر ۋە ئات توپلاش كېرەك. ئەر ۋە ئات بولۇش ئۈچۈن كۆپ-مال دۇنيا يىغىش كېرەك. مال-دۇنيا يىغىش ئۈچۈن باي بولغان خەلق كېرەك. ئەلنى بېيىتىش ئۈچۈن ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈش كېرەك. ئۇنىڭدىن بىرى كەملىسە ئۈچى قالىدۇ، ئۈچى بولمىسا بەگلىك تۈگەيدۇ. بەگ ياخشى شۆھرەت ۋە نام ئالاي دېسە، بۇ بەشنى ئىشتىن ئامام يىراق تۇرغۇلۇق: بىرىنچى، شاشاپاقلىق؛ ئىككىنچى، بېخىللىق؛ ئۈچىنچى،



غەزەپ؛ تۆتىنچى، ئۆزەمچىلىك؛ جاھىللىق، بەشىنچى، بىشەك بالغان ئىپتىماق. بۇلارنىڭ ئەڭ يامىنى ئۆزەمچىلىكتۇر. يېغى قىلمىغاننى ئۆزەمچىلىك قىلار، شۇڭا ئۆزەمچىلىككە ئوق ئېتىش لازىم. بەگ تولا ئەل تۇتاي دېسە، قۇربى يەتسە مۇنداق ئۈچ ئىشنى قىلغۇلۇق: بىرىنچى، ئوڭ قولىدا قىلىچ ئۇرغۇلۇق؛ ئىككىنچى، سول قولىدا غەنىمەتلەرنى ئىلەشتۈرگۈلۈك؛ ئۈچىنچى، سۆزنى شېكەردەك چۈچۈك قىلغۇلۇق لازىم» دېيىلگەن (87).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا يەنە، بەگ بولغان كىشىنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيالىق ئۈچۈن يەنە مۇنداق بىرقانچە ئىشنى قىلماقلىق كېرەكلىكى بەلگىلەنگەن. ئۇلار: كۆڭۈلنى، تىلنى دۇرۇس تۇتۇپ خۇداغا سېغىنىش، خۇدانىڭ بۇيرۇقىنى مۇھىم بىلىپ تېۋىنىش، خۇدادىن كەلگەن ياخشىلىقىمۇ، يامانلىقىمۇ شۈكۈر قىلىش، خەلققە چىن كۆڭلىدىن كۆيۈمچان بولۇش ۋە دائىم ياخشىلىق قىلىش، خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ھەرگىز زىيان بولىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق، يامانلارنىڭ خەلققە سالىدىغان زۇلۇم-كۈلپەت، زىيان-زەخمەتلىرىنى يوق قىلىش قاتارلىقلاردۇر (88).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، بەگلەر ئۈچۈن پۇقرىشىدەك شەرت، مەجبۇرىيەت، ۋەزىپە قاتارلىقلارنىڭ بەلگىلىنىشىدىن سىرت يەنە ئالاھىدە قىلىپ: «بەگكە مۇشۇنداق پەزىلەت ۋە بىلىملەر كېرەك. قايسى ئەردە مۇشۇنداق ئەردەم، يوسۇنلار بولسا، ئۇنى بەگ ئاتاپ، ئۈستۈن ئورۇن بەرسە بولار. شۇنداق ئەرلەرلا تولۇق بەگ ھەم ئەل بېشى بولار، ئۇنىڭدىن كىشىلەر تۈرلۈك خۇشلۇقلارنى تاپار. ئازادا بىرەر بەگ تولغان بەگ بولاي دېسە، پەزىلىتى تولۇق تۇتقۇلۇق لازىمدۇر.» دەپ بەلگىلەنگەن (89).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى

نوپۇزى قانۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «بەگلەر ئارزۇلىرىغا تىلەپ يېتەلمەي قالسا، ئۇ ئىچۇق بەگ بولار. ئەل ئىچىدە ئۇنىڭ پەرمانى ئۆتمىسە، ئۇ قانداق قىلىپ ئەلنىڭ كاتتىسى ۋە خانى بولار. ئەل بېگى — خەلقنىڭ ئۇلۇغى. ئۇنىڭغا پۈتۈن خەلق تامام ئېھتىرام قىلغۇلۇقتۇر. بەگ بارلىقى پۇقراغا ۋاجىپتۇر. چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇنى قەدىرلەپ ئۆتمىقى لازىمدۇر. بەگ پۇلغا سېتىۋالغان قۇل بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزىگە ھەم سۆزىگە رىئايە قىلىش كېرەك» دېيىلگەن (90).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىلەرنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ۋەزىرلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، ئالدى بىلەن ۋەزىرلەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «بەگكە ئىشەنچلىك ۋەزىر كېرەكتۇر. ۋەزىر ياخشى بولسا، خان تىنچ ئۇخلايدۇ. ۋەزىر بەگلەرنىڭ يۈكىنى يۈدىگۈچى ھەم خانلىقنىڭ ئۇلىنى مەھكەملىگۈچىدۇر. ۋەزىرلىك ئۇلۇغ ئىش، ئۇنىڭغا مۇكەممەل، پىشسىكەن، خۇش پېئىل، سەۋرچان كىشى قويۇلۇشى كېرەك» (91).

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، «ئەلدە بەگدىن قالسىلا ۋەزىرنىڭ دىلى ئۇلۇغدۇر، ۋەزىر بەگلەرنىڭ سۆزلىگۈچىسى ۋە [illegible] بولغان ئىشلىرىنى ئەلگە يەتكۈزگۈچىدۇر. شۇڭا ۋەزىر ئەقىللىق، بىلىملىك، سىلىق، ئەقىدادار، ئىناۋەتلىق، [illegible]، ئاڭلىق، كۆزى توق بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن (92). بۇ ۋەزىرلەرنىڭ ئۆزىدە [illegible] تېگىشلىك بولغان ئەخلاقى



جەھەتتىكى شەرتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقلى جەھەتتىكى شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ۋەزىرلەر ھېساب بىلىدىغان بولسۇن ھەم ئالىم كىشىلەردىن بولسۇن. ئۇ تۈرلۈك پىتىكلەرنى بىلىم بىرلە بىلسۇن. ۋەزىرلەرنىڭ ھەممە ئىشى ھېساب بىلەن بولار. ئادەم يېزىق بىلەن بىلگەنلىرىنى يازار، شۇڭا ۋەزىرلىككە بەكمۇ پۈتۈن ئەر كېرەك، ئوقۇملۇق، ساۋاتلىق بەك ئاقىل كېرەك. ۋەزىر مۇلايىم ۋە تىلى يۇمشاق بولسۇن، بۇ خەلققە ئۆزىنى سۆيگۈزۈشنىڭ يولىدۇر.» (93)

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، ۋەزىر بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى: «ۋەزىردە بەھەيۋەت چاچ - ساقال بولغاي، بەھەيۋەت بولسا، ئۇ ئىش راۋاج تاپار. ۋەزىرنىڭ چىرايى ھەم چاچ - ساقاللىرى كېلىشكەن بولۇشى كېرەك. خۇلقى خۇددى خەلققە ئۇلۇش بولغۇدەك ئۈز (گۈزەل) بولۇش كېرەك. ۋەزىرنىڭ قىلىقى دۇرۇس، خۇلقى ئوڭاي بولسا، ئۇنىڭدىن ئەلگە ھەركۈنى ياخشىلىق تېگەر» دەپ بەلگىلەنگەن (94).

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىنىڭ ئاخىرىدا، ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ يۈكسەك خەلقپەرۋەر بولۇپ، تىلى بىلەن دىلى بىر، ئويانچان، كۆيۈمچان، كۆزى توق، سەگەك، ساق ھەم ئىش بىلگۈچى، ياراملىق بىلەن يارامسىزلارنى پەرق ئەتكۈچى، ۋاپادار، ئىشچان، ئەيمەنگۈچى، ئامانەتتە كۆڭۈلنى ساپ تۇتقۇچى كىشىلەردىن تاللاپ قويۇلۇشى كېرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە «مۇشۇنداق پەزىلەت، بىلىملەر كىمدە تولۇق بولسا، ئىلىك شۇنىڭغا ۋەزىرلىكنى بەرسە بولغاي، مۇشۇنداق كىشىلەر بەگكە ۋەزىر بولسا، بەگ ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى ئاسايىش تاپىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق ۋەزىر تېپىلسا، خان ھۇزۇردا ياشايدۇ، خەلق بەخىرامان ئۇخلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن خان مەقسەتكە يېتىدۇ. ئىشى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. ئېلى

تۈزۈلۈپ، خەلقى باي بولىدۇ. ۋەزىر يارامسىز ياكى يامان
بولسا، ئۇ ئەل خەلقى بۇزۇلىدۇ، بايلارمۇ يېقىرلىشىدۇ.»
دېيىلگەن (95).

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشىلەرنىڭ يارايدىغانلىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىسەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئۈچىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە قېيىتقاندا، ھاجىپ نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ھاجىپلارنىڭ ئەقلى، ئەخلاقى، جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى، ھۆكۈمدار ۋە پۇقرا ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى شۇنىڭدەك رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ھاجىپ نىزامىدا، بەگلەرنىڭ شادلىنىپ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن ئۇلۇغ ھاجىپلىققا دۇرۇس كىشىلەرنى تاللاش كېرەكلىكى، شۇ چاغدىلا بەگلىك ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئالدى بىلەن ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ ھاجىپ بەكمۇ چىن ئىنسان بولۇشى، چىن بولۇش بىلەن تەڭ يەنە بەك دىندار بولۇش كېرەك. ئۇ، نەسەبلىك. خۇلقى ئۆز بولسۇن، تېگى ياخشى بولسا، ئەر ياخشى بولىدۇ. بۇنداق ياخشى ئەرلەر ئەلگە ياخشىلىق تىلەيدۇ. كىشى ياخشىلىرىدىن ئەزگۈلۈك كۈتىدۇ، خۇيى ياخشى ئەر سۆزىنى دەككەپ قىلىدۇ، بۇ خىل ئەرنىڭ ئىشى ئالغا سۈرۈلۈك بولىدۇ. كۆزى توق كىشى ئىشتا پارا ئالمايدۇ، كىشى ھايالىق، سىلىق بولسا، خۇيى نازۇك بولىدۇ، بۇنداق ئادەمنىڭ خۇيى، سۆزىدىن ئۆمۈر بويى ياخشىلىق كېلىدۇ. ئۇياتلىق كىشى، يامان ئىش قىلمايدۇ، يارامسىزغا قوشۇلمايدۇ، كىشى تىللىمايدۇ. سىلىق ئەرگە دۆلەت سىڭىملىق بولىدۇ، سىلىق بولسا، يەتىشكە لاياقەتلىك بولىدۇ. زېرەك بولسا مالدىن قىنالماس بولىدۇ، بىلىم بولسا ئىشتا بىكىلمەس بولىدۇ. شۇڭا



ھاجىپ بولىدىغان كىشىنىڭ، تېگى ئېسىل بولسۇن. تەقۋادار، دىن ئىگىسى، ئېرىغ بولسۇن. كۆزى توق، ھايالىق، ئۇياتچان، ئېغىر-بېسىق، سىلىق، نازۇك بولسۇن. تۈمەن خىل بىلىملىك، زېرەك ۋە سەگەك بولسۇن.» (96)

ھاجىپ نىزامىدا: «ھاجىپ ئاقىل، كەمتەر، مۇلايىم بولسۇن، يېقىر، تۇل-يېتىملەرگە دائىم كۆيۈنسۇن. ھەممە كىشىلەرگە ئوخشاشلا كىچىك دىل بولسۇن. تىلى يۇمشاق ھەم چۈچۈك بولسۇن. كىشىلەرگە كۈلۈپ تۇرۇپ ئوچۇق يۈز كۆرۈنسۇن. خۇش پېئىل بولۇپ، كىشىلىك ساقلىسۇن. ئۇ چىدامىلىق بولسۇن ھەم ئۆزىنى تۇتسۇن. كۆزىنى بەك كۆزىتىپ سۆزىنى چىڭ تۇتسۇن. قۇلىقى ساق، ئەقلى، ئىلمى كەڭ بولسۇن. مىجەزى تۈز، تىلى-كۆڭلى تەڭ بولسۇن. پەزىلەتتە كامىل بولسۇن، بىتىك بىلسۇن. پۈتۈن ئىشتا ئۇ ئەقلىنى ئىشلىتىپ قىلسۇن» دېيىلگەن (97).

ھاجىپ نىزامىدا: «ھاجىپلىققا مۇنداق ئون نەرسە كېرەك. بىرىنچى، ئىتتىك كۆز؛ ئىككىنچى، ساق قۇلاق؛ ئۈچىنچى، كەڭ كۆڭۈل؛ تۆتىنچى، گۈزەل يۈز؛ بەشىنچى، بوي؛ ئالتىنچى، تىل؛ يەتتىنچى، ئاڭ؛ سەككىزىنچى، ئەقىل؛ توققۇزىنچى، بىلىم؛ ئونىنچى، خۇلق-مىجەزدۇر» دېيىلگەن (98).

ھاجىپ نىزامىدا، ھاجىپ بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى يەنە: «ھاجىپنىڭ ساقال-چېچى، يۈزى چىرايلىق بولسۇن، ئاۋازى ئەرەنچە ۋە سۆزى ئوچۇق بولسۇن» دېيىلگەن (99). ھەممىدە بۇ شەرتلەر كۆرسىتىپ بولۇنغاندىن كېيىن: «يارا دىققەت بىلەن قارالسا، ھاجىپلىق پۈتۈن ئىشلار ئىچىدە تولىمۇ ئىنچىكە ئىشتۇر. ھاجىپ بولىدىغان كىشىگە مۇشۇنداق پەزىلەتلەر كېرەك. كىشى شۇ پەزىلەتلەر بىلەن ھاجىپ بولالىلى، ياشتا تۇرۇپ ئەلگە يول كۆرسەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر كىمنىكى پەزىلەت ۋە بىلىمدە شۇ خىل بولسا،

ئۇنى ئۇلۇغ ھاجىپلىققا مۇناسىپ دەپ بىلىپ، ئورنىنى كۆتۈرسە بولىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان (100).

ھاجىپ نىزامىدا، ھاجىپلارنىڭ ۋەزىپە ھەم ھوقۇقلىرى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدا: «ئۆرپ-ئادەت، قانۇن، ئۇسۇل نازۇك ئىشتۇر. ھاجىپ بولغان كىشى بۇلارنى رەتلەپ ئىشلىك ئاچىدۇ. ھاجىپلىق ئىشى ئۇلۇغ ئىشتۇر. بۇ ئىشنى شۇنىڭغا لايىق كىشىلەرلا قىلالايدۇ. شۇڭا ئۇ ناھايىتى يەك قانۇن بىلەرمەن بولسۇن. ئوردىغا ئەرز ئېيتقىلى كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان چوڭ-كىچىك كىشىلەرنى، ئاغىچى، خەتچى، ئىش تۇتقۇچى، تونچى، موزدۇز قاتارلىق ھۈنەرۋەنلەرنى، يات ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ قونالغۇ جايلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ يەم-خەشەكلىرىنى ھەل قىلىش، ئېھسان تارتىش-تارتىماسلىق، سوۋغات بېرىش-بەرمەسلىك قاتارلىقلارنى بەلگىلەش قاتارلىقلار ھاجىپلارنىڭ ئىشى بولسۇن. كىشىلەر يول ئاغزىدا تۇرۇپ قالسا، ئۇ باشلىسۇن. كەلگەن كىشى نىزام، ئۆرپ-ئادەتتە خاتالاشمىسۇن. يىقىر، تۇل، يېتىملەر ئۆتۈنۈپ ھال ئېيتسا، ئۇ دەرھال بېرىپ بەككە يەتكۈزسۇن. ئۇ، زۇلۇم كۆرگۈچىنى قوبۇل ئەيلەپ، ئەھۋالىنى سوراپ يول كۆرسەتسۇن. ئوردىنىڭ ئىچى ھەم سىرتىدا يارامسىز قىلىقلارنى كۆرسە، ئاگاھ قىلسۇن، توسسۇن. تامام بوقاتسۇن» دېيىلگەن ھەمدە «مۇشۇنداق بىر تالاي ئىشلارنىمۇ دەل ئۇلۇغ ھاجىپ ئۆز قولىدا ھەل قىلىدۇ» دەپ ئەسكەرتىلگەن (101).

ھاجىپ نىزامىدا، ھاجىپلارنىڭ ئوردىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدا: «ھاجىپلار مۇنداق بىر قانچە ئىشتىن ساقلانمىقى شەرت: بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى بەقەت جىقسۇن. ئىككىنچى، ئەقلىنى ھەۋەسكە جولا ... نەبلىسۇن. ئۈچىنچى، بەگ ئالدىدا ئۆزىنى يۇتۇپ ئۇرسۇن. ناتىرىغا كەلگەن سۆزنى دېمىسۇن. بۇتۇن



ئىشلارنى قىلسۇن. ئەمما يارا ئالمىسۇن، يىراقلارنى بەگكە يېقىن ئەيلىسۇن» دېيىلگەن (102). نىزامدا يەنە ھاجىپلارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ھاجىپنىڭ بەگكە قاراپ تۇرۇپ سۆزلىگەن چېغىدا ئۆزىنى ۋە كۆزىنى بەك كۆزەتسىكى كېرەكتۇر. ھاجىپلار بەگ بىلەن كۆرۈشۈش ۋاقتى كەلمىگۈچە بەگنىڭ قوبۇلخانىسىغا ئۆزى بىلىپ كىرمىسۇن. بەگدىن سورىماي تۇرۇپ ئۆتۈنۈش قىلمىسۇن.» (103)

ھاجىپ نىزامىنىڭ ئاخىرىدا خاننىڭ ھاجىپنى خاتا تاللاپ قويماسلىققا ئىشارەت قىلىپ: «مۇنداق ئىككى نەرسە كىمدە بولسا، يەنى ئۇنىڭ بىرى يالغان ئېيتسا، يەنە بىرى ئىنسانىنى ئەگرىلىك قىلىپ ئازدۇرسا، خاننىڭ ئۇنىڭغا ھەرگىز ئىش بەرمەسلىكى، زادى قول تۇتقۇزماسلىقى لازىمدۇر.» دېيىلگەن (104).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىشىكئاغىسىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ تۆتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئىشىكئاغىسى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئىشىكئاغىسىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، كۆپىنچەرەك ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئىشىكئاغىسى نىزامىدا: «ئىشىكئاغىسى بەك كۆيۈمچان بولۇش كېرەك ھەم تېنى-جېنى بىلەن تىرىشچان بولۇش كېرەك. ئۇ، قارا تونى ئىشىكتە يورۇتسۇن، يورۇق كۆڭلى ئىشىكتە پاتۇرسۇن. ئۇ، خىزمەتتە ئۇسۇل ۋە قانۇن بىلسۇن. خۇلقى مۇلايىم ۋە ئۆز بولسۇن، نان، تۇزى كەڭرى، سېخى بولسۇن. ئالتۇن-كۈمۈش بېرىپ كىشى يىغسۇن. تىلى يۇمشاق، ئۆزى كەمتەر بولسۇن ھەم يۈزى ئوچۇق، تەۋەززۇلۇق بولسۇن» دېيىلگەن (105).

ئىشكىناغىسى نىزامىدا ئىشكىناغىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە ھوقۇقلىرى كەڭ دائىرىدە بەلگىلەنگەن. بۇلارنى ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىپىلىرى ۋە ئوردا سىرتىدىكى ۋەزىپىلىرى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئىشكىناغىلىرىنىڭ ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىپىلىرى نىزامىدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «كېچىسى ياتاقتا يېتىشتىن بۇرۇن، ئۆۋەتچىلەرگە ئۇ ئورۇن كۆرسەتسۇن. تونۇشسىز ۋە ياتلارنى تەكشۈرسۇن. كىم زىيرەك بولسا، ئۇ ئىشقا سالسۇن. ئۇ، ساراي دەرۋازىسىنى بېكىتسۇن. شۇ چاغدا شۇ بىر كۈنلۈك ئىش پۈتكەن بولىدۇ. ئەتىسى يەنە قوبۇپ ئىش باشلىسۇن، سەھەر-شام ئۆۋەتچى تەۋرەتمىسۇن. قوبۇل ۋاقتىدا ئۆز تەۋەلىكىدىكى ھەممە قىسمىنى باشلاپ كىرىپ خانغا كۆرۈنسۇن. كۆرۈنسۇن-دە، چىقسۇن، ئۆزۈن تۇرمىسۇن. ئىشىكتە ئادەم قويسۇن، خالىي قويمىسۇن. ئەگەر قوبۇل ۋاقتىدا خىزمەتچىلەر توپ-توپ بولۇپ كىرسە، يارامىلىق-يارامسىزلىرىنى كۆرۈپ تۇرسۇن. قوبۇل پۈتكەندە ئەگەر بىراۋنىڭ خانغا دەيدىغان سۆزى بولسا، ئۇنى قايتىدىن ئۆزى ئېلىپ كىرسۇن. كىم ئىستىكىنى دېسە، تىلەك تىلىسە، ئۇ، بۇ موھتاج كىشىگە يۆلەك بولسۇن. ئالتۇن-كۈمۈش ئېھسان قىلىنىشقا تېگىشلىكلەرگە ئالتۇن-كۈمۈش، ئۇنۋان بېرىشكە تېگىشلىكلەرگە ئۇنۋان، ئىش بېرىشكە تېگىشلىكلەرگە ئىش ئېلىپ بەرسۇن. كىم ئىشنى چىن يۈرەكتىن سۆيۈپ قىلىدۇ، كىم ۋاقىتنى بوشقا ئۆتكۈزۈپ زايە قىلىدۇ، يارامىلىقى كىم، يابدىلىقى كىم، بولۇشلۇقى كىم، قاۋۇلراقى كىم، بۇلارنى ئولۇقى بىلەن بېگىگە دېسۇن، لايىقىنى ئۆستۈرسۇن. خان چاقىرغان ياخشى يارلىقلارنى ئۇيدان تىلى بىلەن يەتكۈزسۇن، بۇنىڭ بىلەن خىزمەتكارلارنىڭ دىلى ئىسسىنسۇن. ئىشكىناغىلىرى ئىشىكتە ئوزۇنشقا ئورۇن راسلىسۇن. بىرەرمۇ كىشى ئوچۇقچىلىقتا ئۇرۇپ قالمىسۇن. لېگەندە ئاش كىرسە ئۆز كۆزى بىلەن



كۆزەتسۇن، مۇناسىپ ئەمەسلەرنى توسسۇن. شىرە ئېلىپ چىقسا ئۇنى كۆرۈپ چىقسۇن. ئۇنىڭغا يېرىم يولدا ھېچقانداق قول تەگمىسۇن. ئاشلار ئېشىپ قېلىپ ئىشىككە يېنىپ چىقسا، ئۇنى بەگكە مۇناسىپ ئۈلەشتۈرسۇن. ئۇ، شارابچى، تۆشەكچى، ئاشپەز، تۇغچى خادىملارنىمۇ دائىم كۆزەتسۇن. ئىشىكتە دائىم قوشچىنى يەنە ئوۋچى بىلەن ئوقياچىنى تۇرغۇزسۇن. ئەگەر خىزمەتكە بىرەر يات كىشى كەلسە ئۇنىڭغا ياتاق بەرسۇن ھەم ئەش (ھەمراھ) قوشسۇن، خادىملىرىنىڭ ھالىنى — ئاچ-توقمۇ، تونلىرىنىڭ كونەرىغان-كونىرىمىغانلىقىنى سوراپ تۇرسۇن. قولى قىسىلىقتىن ئۇ موھتاجلىق تارتقان بولسا، ئۇنىڭغا ھەق بېرىپ، ئۇنىڭغا بىر ئىلاج ئەيلىگەي. كىمكى ئىشىككە نەچچە كۈنگىچە كەلمىسە، ئۇنىڭدىن ھال سوراپ سەۋەبىنى ئۇقسۇن. ئۇ ئەگەر ئاغرىق بولسا، ھال سوراش كېرەك، بىكار، بوش يۈرسە، توسۇش لازىمدۇر» ①.

نىزامدا ئىشكىناغىسىنىڭ ئوردا سىرتىدىكى ۋەزىپىلىرى- يەنى خان دالاغا چىققان ۋاقىتتىكى ۋەزىپىلىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ئەگەر بەگ چەۋگەن ئويۇنىغا ياكى ئوۋغا، ياكى ئەل-يۇرت كۆرگىلى، ياكى سەپەر قىلغىلى ئاتلانسا، ئۇ يەردە يامان ھادىسىلەرنى ناھايىتى ساقلىق بىلەن كۆزەتمەك ھەم توسماق كېرەك. ئەگەر بەگكە بىرەر ھادىسە كەلسە، قوش ئۇۋۇلاشتا، ئوۋدا، سەپەردە كېلىدۇ. شۇڭلاشقا ئىشكىناغىسى خادىملار ئارىسىدا ئىشەنچسىزلەر بار بولسا، ئۇنى يىراق قىلسۇن. گۇمانلىق كىشىدىن ھوشيار تۇرماقلىق كېرەكتۇر. ئىشەنچلىك، سۆيۈملۈك، كۆيۈمچان كىشىلەر خاننىڭ يېنىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى كۆزەتسۇن، قوماندان قوروغداش توپى قۇرسۇن، ئالدى-كەينىنى يىغىپ رەتكە سالسۇن. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارىسىغا كىرمىسۇن، يىراقتا يۈرگۈچىلەر يېقىن كەلمىسۇن.

سارايدىكى ئولتۇرۇش-قوپۇش قائىداق بولغان بولسا، بۇ ۋاقىتتىكى ئولتۇرۇش-قوپۇشمۇ شۇنداق بولسۇن. ئىشىكئاغىسىنىڭ كۆيۈمچانلىقى مۇشۇنداق بولسۇن.» (107)

ئىشىكئاغىسى نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «مۇنداق ئىككى نەرسە ساراي ھۆسنىدۇر. ئۇ بەگلەرنىڭ نامىنى زورايتىپ بەختىگە يول ئاچىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئۇلۇغ ھاجىپ ئازاد كىشى بولسا، يەنە بىرى ئىشىكئاغىسى يارامىلىق بولسا، بۇ ئىككى كىشى بىلەن ساراي گۈللىنىدۇ، ئۇلۇغلۇق بىلەن خاننىڭ نام-ئاتى يېيىلىدۇ» دېيىلگەن (108) ھەمدە ئىشىكئاغىسىنىڭ بىرئات، تون ھەم قورال ساقلىشىنىڭ لازىملىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن (109).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى يارايدىغانلىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ بەشىنچىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەلچىلەر نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئەلچىلەرنىڭ ئەقلى، ئەخلاقى، جىسمانىي جەھەتتىكى ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى قانۇنىي يوسۇندا نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئەلچىلەر نىزامىدا «خۇدانىڭ قۇللىرى ئىچىدىكى ئەڭ خىللىرى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىلىرى ئەلچىلەردۇر. ئەلچىلەر بىلەن كۆپ ئىشلار قىلىنىدۇ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلار ئەلچىدىن كېلىدۇ. جاھاندا بەگلەر بىر ئەلدىن يەنە بىر ئەلگە ئەلچىلەرنى گۇمانسىز ئەۋەتىدۇ. ئەلچى قانداق بولماق كېرەك؟ بەگلەر قانداق ئەلچىلەرگە ئىشىنىپ ئىش تاپشۇرسا بولىدۇ؟ بۇلارنى بىلىشكە ئېلىگ ناھايەت جوڭ بىلىگ ئىشلەتسۇن» دېيىلگەن ھەم «ئەلچى بولۇشقا سەرخىل ئەر كېرەك. ئەلچىلەر بىلىملىك، ئەقىللىق، جەسۇر، ئاغ بۈرەك بولسۇن، ھەرقانداق ئىشتا ئېغىر-بېسىق بولغاي، سۆز قىلىشىنىڭ جىق



بولۇشلىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئەلچىگە بىلىم، ئەقىل لازىمدۇر. ئەلچىلەر ئۆز ئىشلىرىنى ئۇتۇقلۇق ئورۇندايدىسە، سۆزىنىڭ ئىچى-تېشىنى تۈزۈك ئۇقماق كېرەك» دېيىلگەن (110).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئەلچىلەر كۆيۈمچان، كۆزى، كۆڭلى توق، ئىشەنچلىك، دۇرۇس ھەم ئۆز خۇلق بولغۇلۇق. كۆيۈمچان كىشى بەگ پايدىسىنى تىلەيدۇ، پايدىسىنى تىلىسە بېگىنى سۆيىدۇ. كۆزى ئاچ كىشلەر ئۆزىنى تۇتالمايدۇ، ئۇ ئەلچى بولۇشقا تېخىمۇ يارىمايدۇ. كۆزى توق پېقىر باي سانىلىدۇ، تەمەخور ئادەم قەلەندەر بولىدۇ. كۆز ئاچلىقى كىمنى پېقىر قىلسا، جاھاننىڭ توقچىلىقىمۇ ئۇنى باي قىلالمايدۇ. كىمىكى تەمەگە ئەسىر-قۇل بولسا، ئۇ ئۇنىڭدىن ئۆلمەي تۇرۇپ قۇتۇلالمايدۇ» دېيىلگەن (111).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئۇيات بولمىسا ئەر كىشى جاھىل ۋە پەس بولىدۇ، ئۇيات بىلەن ئىنسان دۇرۇس ئىش قىلىدۇ. ئىنسان ئېغىر-بېسىق بولسا ھېكىم ئاتىلىدۇ، خۇلقى سىلىق بولسا ئۆزىنى سۆيدۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەلچى ئۇياتچان، سىلىق، تەمكىن بولسۇن» دېيىلگەن. يەنە: «ئادەم چېچەن ۋە بىلىملىك بولغاندا، ھەرقانداق ئىشتا ھەردەم ئۇتۇققا ئېرىشكەي. شۇڭا ئەلچى نەچچە خىل بىلىم بىلسۇن. ئۇ، نەچچە خىل يېزىلەرنى تولۇق بىلسۇن. كۆپ كىتاب ئوقۇپ مەنىسىنى بىلسۇن. چۈشەنسۇن ھەم ئۆزى شېئىر يازسۇن. ئىلمىي نۇجۇم، تىبابەت ۋە چۈش ئۆرۈشنى بىلسۇن، ئۆرۈگەن چۈشلىرى ئۇدۇل كەلسۇن. ئۇ، ھېساب، گېئومېترىنى، كەسىر، يەر ئۆلچەش بىلىملىرىنى بىلسۇن. دامكا-شاھمات بىلسۇن ھەم ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئۇتتۇۋالسۇن. چەۋگەن بىلسۇن، ئوق ئاتار بولسۇن، ئۆزى قۇشچى بولۇپ ئوۋدا تەگدىشى يوق بولسۇن، بۇتۈن تىلدا سۆزلەشنى بىلسۇن. بۇتۈن خەتلەرنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولسۇن. ئەلچى ئۈچۈن مۇشۇنداق

ەزىلەتلەر كېرەك، بۇنداق ئەلچىلەر مۇۋەپپەقىيەت تاپىدۇ» دېيىلگەن (112).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئەلچىنىڭ تىلى ئۇز، كۆڭۈللۈك بولۇشى كېرەك ھەم ئۆزى سۆزگە ئۇستا بولۇشى كېرەك. ئەلچىلەرنىڭ ئىشىنىڭ كۆپىنچىسى سۆز بىلەن بولىدۇ، سۆزى ياخشى ئادەم تىلىگىنىنى تاپىدۇ. سۆزى يۇمشاق، شېكەردەك چۈچۈك بولسا، ئۇنىڭغا ئۇلۇغتىن تارتىپ كىچىكمۇ يۇمشايدۇ. تىلى ئۇز كىشىنىڭ سۆزى سىڭىملىك بولىدۇ ھەم قىلغان ئىشى كىشىلەرگە يارايدۇ. شۇڭلاشقا ئەلچى چېچەن، سوئالغا تېز، توغرا جاۋاب بېرەلەيدىغان ھازىر جاۋاب بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن (113).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچىلەرنىڭ بەگكە سادىق بولۇشى، مەخپىيەتلىكنى ساقلىشى ھەققىدىمۇ بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا: «ئەلچىلەرنىڭ زېھنى ئوچۇق بولسۇن، ئۇنتۇغاق بولمىغاي. قانداق سۆز ئاڭلىسا ئۇنى قاتتىق مەخپىي تۇتۇپ يوشۇرسۇن. ئەگەر ئەلچى بوش، تۇراقسىز، يامان بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ بەگنىڭ ئابرويىنى تۆكۈشى بىگۇماندۇر» دېيىلگەن (114).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچىلەرنىڭ ئەلچىلىككە چىققان ۋاقىتتىكى ئىنتىزاملىرى بېكىتىلگەن. ئۇنىڭدا ئەڭ مۇھىم قىلىپ ئەلچىلەرنىڭ ھاراق ئىچىشى چەكلەنگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەلچىلەر بەكمۇ ياخشى كىشىلەردىن بولسۇن؛ ھاراق ئىچمەيدىغان، ئۆزىنى تۇتالايدىغان بولسۇن. ئالىممۇ ھاراق ئىچسە ئىلىمسىز بولىدۇ، ھاراق بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ دۈشمىنىدۇر، راستىنى ئېيتقاندا، جېدەل-غەۋغا ھاراقنىڭ ئىنىدۇر، نە ياخشى ئەقىللىك، بىلىملىك كىشىلەرنىڭ مەيگە يېقىنلاشسا ئىشى بۇزۇلغاي، نە ياخشى ھايالىق، ئۇز خۇلق، سىلىق كىشىلەر مەي ئىچسە پەسكەش قىلىقلارنى قىلغاي.



كىشى بۇنىڭلىق بىلەن ئاڭ-بىلىم، ھوش، ئۇياتنى ئىچىس ھاراققا تېگىشكەي. ئەلچى مەي ئىچسە، سىرى ئىچىدىن تېشىغا قاراپ چىققاي. بىلىملىك مەي ئىچسە، بىر قارا نەرسىگە ئايلانغاي، نادان مەي ئىچسە، كىچىكلەپ بالا بولغاي. كىمكى مەي ئىچسە، ئىپتى تەلۋە، ئۆزى ئەخمەق بولۇپ، دۆلىتى قولىدىن كەتكەي» (115).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچى بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرىمۇ بېكىتىلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «بويى كۆركەم، يۈزى چىرايلىق، ساقال-چاچلىرى تولۇق كېلىشكەن بولسۇن. يەنە ئۆزى باتۇر، ھىممىتى بۈيۈك بولسۇن، بۇنىڭ بىلەن قىممىتى ئاشقاي» (116).

ئەلچىلەر نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «ئەگەر خان مۇشۇنداق كىشىنى تاپسا، ئۇنىڭغا ھامان ئەلچى ئىشىنى بەرسۇن» دېيىلگەن ھەمدە: «ئۇنى يىراق يات ئەللەرگە ياكى قودىلاشقان تۇغقانلىرىنىڭ قېشىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتسە بولىدۇ» دەپ ئەسكەرتىلگەن (117).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان پۈتۈكچىلەرنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئالتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، پۈتۈكچى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا پۈتۈكچىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى ۋە ئىنتىزاملىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

پۈتۈكچى نىزامىنىڭ دەسلەپىدىلا پۈتۈكچىلەرنىڭ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلايدىغان ئىشەنچلىك كىشىلەردىن تەيىنلىنىشى لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا: «ئەگەر خان قانچە ئالىم كىشى بولسا، پۈتۈكچىنىڭ ئۇنىڭ سۆزىنى يازماقلىقى شۇنچە كېرەكتۇر. خان پۈتۈكچىگە ئىچ سۆزلىرىنى

ئېيتسا، پۈتۈكچى ئۇنىڭ مەخپىيەتلىكىنى يوشۇرغاي. سىر تۇتۇشتا چىن ئىنسان كېرەك، ئىشەنچلىك بولۇشتا چىن ئىمان كېرەك. ئەگەر پۈتۈكچى سىر تۇتمىسا، بەگنىڭ سىرىنى ئېچىپ ئۆزىنى يوق قىلىدۇ. بەگلەر سىرىنى قانچە يوشۇرماقچى بولسىمۇ، مۇنداق ئىككى كىشىگە بارچە سىرىنى ئاچىدۇ، بۇنىڭ بىرى ۋەزىر، بىرى پۈتۈكچىدۇر. شۇڭا بۇ ئىككى كىشىگە سىر ئاچماق كېرەك، سىر ئاچسا، ئازىنى كۆتۈرمەك كېرەك. بارلىق سىر مۇشۇ ئىككى كىشىدە بولىدۇ، ئەگەر بۇلار سىر ساقلىيالمىسا ئۆز ئىشىنى بۇزىدۇ. شۇڭا بەگ سىرىنى چىڭ ساقلىسۇن، ھېچكىم ئۇقمىسۇن» دېيىلگەن (118).

پۈتۈكچى نىزامىدا: «پۈتۈكچى بىلىملىك، ئەقىللىك، خېتى چىرايلىق، چىرايى بەك يېقىملىق بولسۇن. پۈتۈكچى كۆزى توق، بىتەمە، كۆيۈمچان، ساپ كۆڭۈل، موھتاجلىقى يوق بولسۇن. كۆزى توق كىشى مالغا كۆزىنى سالمايدۇ ھەم ئۆزىنى مالغا ئالداتمايدۇ. تەمەگەر كىشى ئەسىر ھەم قۇلدۇر، تەمەگەر كىشى ئەگەر ئۇ، خان بولسىمۇ ھەرقاچان يەسىردۇر. پۈتۈكچى ھېرىسمەن بولسا، بىلىمنى بۇزىدۇ، خەتنىمۇ تەمە بىلەن يازىدۇ. ئالتۇن-كۈمۈشنى كۆرسە ئۇنىڭغا قىزىقىدۇ-دە، ياكى بېگىنىڭ بېشىنى يەيدۇ، ياكى ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ» دېيىلگەن (119).

پۈتۈكچى نىزامىدا: «پۈتۈكچى پاك بولۇپ، ھاراق ئىچمىگەي، يامان خۇلقنى ئۆزىدىن يىراق قىلسۇن. پۈتۈكچى مەي ئىچسە بىلىمى يوق بولىدۇ، بىلىمدىن جۇدا بولسا، خېتىدىن ئازىدۇ. پۈتۈكچى سۇبھەدىن شامغىچە ئىشىكتە تۇرسۇن، ئۇ نەدە، قاچان كېرەك بولسا، دەرھال تېپىلغاي» دېيىلگەن (120).

پۈتۈكچى نىزامىدا يەنە مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «بەگلەر-نىڭ ئىشىغا يارايدىغان كىشىلەر مۇنداق ئۈچ خىلدۇر. بىرى



ئەقىللىك، بىلىملىك ھېكىمدۇر، يەنە بىرى بەگنىڭ ئاغزى بولغان خەتچىدۇر، يەنە بىرى يېغىلارغا تاقابىل تۇرىدىغان تاغ يۈرەك جەسۇر ئەر-يىگىتتۇر. بىلىملىك، ئاڭلىق، ئەقىللىك ھېكىم كېڭەشمەككە پايدىلىق. پۈتۈن ئەلنىڭ ئىشىنى بىتىك تۈزەيدۇ، ئەلنىڭ كىرىمىنى تېتىك خەت بىلەن تۇتىدۇ، جەسۇر ئەر قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياۋ بويىنىنى دەسسەپ تۇرۇپ كېسىدۇ. قەيەرگە مۇشۇنداق ئۈچ تۈرلۈك ئەر توپلانسا، كىشى ھەممە ئارزۇ-تىلەكلىرىگە يېتىدۇ. بەگلەر ئەل ئىچىدە مۇنداق ئىككى خىل كىشىنى تاللىۋېلىش ھەم ئىشقا سېلىش لازىم، ئۇنىڭ بىرى يېزىشنى بىلىدىغان پۈتۈكچى، يەنە بىرى سۆخەندان ئەلچىدۇر. يېقىن-يىراق، دوست ياكى ياتلار ئارا ئەگەر بىرەر جاڭجال چىقسا ياكى بىرەر ئىش كەلسە شۇلاردىن كېلەر، ناۋادا ئىشلار تۈزەلسىمۇ شۇلار تەرىپىدىن تۈزۈلەر. شۇڭا ئەگەر بىرىنىڭ خېتىدە سۆزى خاتا بولسا، تىلىدا يەنە بىرى ئۇنى تۈزەتسۇن. ئەگەر پۈتۈكچى شۇنداق بولسا، خان ئۇنىڭغا ئىشەنسە ۋە ھامان ئۇنىڭغا قول بەرسە بولىدۇ» (121).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان خەزىندارلىققا قانداق كىشىنىڭ لازىملىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ يەتتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، خەزىندار نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا خەزىندارلىققا قويۇلىدىغان ئادەمنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، ۋەزىپە، مەجبۇرىيەتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگىچە تامغىلاپ خەزىنىدە ساقلايدىغان «ئاغىن» دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل پۇل ئىشلىتىلەتتى، ئۇنىڭدىن تاشقىرى يىپەك رەختلەرمۇ «ئاغى» دېيىلەتتى. خەزىنىگە ئالتۇن-كۈ-

مۇش نۇللار بىلەن يىپەك رەختلەرلا سېلىناتتى، پۇل بىلەن رەختلەرنى ساقلايدىغان خەزىنىدار «ئاغىچى»، خەزىنە «ئاغىچى قازناقى» دېيىلەتتى. بۇ دۆلەتنىڭ بىردىنبىر مالىيەسى بولۇپ، خەزىنىدارلار ئەمەلىيەتتە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلار ئىدى.

ئاغىچى نىزامىدا ئالدى بىلەن: «خان بەخت تىپىپ مال-تاۋارلىرىم كۆپەيسۇن دېسە، خەزىنىدارلىرىنىڭ كۆزى يوق، بەبلى تۈز بولسۇن، كۆيۈمچان، ساق، ئويغاق، تېتىك، ئوبانلىق بولسۇن. خەزىنە ئىشلىرىغا بېخىل ياخشىراق، بېخىللىق بىلەن مالنى ساقلىماق كېرەك. ئاغىچى ئۆزىنى ئوتقۇچى، مەي ئىچمەس بولسۇن. ئەگەر مەي ئىچسە مېلىغا بەك سېخىيلىق قىلىدۇ، ئاندىن كىشىگە مال بېرىپ ئالالماي قالىدۇ. شۇڭا، خەزىنىدار قولى چىڭ، سېخىي ئەمەس، ساق بولسۇن. خەزىنە مېلىنى چاچمىسۇن. سېخىيلىق ياخشى ئىش، ئۇنى [illegible] كېرەك، لېكىن ئۇنى خەلق مېلى بىلەن قىلماسلىق [illegible] دېسلەگەن. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ سارايدىكى رىئايە [illegible] ئىسرا[illegible] مۇنداق بەلگىلەنگەن: «سارايدا [illegible] مۇنداق بولىدۇ: بۇ ياخشىلىق كىشى ئۆزىنى بەك [illegible] مېلى [illegible] تەگمىسۇن دېسە، كۆڭلى، تىلى [illegible] كۆزىنى [illegible] تىلىنى ساقلىسۇن، [illegible] بەلگىلەنسۇن.» (122)

[illegible] خەزىنىچى [illegible] بۇزماي [illegible] مالنى ھېسابلىق [illegible]، [illegible] خەزىنىچى ئۆز ئىشىنى [illegible] كېرەككىن، ئەگەر [illegible] شۇڭا ئاغىچى [illegible] ھەم [illegible] بار بولسۇن. [illegible] ئۇنى ساقلىسۇن ھەم ئىشلات

قىلسۇن. خەزىنىدار تۆت ئەمەلنى چىڭ تۇتۇپ، ھېسابتا كۆڭلىنى بەرقارار تۇتسۇن. ھېسابتا تۆت ئەمەلنى ئۇققاچ، ئۇ يەنە ھەندەسە بىلەن شۇغۇللانسۇن» دېيىلگەن (123).

«قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كېلىۋاتقان چاغدا، سودىدا كۆپىنچە چىندا ئىشلەنگەن يىپەك رەختلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇراتتى. «چۇز» دېيىلگەن قىزىل رەڭلىك زەرباپ (124)، كەز (كەس) (125)، «زۇنكۇم» (126)، «چىناخسى» (127)، «قاچاچ» (128) قانارلىق چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت (دۇردۇن) لەر، «لوختاي» دېيىلىدىغان چىندا ئىشلەنگەن سېرىق تەڭگە گۈللۈك يىپەك رەخت (129)، شۇنداقلا «خۇلىك» دەپ ئاتىلىدىغان چىندىن كەلتۈرۈلگەن يىپەك رەخت (130) لەر يىپەك رەخت سودىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. «باقىر» (131) ۋە «قامدۇ» (132) دەپ ئاتىلىدىغان، چىندا قۇيۇلغان مىس ئاقچا چىن سودىگەرلىرى بىلەن بولغان ئېلىم-بېرىمدا كۆپرەك ئىشلىتىلەتتى. چىن سودىگەرلىرى ئۇيغۇرلار يېرىگە كېلەتتى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمۇ چىن يەرلىرىگە باراتتى. چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە كېلىۋاتقان خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزگۈچى خەۋەرچىلەر «بۇگۇرگەن» (133) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چاغدىكى ئاغىچىنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى خاندانلىقنىڭ خەزىنىسىگە قاراپ ساقلاشتىن تاشقىرى، يەنە سودا قىلىشمۇ بار ئىدى. شۇڭا ئاغىچى نىزامىدا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بەلگىلىمىلەرمۇ تۈزۈلگەن: «ئۇ، تىجارەت يولىنى بىلسۇن، ئەگەر ئۇنى بىلمەيدىكەن، ھايان تاپالماس. ئۇ، پۈتۈن مال-تاۋارلارنى بىلىشى كېرەك، باھالىق، باھاسىزلىرىنى ئوقۇشى كېرەك. ئۇ، باھاسى بىلسۇن ھەم ئالداتمىسۇن، مالنى ئېلىم-ساتاردا زىيان تارتمىسۇن. ئېلىم-بېرىمدە مۇلايىم بولسۇن، ئۇلۇغ ھەم كىچىككە دائىم خۇشخۇي يۈز بولسۇن، [illegible] ئۇنىڭدە

ئالسا ئۇنى بىر بەرسۇن. ئۇ ئالماق-ساتماقتا مۇلايىم بولسا، ئۇنىڭغا كىبىرلىك مەل كىمەيمەس.» (134)

خەزىنىچىلەر ئىزامىدا: «ئەگەر خان ئەسكەرلىرىگە ئىنئام قىلسا، ئۇ، ئىچىدىن يۈزلۈك بىلەن شۇ زامان بەرسۇن. ئەگەر ئىنئامنى تېخىسالسا، قوشۇن دىل بۇزىدۇ، قوشۇننىڭ كۆڭلى سۇنسا بەگكە داغ يىقىدۇ. خىزمەتچى قىسىلىپ، ھاجەتمەن بولسا، بەگ يارلىق قىلىپ ئۇنىڭغا ئىنئام ئەتسە، ئۇنى ئەگەر خەزىنىچى كەينىگە سوزۇپ بەرمەسە، موھتاج خىزمەتچى يۈز ئۆرۈپ كېتىدۇ» دېيىلگەن (135).

ئاغىچى ئىزامىدا، خەزىنىچى بولىدىغان كىشىنىڭ يۇقىرىقىدەك شەرتلىرى كۆرسىتىلگەندىن كېيىن يەنە ئەڭ ئاخىرىدا: «خان ئەگەردە مۇشۇنداق ئۇياتچان، مۇلايىم، ئاقىل، بىلىملىك كىشىنى تاپقاندا، ئۇنىڭ ھەققىنى ئۆتەپ ئۇنىڭغا ئىشەنسە، مال-خەزىنىنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزسە بولىدۇ» دېيىلگەن (136).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان باش ئاشپەزنىڭ [illegible] بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز [illegible] ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ سەككى- [illegible] بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە [illegible]، باش [illegible] ئاشپەزلەر ئىزامىدۇر. ئۇنىڭدا باش ئاشپەز- [illegible] ۋە شەرتلىرى ئىزاھلانغان.

[illegible] ئاشپەزلەر ئىزامىدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ [illegible]: «باش ئاشپەز سارايدا داستىخان [illegible] كەلدى [illegible]. باش [illegible] بولسا، بەگلەرنىڭ [illegible] [illegible]» دېيىلگەن (137).

[illegible] ئىزامىدا، بەگلەرنىڭ [illegible] [illegible] ئىنتىزاملىرى بىلەن باش

ئاشپەزلەرنىڭ بەگلەرگە داستىخان سالىدىغان ۋاقىتتىكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى تەڭ بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن: «خەلق باشلار ئەرگە يېغىنىڭ تۈزلۈكى ھەمىشە قورۇقلۇق تۇرىدۇ. شۇڭا بەگلەر ھەممىلا يەردە ئۆزىنى كۆزەتسۇن، يېمەك-ئىچمەكتە كۆزىنى ئاچسۇن. كىشىلەر ئارا چىن، توغرا بىر كىشى تېپىلسا، بەگ ئاش-سۇ ئىشلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرسۇن» دېيىلگەن (138).

باش ئاشپەز ئىزامىدا: «باش ئاشپەز كۆزى توق، كۆڭلى باي، ئۆزى پاكىز ھەم يۈزى كۆركى ئاي بولسۇن، ئۇ تەقۋادار، شەرىئەت بىلەر بولسۇن، ئۇ، توغرا، چىن، قىلىقتا راستگۆي بولسۇن. باش ئاشپەز بېگكە كۆيۈمچان بولسۇن، ئەپسىنى يىغىپ ئۇياتچان بولسۇن. باش ئاشپەزگە ئەقىللىك، بىلىملىك، تاماق ۋاقتىدا تېتىكلىك كېرەك. ئۇ ئىشنى ئىزاملىق يۈرۈپ ئىشلىسۇن، كىرەردە-چىقاردا كۆزى تۈز بولسۇن. ئەقىل بىلەن ئىشلەپ ئۆزىنى كۆزەتسۇن، بىلىم بىلەن ئىشلەپ كۆزىنى تىيسۇن» دېيىلگەن (139).

باش ئاشپەز ئىزامىدا: «باش ئاشپەزنىڭ يۈزى، ھۆسنى كۆركەم، خۇلقى تۈز بولسۇن، ساقال-چاچى رەتلىك، تىلى-كۆڭلى تۈز بولسۇن، كۆركەم كىشى كۆزگە ئېرىغ كۆرۈنىدۇ، ئاش ئېرىغ بولسا، ئۇ بوغۇزغا قىرىق تېتىيدۇ. شۇڭا ئاشقا ناپاك كىشى يېقىن كەلمىسۇن» دېيىلگەن (140).

باش ئاشپەز ئىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «ئاشچى بېشى مۇشۇ خىلدا بولسۇن، شۇ چاغدا ئۇ داستىخان سېلىپ، ئاش-ئاياق سۇنسا، بەگ ھېچ گۇمان قىلماستىن ئاشنى يېسە بولىدۇ» دېيىلگەن (141).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىچىملىك باشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ توققۇزىنچىسى

بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئىچىملىك باشى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئىچىملىك ئىچىشنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» مەيدانغا كېلىۋاتقاندا، قاراخانىلار ئوردىسىدىكى ئىچىملىك ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار «ئىچىملىك باشى» دېيىلەتتى. ئىچىملىك كۆپىنچە ھاللاردا «ئىدىش» دەپ ئاتىلىدىغان قاچىغا قاچىلانغاچقا ئىچىملىك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىمۇ «ئىدىشچى باشى» دەپ ئاتالغانىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، قاچا-قۇچىلار «ئىدىش» دەپ ئاتىلاتتى. ياغما، توخسى، ئوغۇز تىللىرىدا داس، چۆگۈن، لېگەن، تاۋاققا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئىدىش» دېيىلەتتى(142). ئىدىشلار سىر بىلەن نەقىشلەپ بېزىلەتتى. سىرچى ئۇستىلار «ئاياقچى» ياكى كۆزال دېيىلەتتى(143). ئىدىشلارنى سىرلاشتا «سىر» دەپ ئاتىلىدىغان، چىنىدىن كەلتۈرۈلگەن بىرخىل يىلىملىك بوياق ئىشلىتىلەتتى(144).

ئىچىملىك دەپ ئاتىلىدىغان ئىستېمال سۇيۇقلۇقى ئۈچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. بىرىنچىسى ھاراق بولۇپ، ئۇ، «قۇتادغۇبىلىك»تە «بور»، «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»تە «چاغىر»(145) دەپ ئاتالغان. ئۇ زاماندا مەخسۇس شاراب ساتىدىغان شاراب دۇكانلىرى بولۇپ، بۇنداق دۇكانلار «كەبەن»(146) دەپ ئاتىلاتتى. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى شارابنى «قىزىل سۈچۈك»(147) دەپ ئاتايتتى. «سۈچۈك» دېيىلىدىغان بۇ ئەسلىدە بىرخىل شەربەت بولۇپ، ئۇمۇ شاراب ئورنىدا ئىچىلەتتى. ئۇ قايىنىتىپ ياسالغاندىن كېيىن سوغۇق يەرگە قويۇپ سوۋۇتىلاتتى. قايىنىتىلمىغىنى «پىشىشىق سۈچۈك»(148)



دېيىلەتتى. ئىككىنچىسى، ئىچىملىك دەپ ئاتالغان بىرخىل ئېچىتقۇ بولۇپ، ئۇ شارابتىن پەرقلىنەتتى. بۇ خىلدىكى ئىچىملىكلەر بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئېچىتىلىپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا «بوزا»(149)، «ئاغارتغۇ»(150)، «بەگنى»(151)، «بوخسۇم»(152) دەپ ئاتىلاتتى. بۇلاردىن باشقا مەخسۇس بۇغداي شارابى ياسىلاتتى.(153) ئۈزۈم شىرنىسى (مۇسەللەس) ياسىلاتتى ھەم كۆتەكتىن ئويۇپ ياسالغان ئولاققا قويۇپ سوۋۇتۇلاتتى(154). بۇلارنى باشقا يەنە «فۇقا» ۋە «مىزاب» دەپ ئاتىلىدىغان ئىچىملىكلەرمۇ ياسىلاتتى. سىركە ئېچىتىلىپ كۈپىگە قاچىلىناتتى(155) ئىچىملىكلەر يەنە «تىم» (تۇرسۇق) دېيىلىدىغان تۇلۇملاردا ساقلىناتتى. ئۇنى ساتقۇچىلار «تىمچى» دېيىلەتتى، بەزىلەر ئىچىملىك ساتقۇچىنىمۇ «تىم» دەپلا ئاتايتتى.(156) شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان كەمچەن «بارت» دېيىلەتتى(157). ئىچىملىكلەر يەنە «ساغىر» دەپ ئاتىلىدىغان تۆۋى تار، ئاغزى كەڭ بىرخىل قاچىغا قاچىلاپمۇ ساقلىناتتى(158). ئۈچىنچىسى، جۇۋارىش، مەئجۇن، سۈرگە قاتارلىق دورا-دەرمەكلەرگە قۇرۇق ھۆل يېمىش، گۈل، ھەسەل، گۈلئاب (گۈل سۈيى) قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان قۇۋۋەت كۆمۈلچى ۋە سۇيۇقلۇقى بولۇپ، بۇمۇ «ئىچىملىك» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېيىشكە، بەزىلىرى تىل بىلەن يالاشقا، بەزىلىرى بولسا شاراب ئورنىدا ئىشتىھانى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىچىشكە تەييارلىناتتى. ئىچىملىكلەر ئۆرۈقتا، كوزىغا ياكى ئىدىشقا قاچىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاغزى مەخسۇس ياغاچتىن تەييارلانغان تىقىن بىلەن مەھكەم ئېتىلىپ ساقلىناتتى. بۇنداق تىقىن ياغاچ «توغاقلىق»(159) دېيىلەتتى. ئىچىملىكلەرنى ئىشلىتىدىغان چاغدا ئىچىملىك مەخسۇس سۈزگۈچ بىلەن سۈزۈپ دۇغلىرى بىرتەرەپ قىلىنغاندىن

كېيىن ئاندىن ئىستېمال قىلىناتتى. ئىچىملىكلەرنى سۈزۈش ئۈچۈن قاچىلارنىڭ (ئىدىش ۋە ئۇرۇق) ئاغزىغا بېكىتىلىدىغان يىپەك سۈزگۈچ «سارىم» (160) دەپ ئاتىلاتتى. ئىچىملىكلەر ئىدىشلارغا قاچىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن «ئىدىشچى باشى» ئۇنىڭغا تامغا بېسىپ پېچەتلەپ ساقلايتتى. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن «قاتار بەزمە» (مەشرەپ) ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. بۇنداق قاتار بەزمىلەر «سوغدىچ»(161) دېيىلسە، كېچىلىك ئولتۇرۇشلار «سۇرچۇك» (162) دېيىلەتتى، ئىچىملىكلەر مانا مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىچىلەتتى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىچىملىك بېشى نىزامىدا بەلگىلەنگەن قانۇن-يوسۇنلار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۈچ خىل ئىچىملىك ئىچىدىكى ئۈچىنچى خىل ئىچىملىككىلا قارىتىلغان بولۇپ، بۇ خىل ئىچىملىك خان، بەگلەرنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقلىنىشىدا، زىياپەت ۋە كۆڭۈل ئېچىشلىرىدا كەم بولسا بولمايتتى. شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش بۇ چاغدا خاندىن تارتىپ ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنىڭ شۇغۇللىنىشى مەنئى قىلىنغان ئىشلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئىچىملىكلەر «بوشغۇت» دېيىلىدىغان «ساقى» (مەنىسى قەدەھ تۇتقۇچى)لار تەرىپىدىن ئىدىشلارغا تارقىتىپ بېرىلەتتى. «بوشغۇت»لار يېشىل، كۆك، سېرىق ياكى ھال رەڭ يىپەك تون كىيەتتى.

ئىچىملىك بېشى نىزامىدا، «ئىدىشچى باشى» نىڭ شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ئىدىشچى باشى خان بىلەن بىر قېرىنداش بولۇشى، ھېچ بولمىغاندا كۆپ يىل سىنالغان كىشى بولۇشى، نەپسى يىغىق تۈز يولدا ماڭغان ئەر بولۇشى لازىم. ئىدىشچى باشى ئىشەنچلىك، كۆيۈمچان، كۆزى-كۆڭلى توق بولسۇن، خۇلقى-مىجەزى خۇددى ئوقتەك تۈز بولسۇن. كۈچى يېتىشسە مەينىمۇ ئۆزى ياسىيالايدىغان



بولسۇن. ئۇنىڭدا يىپىشكە، يالاشقا ۋە ئىچىشكە تەييار ھەممە دورىلار تېپىلسۇن. ئاشچى، ئىدىشچى بېگكە سادىق بولمىسا بەگنىڭ يېيىشى-ئىچىشى بەك قىيىن بولىدۇ. شۇڭا ئىدىشچى باشى پۈتۈن ئىشنى دۇرۇسلۇق بىلەن قىلسۇن، يارامسىز، يامانلارنى يېقىن يولاتمىسۇن. مەينى ئۆز قولى بىلەن تۇتۇپ ياسىسۇن، تامغا بېسىپ ئۆزى ساقلىسۇن. ئۆز خىزمىتىنى سۆيۈپ ۋە كۆيۈنۈپ مېھرىبان بولۇپ، ئىدىشنى كۆزەتسۇن. شۇ ياڭلىغ ئىدىشچى بېشى تېپىلسا، ئىدىشچى ئىشنى ئۇنىڭغا بەرسە بولغاي.» (163)

ئىچىملىك باشى نىزامىدا «بوشغۇت» (ساقى) لارنىڭ شەرتلىرى ۋە ئىنتىزاملىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ئۇ ياش ئوغلان، يۈزى تولۇندەك، بويى تال چىۋىقتەك، چېچى قاپقارا، ئۆزى سۈرەتتەك بولسۇن. بېلى نازۇك، بەلكىسى كەڭ، تېنى ئاق، مەڭزى قىزىل بولسۇن. يېمەكلىكلەرنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ياراشقاي دېسە، يېشىل، كۆك، سېرىق ياكى ھال رەڭ تون كىيسۇن. مەيگە قىل، تۈك ياكى خەس چۈشمىسۇن دېسە، ساقى ئېرىنچ ۋە ساقالسىز بولسۇن. ئىدىشچى بېشى ئاشۇنداق، قەدەھ تۇتقۇچىلار مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك. ئۇ چاغدا بەگلەر ئۇلارغا چىنپۈتۈپ ئىشەنسە ۋە ئۇلارنى دۇرۇس ئەر بىلىپ ئۆزىگە يېقىن تۇتسا بولغاي.» (164)

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدە خانلىققا كېلىدىغان بالا-قازالار مۇنداق تۆت خىل كىشىلەر تەرىپىدىن بولاتتى، ئۇنىڭ بىرى ئەلچى، ئىككىنچىسى پۈتۈكچى، ئۈچىنچىسى ئىدىشچى، تۆتىنچىسى ئاشچى ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ ئىش ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ يۇقىرىقى توققۇز ماددىسى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇلۇپ: «ئەگەر ئەلچى، پۈتۈكچى نالايىق بولسا، ئەلگە ئۇنىڭدىن كۆپ زىيان-زەخمەت تېگىدۇ.

ئەگەر ئىدىشچى ۋە ئاشچى يامان بولسا، هايات يولى — جانغا زىيان يېتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ بىرقانچە كىشىنى خىللاشقا تىرىشىش، تولۇق خىللاپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنىڭغا ئىش تاپشۇرۇش لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن (165).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ئەمەلىيەتتە پۇقرالارنىڭ هۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى بولۇپ، ئۇ بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئونىنچىسىدۇر. «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، بەگ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان ئۇنىۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، قانداق شەرتلەرنى هازىرلىشى كېرەكلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن بەگكە خىزمەتكە قويۇلىدىغان كىشىنىڭ بالىلىق ۋە چوڭ بولغان ۋاقتىدا خىزمەتكە قويۇلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن ئەڭ ياخشىسى ئادەم بالىلىق ۋاقتىدا بەگ ئىشىغا ئارىلاشسا ناهايىتى ياخشى بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن ھەمدە ئېنىق قىلىپ: «خىزمەتچىلەر مۇنداق ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى بالىلىق ۋاقتىدا ئىشقا كىرىدۇ، يەنە بىرى بەگلەر ئىشىنى قىلىش ئۇنىڭغا چوڭ بولغان چاغدا نېسىپ بولىدۇ. بۇنىڭدىن ياخشىراقى كىچىك ۋاقتىدا خىزمەتكە كىرىپ كۆڭۈل تۈزەتكىنىدۇر. كىم خىزمەتكە ئىشىك ئاچاي دېسە، كىچىك ۋاقتىدىن خىزمەت قىلىشقا كىرىشكەي. قائىدە-يوسۇن، ئۇسۇل بىلىپ، كىرىش-چىقىش بىلەن ئەدەبنى ئۆگەنسۇن. سەھەر تۇرۇپ ئىشقا تەييار بولسۇن، مۇلايىم بولۇپ، دىلى ۋە تىلىنى كىچىك تۇتسۇن. ئۇ يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىپ، قولاق-كۆزىنى ئىشىك قىلغاي، ئۆزىدىن ئۇلۇغقا خىزمەت قىلغاي، تىلىنى چىڭ تۇتۇپ، سۆزىنى كۆزەتسۇن. ئەگەر كىچىك ئىشلارنى مۇشۇنداق بېجىرسە، بېگىگە يېقىنلاپ



كېچىك ئاسانلايدۇ. ئۇ، ئۆتتۈنۈچتە دەل بولۇپ، كىرىش-چىقىشتا قائىدە-يوسۇنلارغا ئەمەل قىلغاي. كىچىكلەر شۇ هالغا ئېرىشسە، ئۆرلەپ نېمە ئىشقا يارايدىغانلىقىنى بېگى بەلگىلەيدۇ» دېيىلگەن (166).

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، بەگ ئوردىسىدا ۋە بەگكە تەۋە جايلاردا خىزمەت قىلىدىغان ئۇنىۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەتلىرى ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرىنچىسىدە بەش خىل مەنسەپتىكى خادىملارنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلەش شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «جەسۇر، مەرگەن بولسا ئوقياچى بولىدۇ، خۇلقى دۇرۇس بولسا تامغىچى بولىدۇ، خۇيى پاك، يۈزى چىرايلىق بولسا ساقى بولىدۇ. هېساب ۋە خەت بىلسە هېسابچى بولىدۇ، ئەگەر ئاقىل بولسا، پۈتۈكچى بولىدۇ. ھەر كىشىكى بۇلاردىن قايسىغا ئۇلاشسا، دىققەت بىلەن ئەيمىنىپ، ئىشنى ئۆز قىلغاي» دېيىلگەن (167).

بۇ بەش خىل خادىملار «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدە خانلىقنىڭ ئوڭ تۆۋەن قاتلىمىدا خىزمەت قىلىدىغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەگلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلغان چاغلىرىدىكى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە-يوسۇن ۋە ئىنتىزاملىرى ئالاھىدە بەلگىلەنگەن. ئۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1. بەگكە روبىرو تۇرغاندا كۆزى يەردە، قولاق تۈردە بولۇش، پۇتنى تۈزەپ، ئوڭ قولنى سول قولنىڭ ئۈستىگە قويۇپ قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇش.

2. ئىشىكتىن كىرگەندە ئوڭ پۇتنى ئېلىپ كىرىش، ئەمر قىلسا، پاراسەت بىلەن ئاڭلاش.

3. ئۆتۈنچ قىلاردا قولنى تۆۋەن تاشلاپ، سىلىق، يۇمشاق بولۇپ، ئىككى تىز بىلەن چۆكۈش، ئوڭ-سول تەرەپكە قىيا قارىماي، ئەيمىنىپ تۇرۇپ سۆزىنى ئاڭلاش.

4. سوئال سورىسا راستلىق بىلەن جاۋاب بېرىش، يارلىقنى راستلىق بىلەن تولۇق بەجا كەلتۈرۈش.

5. بىكار لاغايلاپ يۈرمەسلىك، هاراق ئىچمەسلىك، يارامسىز، يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇش.

6. قۇلاق بىلەن ئاڭلىغان سۆزلىنى ئاڭلىماسقا، كۆز بىلەن كۆرگەن ئىشنى كۆرمەسكە سېلىپ يۈرۈش.

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، يۇقىرىقى بەش خىل خادىملارغا ئالتە خىل ئىنتىزام بەلگىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن: «كىشى خىزمەتكە مۇشۇنداق يارىسا، بەختى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ ئىشى تۈزۈلىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن (١٦٨).

ئۇنىۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئىككىنچىسىدە بەش خىل مەنسەپ تەسۋىر قىلىنىپ: «بىرى توپ چېرىككە توپ بېشى بولىدۇ، بىرى ئات ئۈزرە ئەل باشى بولىدۇ، بىرى هاجىپ بولىدۇ، بىرى قوماندان بولىدۇ، بىرى كاتىپ بولىدۇ. ئەركىشىكى خىزمەتتە مۇشۇنداق ئورۇنغا يېتىشسە، ئۇلۇغلۇق تېپىپ مەقسەتكە يېتىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن (١٦٩).

ئۇنىۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئۈچىنچىسىدە توققۇز خىل مەنسەپ تەسۋىر قىلىنىپ: «بىرى ئەقىل بىرلە كېڭەشچى بولىدۇ، بىرى 〈كۆك ئايۇق〉 لۇق ئۇنىۋانىنى ئالىدۇ. بىرى ئىنانچ بەگ، بىرى چاغرى بەگ، بىرى تېكىن بەگ، بىرى جاۋلى بەگ بولىدۇ. بىرى يابغۇ، بىرى يۇغرۇش بولىدۇ. يەنە بىرى نامسىز ئىش — مۇشاۋىرلىقنى قىلىدۇ» دېيىلگەن. ئەمەلدە «خادىملارنىڭ دەرىجىسى شۇ قەدەر بولۇپ، رۇتبىسى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئۆسمەس. بەگ ئۆز خادىملىرىنى شۇ هالىغا يەتكۈزسە، ئۇ خادىملىرىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلغان بولىدۇ. ئەركىشى مۇشۇنداق ئورۇنغا ئىگە بولۇپ خىزمەت قىلسا، بېگىمۇ كۆپ نەپ ئېلىپ ئارزۇسىغا يېتىدۇ. ئەگەر بۇ



دەرىجىگە يەتكەنلەر ئىچىدە گۇستاخ ئەردىن بىرەرى چىقىپ قالسا، بېگىگە چوڭ زىيان يېتىدۇ. شۇڭا بۇ دەرىجىنى ئالايىتەن بەرمەسلىك كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن (١٧٠).

بەگ ئوردىسى ۋە بەگكە تەۋە جايلاردىكى ئۇنىۋانلىق خىزمەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىككىنچىسىدىكى بەش خىل مەنسەپ بىلەن ئۈچىنچىسىدىكى توققۇز خىل مەنسەپتىكىلەر خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ۋە ئوتتۇرا قاتلىمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەمەلدارلار بولۇپ، «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، ئۇلارنىڭمۇ سارايغا كىرىپ-چىقىدىغان چاغدا ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان بىرقانچە بەلگىلىمە، قائىدە-يوسۇنلىرى بەلگىلەنگەن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. سارايغا كىرگەندە بابقاپ، چېچەن يۈرۈش، ئۆزىنى قەدىرلىگەنلەرنى ئەزىز كۆرۈش.

2. كۆرەڭلەپ قولىنى سېلىپ كىرمەسلىك، باشقىلارنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئېلىش، غاپىل بولماسلىق.

3. ئولتۇرار بولسا ئۆزىنىڭ قەيەردە ئولتۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ ئولتۇرۇش، سىلىق بولۇش، كىشىلەرنى رەنجىتمەسلىك.

4. قالايمىقان ئۇكۇرمەسلىك، كۈلگىنى قاتتىق قاقىرتماسلىق.

5. بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇرماسلىق.

6. يېنىچە ياتماسلىق.

7. قاقاقلاپ قاتتىق ئۈن سېلىپ كۈلمەسلىك.

8. تىرناق ئالماسلىق.

9. پۇتىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرماسلىق.

10. قەسىرگە هاراق ئىچىپ مەست كىرمەسلىك.

11. ۋاقتى كەلمىگۈچە بەگكە كۆرۈنمەسلىك، بەگ چاقىرىش بىلەن تەڭ شۇئان كىرىپ كۆرۈنۈش.

12. بەگ سوئال سورىسا قىسقا جاۋاب بېرىش، بىلگىنىنى تولۇق ئېيتىش، بەگ سۆزىنى توختاتسا توختاش.

13. بەگلەر ئاشقا قىچقارسا ئەدەب بىلەن يېيىش، تاماقنى ئوڭ قول بىلەن ئېلىش، ئاۋۋال بىسمىللاھىررەھمانىررەھىمنى ئېيتىش، كىشىنىڭ ئالدىغا قول ئۇزارتماسلىق، ئۆزىنىڭ ئالدىدىكىنى يېيىش، پىچاق چىقىرىپ سۆڭەك غاجىماسلىق، يېيىشنى ئۇزارتماسلىق، تويمىغۇردەك ئالدىراپ يېمەسلىك ھەم ئاياللاردەك ناز قىلىپمۇ تۇرماسلىق، ھەرقانچە توق بولسىمۇ بەگ ئىشىنى يېيىش.

14. بەگ ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسا سەممىي ئىشلەش[171].

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، خانلىقنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلىمىدا خىزمەت قىلىدىغان مەنسەپدارلار ھەققىدە باشقىچە بىر لايىھەمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ لايىھە «قۇتادغۇبىلىك» تە «بىر ئالىم ئەجەب ياخشى كەپ ئېيتقان، بۇ گەپنى ساپ ئالتۇن كەبى نەپ تېگىدۇ» دېگەن مۇقەددىمە بىلەن بايان قىلىنغان. بۇلار: بىرىنچى، بەگ، ئىككىنچى، يابغۇ، ئۈچىنچى، لەشكەر بېشى (سۇ بەگى)، تۆتىنچى، ھايىل (بىر توپ لەشكەر)، بەشىنچى، ئون ئوتاغ (ئون چادىر باشلىقى)، ئالتىنچى، ۋەزىر، يەتتىنچى، كېڭەشچى، سەككىزىنچى، كۆك ئايۇق، توققۇزىنچى، ئەل باشى (ۋىلايەت بېشى)، ئونىنچى، لەشكەر باشى (سۇ بېشى)، ئون بىرىنچى، ھاجىپ، ئون ئىككىنچى، خەزىنە بېشى (ئاغىلىقى)، ئون ئۈچىنچى، خاس كاتىپ (بىتىكچى بېشى) قاتارلىقلاردۇر. بۇ لايىھەنىڭ ئاخىرىدا: «ئۇنۋانلىق خىزمەت قىلغۇچىلار شۇلاردۇر، بۆلەكلىرى بۇلارغا تەۋە بولغۇچىدۇر» دېيىلگەن ھەمدە ئۇنۋانلىق خىزمەت قىلغۇچىلارنىڭ قاتارىدا يەنە «يەنە بىرقانچە ئىشچى، تۆشەكچى، قۇشچى، ئاشچىلارمۇ بار» دەپ ئەسكەرتىلگەن[173].

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش، ئاۋام خەلق بىلەن قانداق



مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمەلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئون بىرىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، تەركىدۇنيالىقتىن ۋاز كېچىپ، خان ئەمرىنى تۇتۇشقا تەمشىلىۋاتقان زاھىدلارنىڭ ساراي ئەھلى ۋە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىشىنىڭ يوللىرى كۆرسىتىلگەن پۇقرادارچىلىق ۋە مۇناسىۋەت نىزامىدۇر.

ئۇنىڭدا ئەڭ ئاۋۋال قىلىپ: «بەگ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ يېقىنلىقىنى تىلىسەڭ، ساراي ئەھلى بىلەن يېقىنلىق تىلە، ئۆزۈڭگە ئۇلۇغلۇق تاپاي دېسەڭ، خادىملار بىلەن خوپ ئۆت. ئەگەر ساراي ئەھلى بىلەن ياراشمىساڭ، ھاياتىڭ تېتىقسىز بولىدۇ، شۇڭا ساراي ئەھلى بىلەن چىقىشماق، ئۇلارغا قېتىلماق، ئۇلار بىلەن بېرىش-كېلىش قىلماق كېرەك. شەھەر-كەنت ئارا كىرمەكچى بولساڭ، خەلققە قوشۇلماق كېرەك» دېيىلگەن[173].

پۇقرادارچىلىق نىزامىنىڭ ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىدە، ساراي ئەھلى ساراي ئەھلى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان ئوبيېكت ئۈچۈن ئېيتقاندا، چوڭلار، تەڭ-تۇشلار ۋە كىچىكلەر دەپ ئۈچ گۇرۇھقا بۆلۈنگەن ھەمدە ئۇلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «ساراي ئەھلى دەل ئۈچ گۇرۇھ كىشىدۇر. بىرى، ئۆزۈڭدىن چوڭلار، ئۇلۇغلاردۇر، بىرى تەڭ-تۇشۇڭدۇر، يەنە بىرى سەندىن كىچىكلەردۇر. چوڭلارغا ئىشلىسەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئۇلارنى ئۇلۇغلا، سۆزلىرىنى قەدىرلە، ئۇلار يۈزىنى يورۇتۇپ سېنى ياخشى كۆرگەي. تەڭ-تۇشلىرىڭنى يىراقلاتساڭ يېقى، يېقىنلاتساڭ ئاداش بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ جاۋابىغا مۇناسىپ جاۋاب بەر. كىچىكلەر بىلەن كۆڭۈل ئاچچىق-چۈچۈك ئۆتكەي.

ئۇنىڭغا كىچىككىنە بوزەك بولمىغىن، تىلىڭنى بېسىپ تۇت، ھەزىللەشمىگىل» دېيىلگەن (174).

بەلگىلىمىدە، دوست تۇتۇشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىق ئىككى تۈرلۈك ئىش ئۈچۈن بولىدۇ ھەم شۇ ئىككى تۈرلۈك ئىش ئۈچۈن كىشى دوست تۇتىدۇ. بىرى، تەڭرىلىك ئۈچۈن يولداش تۇتىدۇ، بۇنىڭدا ئەگرىلىك ئۈچۈن ئورۇن يوق، يەنە بىرى، نەپ ئېلىش ئۈچۈن دوست تۇتىدۇ، بۇ دوستلۇق ئىگىزسىز، مەجبۇرىي بولىدۇ. ئەگەر تەڭرىلىك ئىشىنى تۇتساڭ، يۈكىنى يۈد، ئاچچىق بولسا، يۈزۈڭنى پۈرمە، بۇنىڭ پايدىسىنى بۇندا كۈتمە، چىدا، بۇنىڭ ئەجرىنى خۇدا ئاتنا كۈنى بەرگەي. دوستلۇق ئەگەر جاھان نەپى ئۈچۈن بولسا، ئۇنداق دوستلۇققا قېتىلما، قېتىلغان بولساڭ قولۇڭنى ئۈز.» (175)

بەلگىلىمىدە يەنە: «كىشىلەرنىڭ ياخشىسىنى ئاللاپ ئاداش تۇت. يېقىن بولغىلى تولۇق ئەر تىلىسەڭ، بۇنىڭغا بەلگىلىك مۇنداق ئىككى خىل كىشى بار. بىرى، ئەسلى ياخشى، تولغان كىشى. ئەگەر شۇنداق كىشى تېپىلسا، ئۇنى سەن ئاداش تۇت، يەنە بىرى، تەقۋادار كىشى، ئۇنداق كىشى، خۇدانى بىلىدۇ، كىشىلىك شۇنىڭدەك كىشىدىن كېلىدۇ. شۇڭا شۇ ئىككى خىل نەرسە يېقىنلاش، ياخشىلىق شۇلاردىن ساڭا يانىدۇ، يامان ئاتلىق كىشىدىن يىراق بول، چۈنكى، ئۇ ياخلىغ كىشىلەرنىڭ قىلىقى قارا بولىدۇ. مۇنداق ئىككى خىل نەرسە قېتىلما، يىراق تۇر، قېتىلساڭ جاپاق چېكىدۇ: بىرى چېقىمچى، بەتنە-پاساتچى، بىرى ئىككى يۈزلۈك، ئۆز مەنپەئەتچى. بەنە مەيخورنى ئاداش تۇتمىغىن، چۈنكى ئۇ ۋاپاسىز بولۇپ دىلنى غەش قىلىدۇ. خۇدبىن دوستقا ھەرگىز كۆڭۈل بەرمە، ئەگەر نەپ تەگمىسە ھامان ياۋ



بولىدۇ» دېيىلگەن (176).

بۇقرادارچىلىق نىزامىنىڭ ئاۋام بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىدە، ئاۋام خەلق ئاۋام بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان ئوبيېكت ئۈچۈن ئېيتقاندا، پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، چۈش ئۆرۈگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ھەم يوقسۇللار دەپ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان 12 خىل گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن. بەلگىلىمىدە، ئۇلارنىڭ مىجەز-خۇلقى، ھال-ئەھۋالى، ئىش ھەرىكىتى، غەم-غۇسسىلىرى، پەزىلەت-خۇسۇسىيەتلىرى، ئارتۇقچىلىقلىرى، نۇقسان، ئاجىزلىق، قۇسۇر، كەمچىلىكلىرى، ئىنسانچىلىققا كەلتۈرىدىغان پايدا-زىيانلىرى، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ئۇلارغا بىر-بىرىگە چۈشىدىغان ھاجەت، موھتاجلىقلىرى قىسقىچە بايان قىلىنغان ھەمدە: «ئەلدە بولىدىغان تۆرلۈك قوشۇلغۇ كىشىلەر شۇلاردۇر. ئۇلاردا ئىشىڭ بولسا ياكى ئۇلارنىڭ سەندە ئىشى بولسا، كۆيۈمچان بولۇپ ئىشلىرىنى ھەل قىلساڭ، ئۇلار ساڭا يېقىنلاپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سېنىڭدىن ئىككىلا ئالەمدە ئېتىڭ ياخشى بولغاي، ئۇنۇڭ تارالغاي» دېيىلگەن (177).

## ئالتىنچى، ھەربىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

ھەربىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن — دۆلەتنىڭ قانۇن سىستېمىسى ئىچىدىكى قوراللىق كۈچلەرنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار بولغان قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى دۆلەتنىڭ سىنىپىي خاراكتېرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ، قوراللىق كۈچلەر ئىچىدىكى ئادەتتىكى قانۇن، ھەربىي ئىشلار قانۇنى، ئۇستاپ، قوماندان ۋە باشلىقنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن

ئورنىتىلغان مۇناسىۋەت تۈزۈملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر سىز دەۋاتقان ئەنە شۇ ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ نەزمىلەشتۈرۈلگەن ۋارىيانتىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا، قوشۇن تەشكىللەش، قوشۇننىڭ تۈزۈلۈشى، قوشۇنغا باشچىلىق قىلىدىغان ھەربىي قوماندانىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى، ئەسكەرلەرنى قوماندانغا ئىتائەت قىلدۇرۇش ۋە بېقىندۇرۇش تەدبىرلىرى، ھەربىي يۈرۈش ۋە جەڭ قىلىشنىڭ پرىنسىپلىرى، جاسۇس ۋە ھىيلە ئىشلىتىپ دۈشمەننىڭ ئاخباراتىنى ئىگىلەش، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش قاتارلىق ئىشلار بەلگىلەنگەن.

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ قوشۇن تەشكىللەش قىسمىدا: «لەشكەر تۈزۈپ قوشۇن باشلاش ۋە ياۋنى قىرىپ تاشلاش ناھايەتى چوڭ ئىشتۇر. شۇڭا بەگكە جەزمەن ياۋنىڭ ئۇيقۇسىنى ئىچىتقا ياراشماس قوشۇن باشچىسى كېرەكتۇر» دېيىلگەن ھەمدە قوشۇن تەشكىللەيدىغان قوماندانىنىڭ قانداق شەرتلەر بىلەن قوشۇننى قانداق تەشكىللەيدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ ئىشقا جەسۇر، يېشىدىن ئىشى ئۆتكەن، ناھايىتى قاتتىق ئەركەك يۈرەك، خىل ۋە ھوشيار ئەرەن كېرەكتۇر. شۇ چاغدا ئۇ، غاپىللىق بىلەن تۈگمەت كۆرمىگەي. ئۇ، مۇلايىم، باتۇر، سېخىي، تەمكىن، نان-تۇزى كەڭرى بولسۇن. قوشۇن باشلار كىشى سېخىي بولسا، ئۇنىڭ قېشىغا سەرخىل كىشىلەر يېشى يىغىلغاي، ئۇ ئىززىگە بېرىنات، تون ۋە قورال قالدۇرۇپ، بارلىق مېلىنى خەجلىسىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەرسە، ھەممىنى ئۆزىگە



ئاداش-دوست ۋە قولداش تۇتسا، ئېتى جاھانغا مەشھۇر بولسا، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايىدۇر».

قانۇندا ھەربىي قوماندانىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «قوماندان، يوسۇن تۈزەپ ئۆزىنىڭ مۇنداق بىرقانچە ئىشنى رەتكە سېلىشى كېرەك. بىرىنچى، سۆزى چىن، ئېيتقىنى تامام راست بولسۇن. چۈنكى ئۇلۇغ يالغانچى بولسا، ئاۋام پۈتمەس. ئىككىنچى، سېخىي بولسۇن، چۈنكى، ئالارمەن كىشى بېخىلغا يولىماس. ئۈچىنچى، يۈرەكلىك ۋە جەسۇر بولسۇن. چۈنكى يۈرەكسىز ئادەم ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتىدۇ. تۆتىنچى، ئۇ ھىيلە ۋە پىلان بولسۇن. چۈنكى كىشى ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتىدۇ. قوشۇننى بۇسۇشكە چىڭ بولماق، چېرىك قوزغىتىشتا تېز بولماق كېرەك. ئەگەر قوماندانىدا مۇشۇ خىسلەتلەر بولسا، يىغىنى يىگىپ ھەيۋىسىنى يوقىتىدۇ. شۇ خىل قوماندان قوشۇننى باشلىسا، دۈشمەن ئۈستىدىن ھامان غالىپ كېلىدۇ» دېيىلگەن (١٧٩).

قانۇندا يەنە ھەربىي قوماندانغا كۆيۈنۈش لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ: «تۇز، نان، ئېشى كەڭ بولغۇلۇق، ئات، قورال، تونمۇ ھەم تەڭ بولغۇلۇق لازىم» دېيىلگەن بولسا، ھەربىي قوماندانىنىڭ قورقماس يۈرەكلىك بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ: «يۈرەكسىز كىشى سوقۇشتا كارغا كەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇ چېشىغا ئوخشايدۇ. ئۇ، قوشۇننى بۇزىدۇ. قوشۇن بۇزۇلسا، قوشۇندىكى ئەرلەر بىر-بىرىنى بۇزىدۇ. شۇڭا ئۇرۇشتا قوماندان يۈرەكلىك، چىدامىلىق بولۇش كېرەك» دېيىلگەن (١٧٩).

قانۇندا: «قوشۇن بېشى كەمتەر، مۇلايىم بولسا، ئۇ ئۆزىنى دائىم خەلققە سۆيدۈرىدۇ. كىچىك دىل كىشى كىشىنى بىلمەيدۇ، ئۇنىڭ تىل كىشى كىشىنى قاچۇرىدۇ. قوماندان ئۆزىنى يوغان تۇتاركەن، دۈشمەندىن بىگۇمان تاياق يېگەي.

نەكە بىۋر كىشلەر غاپىللىق قىلىدۇ، غاپىللار بۇزۇلىدۇ ياكى بىۋاقىت ئۆلىدۇ» دېيىلگەن (180).

قانۇندا ھەربىي قوماندانىنىڭ رولى، قوشۇندا بولۇشقا تېگىشلىك ھەربىي ئىنتىزاملارنىڭ قانداقلىقىنىڭ قوشۇننىڭ ھايات-ماماتلىق تەقدىرىگە بولغان مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ: «قوماندان ئېتىم چىقسۇن دېسە، جەسۇر، ساقال-چېچى رەتلىك، بەھەيۋەت، غەيۇر بولسۇن. قوماندا ندا يامانغا قورقۇنچلى ھەيۋەت، ياۋاشلارغا سۆيۈدۈرگىلى ياخشىلىق بولۇش كېرەك. قوشۇننىڭ بارلىق ئىشى سىياسەتكە باغلىقتۇر، شۇڭا قوشۇن بېشى سىياسەت يۈدۈتسۇن. قوشۇن سىياسەت بىلەن باشچىسىز قالماس، باش بولسا قوشۇن شۈبھىسىز ئۇيۇشقاي. قايسىبىر قوشۇن باشسىز، بوشاڭ بولسا، ئۇنداق قوشۇن بۇزۇلىدۇ» دېيىلگەن (181).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ دۈشمەنگە يۈرۈش قىلىۋاتقان قىسىمنىڭ قوماندانلىرىنىڭ قانداق بولۇشقا ئاجرىتىلغان بۆلىكىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋغا يۈرۈش قىلغاندا، قوماندان مۇنداق بىرقانچە ئىش ئۈچۈن يوسۇن تۈزۈش كېرەك: ئۇ سوقۇشقاندا بولۋاستەك يۈرەكلىك، تۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك، توڭگۇزدەك تەرسا، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچ ئالغۇچى، قىزىل تۈلكىدەك ئېلىشكەر، بۈغرا تۆگىدەك ئاداۋەتچى بولسۇن. سېغىزخاندىن سەگەكرەك، كۆزى قىيا قۇزغۇندەك يىراقنى كۆرىدىغان، كېچىسى ھەر زامان ھۇقۇشتەك ئويغاق، ھەممەتتە ئارسلاندەك بولسۇن. ئۇ مۇشۇ خىل سۈپەتلەر بىلەن ئاندىن جەڭچى بولالايدۇ.» (182).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ قوشۇننىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى بۆلىكىدە: «قوشۇن بېشىغا كۆپ چېرىك ئەمەس بەلكى خىل چېرىك كېرەك. چېرىككە خىللانغان خىل قورال كېرەك. قوشۇن



سانى كۆپ بولسا باشسىز بولىدۇ. قوشۇن باشسىز بولسا جەڭچىلىرى يۈرەكسىز بولىدۇ. سىنالغان بىر ھەربىي، ئۇن ئىككى مىڭ ئەرلىك قوشۇن كۆپلۈك قىلىدۇ، تۆت مىڭ ئەرلىك قوشۇن دەل يېتىدۇ، دەپ ئېيتقان. كۆپ ئەسكەر يىغىلسا، ئىچى بۆلۈنىدۇ، ئۇنداق قوشۇن يارامسىز بولۇپ، تۈزەپ بولغىلى بولمايدۇ. ئاتاقلىق جەسۇر بىر سوقۇشچى، قوشۇننى كۆپەيتمەي يىگىتلەر بىلەن قورالنى خىل قىل، سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم يېڭىلگەن، قوشۇن مۇنتىزىم بولسا، كۆپىدىن ئېزى خوپ، دېگەن. بۇ سۆزنى ئىشىتكەچ ئەمەل قىلىش كېرەك» دېيىلگەن (183).

قانۇننىڭ ھەربىي يۈرۈش ۋە ئۇرۇش قىلىش قىسمىدا: «قوماندان ئەگەر يېغىغا ھۇجۇم قىلسا، يېغى ئۇرار ئەرلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسۇن. قوماندان چارلىغۇچى قىسىملىرىنى خىللىماق، قولاق-كۆزنى ساقلاپ يىراق قارىماق كېرەك. چارلاۋچى تۇتقاق (دۈشمەننىڭ ئالدىنقى قىسمى) غا ئۇچراشسا، ئارقىدىن يېتىپ بېرىپ ھۇجۇم قىلسۇن. قوشۇننى ساقلىسۇن، مۇنتىزىم قىلسۇن، سەپتە ھېچكىم ئىلگىرى-كېيىن يۈرمىسۇن. ئۇ قارارگاھ ۋە يۇرتۇغ (مۇھاپىزەتچى قىسىم) تۈزۈشنى بىلسۇن. قوشۇن ساقچىلىرى ھوشيار تۇرسۇن. ئەلەم تۇتقان ئەر ھەرىكەتنى كۆزەتسۇن، ياۋنى ئۇرار ئەر ھېچ چەتتە قالمىسۇن. يوختا جاي كۆرۈپ قوشۇننى چۈشۈرسۇن. قوشۇن توپ بولۇپ تۇرسۇن، يىراق كەتمىسۇن. ئۇ ھوشيار بولسۇن، غەپلەتتە قالمىسۇن، غاپىل بولسا، دۈشمەن زىيان ئۇرىدۇ. دۈشمەننىڭ دېرىكىنى ئېلىپ ياۋغا يېقىنلاشسا، ئوت، سۇنى كۆرۈپ قارارگاھ قۇرسۇن» دېيىلگەن (184).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ جاسۇس ئىشلىتىش قىسمىدا، ئۆز تەرەپنىڭ ھەربىي مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلاپ دۈشمەنگە بىلدۈرمەسلىك، ئامال قىلىپ دۈشمەن تەرەپنىڭ